

TIGHT BINDING BOOK

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192665

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No M83/D173 Accession No M.4132

Author डा. डी. के. जी

Title जगन्नाथ पंथ

This book should be returned on or before the date
last marked below

ज ग न्ना थ प ण्डि त

[ऐतिहासिक कादंबरी]

गोपाल नीलकण्ठ दाण्डेकर

मूल्य अडीच रुपये

प्रकाशक

ग. ल. ठोकळ, बी. ए., बी. टी.
ठोकळ प्रकाशन,
६२ बुधवार, पुणे २.

शेष सर्वाधिकार लेखकाधीन

पहिली आवृत्ति, १९५३.

मुद्रक

य. गो. जोशी, बी. ए. (ऑ.)
आनंद मुद्रणालय,
१९६। ४६ सदाशिव, पुणे २

प्र स्ता व ना

महाराष्ट्रास “स्थिति नो रे दध्याः” हे सुभाषित सुपरिचित आहे. लोकमान्य टिळकांनी आपल्या केसरीच्या शीर्षभागी त्याची योजना करून ते घरोघरी नेऊन पोहोचविले आहे.

आत्मसामर्थ्याच्या प्रतीतीने ओतप्रोत होऊन कवि मदाने मत्त झालेल्या गजास सागत आहे, “रे गजराजा, आपला जीव घेऊन या क्षणीं येथून निघून जा. तूं निःशक मनाने या वनात विहार करूं लागला आहेस खरा. पण पलीकडे त्या गुहेत कोण झोपला आहे, हे तुला ठाऊक आहे काय ? काळ्याकुट्ट पाषाणखडास हीं हत्तीचीं गंडस्थलेच आहेत कीं काय अशा भ्रमाने आपल्या तीक्ष्ण नखांनीं विदारण करून किंचित् श्रमलेला हरिपति वनराज केसरी त्या गिरिगर्भात विसावला आहे !”

तत्कालीन सर्व पण्डितमन्यांच्या उरात धडकी भरेल, असे हें काव्य रचणारा पण्डितराज जगन्नाथ, यानें ज्या आत्मविश्वासाच्या प्रेरणेने हा श्लोक लिहिला, तो आत्मविश्वास यथार्थ होता, यात तिळमात्र शंका नाही.

कविकुलगुरु कालिदासाच्या नंतर एवढा प्रचण्ड आत्मविश्वास, तसेंच काव्यातलें अर्थसौंदर्य, लालित्य, प्रसाद, माधुरी, पाण्डित्य, तर्क, इत्यादि सर्व गुण एका जगन्नाथ पण्डिताच्याच काव्यात एकवटले आहेत. जगन्नाथाचे सर्व जीवन काव्यमय होतें. तो काव्यच जगला. त्याचे पाण्डित्य काव्यप्रचुर, विवाह काव्यमय, पुढील जीवन कवीला शोभेलसे आणि अवसानहि जणू एखादी अंतरास स्पर्श करून जाणारी कविता संपावी तसे.

शब्दसंपदा त्याच्यापुढे हात जोडून उभी आहे. मनात येतील ते अर्थ अभिव्यक्त करण्यास साजेसे शब्द त्याच्या भांडारात उपलब्ध आहेत. करुण, शान्त, शृंगार, वीर आदि रसात त्याची प्रतिभा यथेच्छ विहार करते. जगन्नाथाचे काव्य वाचीत असता आपल्या तजेलदार शेषदीचे सुकाणू करून एखाद्या जलाशयात लीलया विहार करणाऱ्या मत्स्यराजाचे स्मरण होतें.

पण अंतःकरणास मोहित करून क्षणभर ठाईच उभे करणाऱ्या शृंगार-करुणाच्या क्षेत्रातून जेव्हा कविराज जगन्नाथ बाहेर पडतो, आणि प्रति-

पक्षाचें अंगविच्छेदन करण्यासाठीं आपले नवानिशित शब्दवाण घेऊन वाग्युद्वास सज होतो, तेव्हा भले भले अतिरथी-महारथी आपापलीं अस्त्रें टाकून, पळून जाण्यातच क्षेम आहे, हें जाणून दिसेनासे होतात. त्याचे शब्दलाघव मोठे मर्मस्पर्शी आहे. प्रतिपक्षीयाच्या व्यंगाचा भेद करून, त्याचें वास्तव रूप उघडे पाडून, त्यानीं पाघुरलेला बुरखा फाडून काढून, त्याच्याकडे उपेक्षेने पाहात निघून जाणाऱ्या जगन्नाथाचें प्रहारसामर्थ्य प्रचंड आहे, यात सदेह नाही.

परंतु जगन्नाथ अमर झाला, तो आपल्या केवळ काव्यगुणानींच नव्हे. काव्यगुणात जगन्नाथाशीं तुलना करता येईल, असे जयदेवासारखे कवि आपापल्या काव्यामुळे भारतीच्या गळ्यातले तन्मणि शोभत आहेत.

जगन्नाथाचें मोठेपण त्याने अलंकारशास्त्रावर जो निरुपमेय ग्रंथ लिहिला आहे, त्यामुळे विस्तार पावले आहे. 'रसगगाधर' हा जगन्नाथाचा ग्रंथ जर संपूर्ण झाला असता, तर त्यानें मम्मटाच्या काव्यप्रकाशाचे तेजहि उणें करून टाकले असते. जगन्नाथाने आपली तर्कशक्ति, मूलगामी विचार-सामर्थ्य, शैली आणि प्रतिभा जणूं त्या ग्रंथात पणास लाविली आहेत. रसगगाधर अपूर्ण रहावा, हें रसालंकारशास्त्राचे दुर्दैवच म्हटले पाहिजे.

जगन्नाथाचा कालनिर्णय करणे हें काम मोठें अवघड होऊन बसले आहे. आमच्या देशातील इतर अनेक ख्यातिप्राप्त पुरुषाप्रमाणेच जगन्नाथाच्या जीवनाचे बारीक तपशील सांगणारा विश्वसनीय पुरावा उपलब्ध नाही. तशीं जगन्नाथास फारशीं वर्षे झालीं नाहीत. जरी तो अकबराच्या दरबारातला राजपण्डित होता, असाहि एक प्रवाद आहे, तरी तो मानण्यास सवळ अशीं प्रमाणे उपलब्ध नाहीत. अकबराच्या दरबारातील नवरत्नाच्या यादीत जगन्नाथाचे नाव नाही. त्याच्यासारखा पण्डितराज जर अकबराच्या पदरीं असता, तर त्याचा उल्लेख नवरत्नात न करण्या-इतका अरसिक अकबर खासच नव्हता.

तेव्हा जगन्नाथ आणि शहाजहान हे समकालीन होते, हेंच गृहीत धरून चालणे अधिक इष्ट आहे. या विधानास उपोद्बलक प्रमाणेहि बरींच उपलब्ध आहेत.

संशोधकांनी त्या सर्व प्रमाणाचा निष्कर्ष काढून जगन्नाथाचा काल सतरावें शतक हा ठरविला आहे. सतराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात हा अलौकिक तारा साहित्याकाशात काही कालपर्यंत तेजस्वीपणे चमकला आणि तशाच तेजस्वीपणे लुप्त झाला.

जगन्नाथ हा मूळचा दाक्षिणात्य पण्डित. गोदावरी जिल्ह्यातील मुनुगुड हें त्याचे जन्मस्थान. पित्याचे नाव पेरुभट्ट आणि आईचें लक्ष्मी. पेरुभट्ट हा प्रकाडपण्डित होता वेदान्त, न्याय, वैशेषिक, पूर्वमीमांसा, व्याकरण हीं शास्त्रे त्याला करतलामलकवत् होती. पेरुभट्टाजवळच जगन्नाथाचे बहुधा सर्व अध्ययन झाले. रसगगाधराच्या प्रस्तावात तो म्हणतो.

पापाणादपि पीयूष स्यन्दते यस्य लीलया ।

त वन्दे पेरुभट्टाख्य लक्ष्मीकान्त महागुरुम् ॥

स्वतः पित्याने तयार केलेला हा युवा पण्डित उत्तराखण्डाची ओढ लागून एके दिवशी उत्तरेत चालता झाला. जयपुरास त्याने एक पाठशाळा सुरू केली. पण राजपुतान्यासारख्या वैराण, शुष्क प्रांतात अधिक काल-पर्यंत त्याचे मन रमले नाही.

भारतीयाच्या गौरवाचें केन्द्रस्थान हस्तिनापुर—त्याच्या आकर्षणानें जगन्नाथास आकर्षित केले. तो दिल्लीस येऊन पोहोचला. शहाजहानचा दरबार गुणीजनाचे आश्रयस्थान होता. तिथे एका काजीशी वाद करून जगन्नाथाने त्यास पराभूत केले. दिल्लीधराच्या दरबारात प्रवेश मिळावा, या हेतूने जगन्नाथाने फारशी भाषेतहि नैपुण्य मिळविले होते.

काहीच्या मते जगन्नाथाचा काजीशी झालेला वाद जयपुरीच झाला. त्यामुळे त्याची जी कीर्ति पमरली, ती ऐकून शहाजहानने त्याला आपल्या दरबारी बोलावून घेतले.

काही का असेना, शहाजहान जगन्नाथाच्या पाण्डित्याने प्रभावित झाला, आणि त्याने त्याला राजपाण्डित ही उपाधि देऊन सन्मानिले.

शहाजहानच्या एका यवनी मानसकन्येचें—लवगीचें—जगन्नाथावर प्रेम बसलें. जगन्नाथहि तिच्याकडे आकृष्ट झाला. त्याने शहाजहानजवळ लवगीची मागणी घातली. शहाजहानने तिला त्याचे हार्ती सोंपविलें. हें युवा-

अनुरक्त दापत्य विवाहबद्ध होऊन मोठ्या आनदानें आपला काल व्यतीत करू लागले.

अकबराचे वेळीं अनेक हिन्दु स्त्रियांनीं मुसलमानाशीं लग्न केलीं. पण ऐन दिल्लीत बादशहाच्या सम्मतीनें एका यवनीशीं विवाह करून धर्मत्याग न केलेला जगन्नाथ हाच पहिला प्रसिद्ध पुरुष.

या विवाहामुळें जगन्नाथाची धडाडी, साहस, रूढीस न जुमानतां कार्हीतरी अलौकिक, जगावेगळें करण्याची प्रवृत्ति हे सर्व गुण कसास लागले. जगन्नाथ या परीक्षेत पूर्णपणें उतरला.

शहाजहानचा थोरला पुत्र दारा व जगन्नाथ या दोघांचा परमस्नेह होता. दाराशुक्रोह हा उदार मनाचा, परमतसहिष्णु, गभीर प्रकृतीचा होता. त्यानें कुराणाबरोबरच हिन्दूचे स्मृति आदि ग्रंथ, उपनिषदे आणि ख्रिश्चनाचें बायबल यांचेहि अध्ययन केलें होतें. रूढीविरुद्ध बंड करणारा जगन्नाथ आणि दाराशुक्रोह या दोघांचा स्नेह दिवसेदिवस वृद्धिगत होत गेला.

मुमताजमहलचा भाऊ असफखान, याकडे काश्मीरचा सुभा सोंपविला होता. विवाहोत्तर जगन्नाथ शहाजहानबरोबर काश्मीरमध्ये गेला. असफखानाच्या गुणग्राहकतेवर लुब्ध होऊन जगन्नाथाने त्याच्या जीवनावर असफखिलास हा ग्रंथ लिहिला. पुढें शहाजहानास औरंगजेबानें आग्रा मुक्कामीं कैद केले, आणि जगन्नाथाचे ग्रह फिरले. लवंगीसह त्याला दिल्ली सोडावी लागली. असे म्हणतात, कीं लवंगीला त्याच्यापासून एक मुलगा झाला होता. तोहि या धामधुर्मीत गमावला. या शोकामुळे असो किंवा प्रवासाचे कष्ट सहन न झाल्यामुळे असो, लवंगीचेहि देहावसान झालें.

परमशोकाकुल झालेला जगन्नाथ काशीस पोहोंचला. त्यानें रूढीविरुद्ध केलेले बंड तत्कालीन समाजास मुळींच आवडले नव्हते. काशीतील अप्पय्या दीक्षित प्रभृति ब्राह्मणांनीं त्यास विश्वेश्वराचे दर्शन घेण्यास मज्जाव केला. ब्राह्मणांनीं केलेल्या छळामुळे चवताळून जगन्नाथानें चित्रमिमासाखण्डन आणि मनोरमाकुचमर्दन हे अनुक्रमें अप्पय्या आणि भट्टोजी दीक्षितांच्या ग्रंथाचे खण्डन करणारे ग्रंथ लिहिले.

ब्राह्मणाचा छळ जेव्हा सीमा ओलाडून पलीकडे गेला, तेव्हा हताश होऊन जगन्नाथ गगेच्या तीरावर जाऊन पोहोचला. तिथे त्याने आपल्या सुप्रसिद्ध काव्याची, गंगालहरीची रचना करावयास प्रारंभ केला. बावन्न श्लोकाच्या गंगालहरीपैकी जसजशी एकेका श्लोकाची रचना होऊ लागली, तसतसे गगेचे पाणीहि वर चढत चालले. असे म्हणतात, की बावन्नावा श्लोक पूर्ण होताच गंगा या आपल्या हताश झालेल्या प्रिय पुत्राम आपणाबरोबर घेऊन गेली. काहींच्या मते गंगालहरीच्या समाप्तीनंतर जगन्नाथाने गगेत आत्मसमर्पण केले.

लवंगी या क्षणापर्यंत जगन्नाथाबरोबर होती, आणि तिने त्याच्यासवेच गंगेत देह समर्पित केला, असाहि समज आहे. पण अन्तर्गत प्रमाणे या समजाच्या विरुद्ध आहेत. गंगालहरीत जगन्नाथाने आपणास एकट्यासच उद्धरण्याविषयी गगेची प्रार्थना केली आहे आणि भामिनीविलास या ग्रंथातील करुणविलासात जगन्नाथाने पत्नीविरहाची जी गाथा गाइली आहे, तिच्यातील आर्तता पाहता त्याला अगोदरच पत्नीवियोग झाला असावा, हा समज दृढ होतो.

एकूण जगन्नाथाचे जीवनच अलौकिक होतें. अत्यंत श्रेष्ठ बुद्धिमत्ता आणि धारणाशक्ति अंगी असणाऱ्या या तेजस्वी कवीवर जर समाजाने केलेल्या छळामुळे गंगेत आत्मसमर्पण करण्याची पाळी न येती, तर रसालंकारशास्त्र निश्चितच अधिक संपन्न, प्रगल्भ, प्रौढ झाले असतें. तरी पण आज अपूर्ण स्वरूपात असलेला रसगंगाधर आणि जगन्नाथाच्या ज्या इतर रचना उपलब्ध आहेत, तेवढ्यानीच साहित्याचा गौरव निःसंशय वाढला आहे.

जगन्नाथाच्या नावाने खालील ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

रसगंगाधर—अप्रस्तुत प्रशंसा, उल्लेख, विभावना, उपमा, अतिशयोक्ति, प्रतीप, सम, परिसंख्या इत्यादि अलंकाराची समग्र चर्चा करून स्वतःचीच उदाहरणे देऊन, नाना वृत्ताचा विस्तार करून, नवरसाची व्याख्या करून जगन्नाथाने संपूर्ण अलंकारशास्त्र दिद्यार्थ्यांच्या समोर उप-

लवून दाखविण्याचा चंग बाधला होता. दुर्दैवाने त्याची ती मनीषा अर्धवट राहिली.

अलंकारादिकाची व्याख्या करताना जेव्हा उदाहरणाची आवश्यकता भासली, तेव्हा जगन्नाथ म्हणतो,

निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं

काव्य मयात्र निहित न परस्य किञ्चित् ।

दुसऱ्या कुणाच्याहि काव्यास मी स्पर्श करणार नाहीं, ही जगन्नाथाची प्रतिज्ञा अगदीं यथार्थ आहे. त्याने प्रत्येक उदाहरण नवीन, स्वयंनिर्मित, असेच समोर मांडले आहे.

विद्यार्थ्यांनीं अलंकारशास्त्रावरील या श्रेष्ठ ग्रंथाचें समालोचन करणें आवश्यक आहे. नुक्ताच प्रा. आठवले यांनीं केलेला रसगंगाधराचा अनुवाद प्रसिद्ध झाला आहे, तो या दृष्टीनें अभ्यसनीय आहे.

भामिनीविलास—प्रास्ताविक, शृंगार, करुण व शान्त अशा चार विलासात विभागणी केलेला जगन्नाथाचा हा ग्रंथ सरस्वतीचे एक भूषणच आहे. जगन्नाथाची प्रतिभा किती सर्वस्पर्शिनी, हळुवार, बारीक बारीक गोष्टी वेचून त्याचा आविष्कार करणारी आहे; हे भामिनीविलास सहज चाळला असताहि कळून येण्यासारखे आहे. कोणत्याहि रसाचा आविष्कार करताना जगन्नाथ अगदीं तन्मय होऊन जातो. त्याचें स्वतंत्र अस्तित्व वेगळें कुठें दिसत नाहीं. एकेका श्लोकाचा विचार करता करता प्रहरच्या प्रहर लोटून जावेत, अशी भामिनीविलासाची योग्यता आहे.

गंगालहरी—जनसामान्यात जगन्नाथ प्रसिद्ध आहे, तो त्याच्या गंगालहरीमुळे. अतिमधुर, करुणरसानें ओतप्रोत, असें हे बावन श्लोकाचे काव्य अनेकांच्या पठनात आहे. या श्लोकांनीं गगेची स्तुति करून शेवटीं जगन्नाथानें गंगेत आत्मसमर्पण केले.

सुधालहरी, लक्ष्मीलहरी, करुणालहरी, अमृतलहरी आदि स्तोत्रे अनुक्रमें सूर्य, लक्ष्मी, विष्णु आणि यमुना याची स्तुति करणारी आहेत. यमुनावर्णन नावाचा एक गद्यप्रबन्धहि जगन्नाथाच्या नावानें प्रसिद्ध आहे.

असफविलास—या नावाचा असफखानावर लिहिलेला ग्रंथ आज संपूर्णरूपात कुठेहि उपलब्ध नाही.

प्राणाभरण—ही ५३ श्लोकाची चूर्णिका कामरूपाचा राजा प्राणनारायण याची कीर्ति वर्णन करणारी आहे, तसेच **जगदाभरण** हा ग्रंथ उदेपुराधिप राणा जगत्सिंहाचे वर्णन करणारा आहे. काही विद्वानाच्या मते हा ग्रंथ दाराशुकोहची प्रशंसा करण्यासाठी लिहिला गेला असावा.

चित्रमीमांसाखंडण आणि **मनोरमाकुचमर्दन** या दोन ग्रंथाचा उल्लेख पूर्वी येऊन गेलेला आहे.

अशा पण्डितराज आणि राजतिलक या पदव्यानीं यथार्थपणे सुशोभित असणाऱ्या जगन्नाथ पण्डितांचे जीवन मी कादंबरीरूपाने रसिकासमोर मांडले आहे.

कादंबरी लिहीत असता निव्वळ इतिहासाचाच आश्रय न करता कल्पितांचेहि साहाय्य घ्यावे लागते मीहि आवश्यक तिथे कल्पनेचा आश्रय केला आहे.

ही कादंबरी वाचून अभ्यासूचे मनात जगन्नाथाच्या ग्रंथांचे पठन करण्याची बुद्धि निर्माण व्हावी हा माझा हेतु आहे. सर्वेश तो हेतु सफल करो.

तळेगाव दाभाडे, }
जि. पुणे

गोपाल नीलकण्ठ दाण्डेकर

ज्येष्ठ भ्रातृसदृश
पं. महादेवशास्त्री जोशी
यांस
सादर समर्पित
गोपाल नीलकण्ठ दाण्डेकर

.१.

दुर्गाबा आपले भुरभुर उडणारे केस कसेतरी सावरीत धांवत धावत बाहेर आली खरी, पण तिचा थोरला भाऊ जें काय करीत होता, तें पाहून मात्र ती कुडाच्या भितीला टेकून त्याच्याकडे आश्चर्याने पहात उभी राहिली. तिच्या लहानग्या शरिरातलें इवलेसें मन जिज्ञासेने भरून गेलें. अम्मा त्याला बोलावीत आहे ही गोष्टहि तिच्या स्मरणातून गेली.

समोर सुडाच्या कागदावर मोठ्या श्रमानीं लिहिलेल्या पोथ्याचा भला मोठा ढिगारा रचलेला असून जगन्नाथ अनन्य मनानें एका कागदावर हातींच्या बोरुने काहीं तरी काढण्यात मग्न झाला होता. दुर्गाबेला त्या गमतीचे कौतुक तर वाटलेंच, पण त्याहीपेक्षा अधिक आश्चर्य तिला वाटले, तें त्याच्या कपाळाकडे बघून.

त्यानें आडवे भस्म लावलें होतें, आणि शिवाय त्याच्या मधोमधच वैष्णवाचा उभा नामहि ठोकून दिला होता !

दोन तीन क्षणानंतर ती आश्चर्याच्या त्या महापुरातून बाहेर पडली आणि नंतर मोठमोठ्यानें हंसू लागली. समाधिमग्न जगन्नाथानें चमकून वर पाहिलें. समोर दुर्गाबा दिसताच हातचा बोरु खालीं साडीत तो आळस देऊन म्हणाला,

“ दुर्गे ! हंस्त्येस काय ? ”

दुर्गाबा टाळ्या वाजवीत म्हणाली,

“ एकाच्या कपाळावर काऽवळा ! आम्ही जातो देऽवळा ! ”

जगन्नाथानें अगोदर कपाळास हात लावून पाहिलें. पण जेव्हा त्याला त्यावर कावळा बसलेला आढळला नाहीं, तेव्हा मग त्यानें शेजारी पडलेला पोलादी दर्पण उचलला. त्यात आपलें प्रतिबिंब पाहूनहि त्याला दुर्गाबा का हंसते, तें कळेंना.

“ कुठें आहे ग कावळा ? खोटी कुठली ! ”

“ कावळा नाहीं तर काय ? कावळा कसा असतो ? ”

“ काळा ! ”

“ बघ बर तुझ्या कपाळावर काळा कावळा आहे की नाहीं ? ”

पुनः दर्पणात पाहून जगन्नाथ गदगदा हंसला आणि म्हणाला,

“ वेडये ! तो कावळा नाहीं ! नाम आहे तो ! वैष्णवाचें चिन्ह ! ”

“ अन् मग भस्म कशाला लावलें आहेस ? ”

क्षणभर जगन्नाथ विमनस्क झाला. दुसऱ्या क्षणीं प्रसन्नपणें हंसून तो म्हणाला,

“ दुर्गे, तें तुलाच कळले तर कळेल. विष्णूचा रंग कसा आहे ? ”

“ निळा. ”

“ तो निळा का झाला सागशील ? ”

दुर्गाबा वोलत नाहीं, हें पाहून जगन्नाथ म्हणाला,

“ ऐक दुर्गे ! शंकरानें विष प्राशन केलें. त्याचा परिणाम विष्णूवर होऊन तो निळा झाला. ”

“ हात्तिच्या ! हें तर सोपें आहे रे दादा ! ”

“ होय दुर्गे ! म्हणूनच तें कोणाला कळत नाहीं. आणखी ऐक, विष्णूनें अमृत प्राशन केलें. अमृताचा वर्ण दुधासारखा पाढरा स्वच्छ आहे. म्हणूनच शकर कर्पूरगौर आहेत ! समजले ? ”

टाळ्या वाजवीत दुर्गाबा म्हणाली,

“ समजले ! समजलें ! पण दादा, हें तुला कुणी सांगितले ? ”

कुठेतरी पहात जगन्नाथ म्हणाला,

“ कुणी सांगितलें ! कुणी नाहीं सांगितलें. हें माझे मलाच कळले. ”

एवढी छान गम्मत ज्या आपल्या भावाला कुणी न सांगता कळली, त्याच्याविषयी दुर्गोवेला वाटत असलेला आदर शतगुणित झाला. त्याच्या गळ्यात पडून त्याच्या गालावर आपलें नाक घाशीत ती म्हणाली,

“ अन् दादा ! हें चित्र कसलं काढीत आहेस ? ”

“ कुठे आहे चित्र ? ”

“ तें काय कागदावर ? ”

हंसून तिचा मुका घेत जगन्नाथ म्हणाला,

“ तें चित्र नाही दुर्गे ! ”

“ मग ? ”

“ तें चित्रकाव्य आहे ! ”

“ चित्रकाव्य ! ”

“ होय. हे बघ. हा संहितेतला एक मंत्र आहे. ‘ जनासो अग्नि दधिरे सहोवृध विधेम ते । ’ याची मी चित्रबद्ध रचना केली आहे—”

“ दुर्गे—ए दुर्गे ! ” आतून हाका ऐकू आल्या, आणि त्याच्या पाठो-पाठ अम्माहि येऊन दारात उभी राहिली. केवळ एक गाठ मारलेला आपला विपुल केशभार पाठीवर टाकीत ती म्हणाली,

“ अय्यो ! दुर्गे, मी तुला जगन्नाथाला हाक मारायला सांगितली ! तें विसरून ही पोर त्याच्या गळ्यात पडून गोष्टी बोलत वसली ! ”

“ अम्मा ! हें बघ दादानें काय केलें आहे तें ! कसलें काव्य—”

“ असूं दे ! तुझ्या दादाला नाही उद्योग ! तो घरात वावरूनहि कधी घरात नसतो. त्याचे जग वेगळें आहे. एवढी मी म्हातारी झाल्यें, पण मला कधी कुणाच्या डोळ्यांच्या जागीं मोत्याचे शिंपले दिसले नाहीत, की कमळे दिसलीं नाहीत ! नाकाच्या जागीं मला कधी चंपककलिके-चाहि भास झाला नाही ! पण या तुझ्या दादाचे सगळेंच मुलुखावेगळें ! ”

हंसून तिच्याकडे पहात जगन्नाथ म्हणाला,

“ अशी रागावत्येस काय अम्मा ! ”

हातावर गाल टेकून आश्चर्याने बघत अम्मा म्हणाली,

“ ऐका याचे ! म्हणे रागावतेस का ! एवढा मोठा मुलगा झाला !

लोकाचीं मुलें बघ ! त्याना दोनदोन लेंकरें होऊन तीं प्रपंचाला लागलीं !
अन् याला अजून मूठभर तादूळ कुठून मिळवून आणणें जमत नाही !
सदा न् कदा कमल, अम्बुज, मेघमाला, सुरनदी, ताल, तमाल, गिरिशृंग,
चारुमुखी, मृगनयना, भ्रमरतती, गुजारव याच्या संगतीत मग्न असतो हा !
आमच्या या द्रविड देशातल्या स्त्रियासुद्धा याला कर्पूरगौरा दिसतात !”

खदाखदा हंसत आणि दुर्गाबेला कडेवर घेऊन गिरक्या मारीत
जगन्नाथ म्हणाला,

“अम्मा ! विश्वाच्या या कुरूपतेत सैंदर्य पहायचा हा गुण मला
कुठून मिळाला माहीत आहे ?”

“कुठून बाबा ?”

“तुझ्यापासून !”

“पुरे झाले रे तुझे ! आता मी काय जन्मभर पुरायची आहे तुला ?”

“याच जन्मी नव्हे, जन्मोजन्मी !”

“एका याचें ! तें काहीं नाही चालायचें तुझें ! आता लग्न
करून टाक !”

“कुणाचे ? दुर्गाचें ना ? हो ! बाबाच्या पाठशालेत तो एक बोचरा,
पिटुकल्या डोळ्याचा म्हातारा येतो, त्याच्याबरोबर- !”

“पुरे रे ! आज इतके दिवस शारदाम्ना माझ्या मागें लागली आहे.
सोन्यासारखी तिची पोर, केवळ तुझ्यावर विसंबून आतापर्यंत त्या
विचारीनें पोरीचे लग्नीन लाववलेन्-”

जगन्नाथ एकदम गंभीर झाला, तो म्हणाला,

“अम्मा ! माझ्यासाठी वाट पहा, असें मीं तर सांगितलें नाही त्याना !”

“तूं का सागायचेस ? अरे, तसें पाहिले तर तुला कान धरून लग्नाला
उभें केले असतें केव्हाच ! पण करता काय ! एकटा मुलगा ! म्हणून
इतके दिवस वाट पाहिली ! म्हटलें, तुझ्या छदानें होऊं द्या ! अध्ययन
झालें, सगळ्या पंचक्रोशीभर पंडित म्हणून प्रशंसा झाली ! तुझ्या कविता-
शक्तीचे आचार्य शेषवीरेश्वरानीं कौतुकहि केलें ! आता मुकाट्याने लग्नाला
उभा रहा, अन् प्रपंचाला लाग इतर चार पोरासारखा !”

“अम्मा ! तुझी इच्छाच असेल, तर मी लग्नवेदीवर उभा राहीनहि. पण त्या मुलीला केवळ तुझ्यासारखी मायाळू सासूच काय ती मिळेल ! यापलीकडे तिच्या हातीं काहीं लागायचें नाहीं !”

“कां ?” आश्चर्यानें स्तंभित होऊन अम्मानें विचारलें.

“एवढ्या लहान मुलीला घेऊन मी देशपर्यटनाला जाऊं शकणार नाहीं !”

“देशपर्यटनाला ?”

“होय अम्मा ! एवढे दिवस मी बोललों नाहीं. पण मी लवकरच प्रवासाला बाहेर निघणार आहे !”

“आणि परत केव्हा येतील ?” श्वास रोधून अम्मा म्हणाली.

“तें मी कसें सांगूं अम्मा ! मला या देशाचें सौंदर्य प्रत्यक्ष अवलोकन करायचें आहे. क्षितिजापर्यंत दृष्टि जाऊनहि ज्या मैदानाचा अंत होत नाहीं, त्यांतून आपली असीम, शीतस्पर्शवती जलधारा दुथडी वाहविणारी पयस्विनी गंगा मला पहायची आहे. धवल हिमवर्षावानें गौराग झालेली हिमालयाचीं गिरिशृंगें मला पहायची आहेत ! त्या हिमशिखरावरील नीलाकाशांत आपले भले मोठाले पंख पसरून स्वच्छंदानें विहार करणाऱ्या राजहंसांच्या पंक्ती मला बघायच्या आहेत ! कविकुलगुरूच्या दूतकृत मेघाचा मार्ग मला प्रत्यक्ष हिंडून अवलोकायचा आहे ! ज्या मार्गानें त्या कवीच्या कवीलाहि मोह घालून रसवंती वाणीनें आपलें वर्णन करायला प्रवृत्त केलें, त्या मार्गाचें सौंदर्य मला धुंडाळून काढायचें आहे ! आणखी—

“आणखी पुष्कळच आहे अम्मा ! हें सगळें पाहून मी कधीं परतेंन तें मी आजच कसें सांगूं ?”

आवेग आवरून अम्मा म्हणाली,

“तूं कधींच परत येणार नाहींस काय ?”

“असें का विचारतेस अम्मा ! मीहि याच भूमीचा पुत्र नाहीं काय ? भाताच्या लोंब्यांनीं लवलवणारीं शेते, सद्याद्रि पर्वतापासून येथवर वहात येऊन हा देश सुजल सुफल करणाऱ्या नद्या, या देशचे बैल, शेतकरी, येथील निळें आकाश, पक्षी या सर्वांवरच माझे प्रेम आहे. अम्मा, तुझ्या-विषयींचा माझ्या मनांतला आदरभाव काय वर्णन करूं ? बाबा, त्याची

पाठशाला, तीमधील विद्यार्थी, आपलें हें गाव, गोदावरी नदी, तिचा घाट, रोज पाण्याचे घट डोईवर घेऊन गजगतीने त्याच्या पायऱ्या चढणाऱ्या स्त्रिया, हें सगळें चित्र माझ्या नित्यपूजेची वस्तु होऊन बसलें आहे. मी या सर्वांची नितराम् भाक्ति करतो.

“ पण अम्मा ! माझी भूक अधिक प्रज्वलित होऊं पहात आहे ! ती विश्वव्यापिनी होऊन ब्रह्मांडाचा घास घेऊं म्हणत आहे. या सर्व विश्वातील सौंदर्य पिऊन जाईल, एवढी माझी तृषा भडकली आहे !

“ तेव्हा आताच विवाहवेदीवर माझा बलि देऊन त्या माझ्या जिज्ञासेच्या पटावर पूर्णविराम लिहूं नकोस अम्मा ! मला हें सगळें पाहूं दे ! या सगळ्या दृश्याचा अपरोक्ष साक्षात्कार करून घेऊं दे !

“ तोंपर्यंत तुझ्या शारदाम्बेला थांबायपुरता धीर असेल, तर मग मी तिच्या मुलीशी विवाहबद्ध होईन. नाहीपेक्षा — ”

“ म्हणजे मी माझा शब्द खोटा पडूं देऊं, असेंच ना ? ”

जगन्नाथ काहीं बोलला नाही. त्याच्या कडेवर बसलेल्या दुर्गाम्बेच्या केसात बोटें फिरवीत तो उभा राहिला.

पदरानें डोळे टिपीत घसा साफ करून अम्मा म्हणाली,

“ मी याच्या लहानपणापासून याना म्हणत होत्ये, कीं याला अधिक शिकवूनका ! याचीं लक्षणे मला धड दिसत नाहीत. पण सोसासोसानें यानीं याच्याकडून न्याय, व्याकरण, पंचमहाकाव्ये, अन् भरीला भर म्हणून वेदान्त म्हणविला ! आतां भोगा म्हणावें त्याचीं फळे ! ”

समोर नसलेल्या “या”च्याकडे एक क्रोधकटाक्ष टाकीत अम्मा आत गेली.

आज दिवसभर श्रीरंगवेल्लीस हवन असल्यामुळे पेरुभट्ट तिकडे गेले होते, ते उद्या परत येणार होते. त्यामुळें आपला आवेग प्रकट करायला दुसरें साधन नसल्यानें अम्मा दिवसभर धुमसत राहिली.

दुर्गाम्बा नेहमीप्रमाणें सायंकाळीं तिच्याजवळ खाऊ मागण्यास गेली असता अम्मानें तिला धुडकावून लावलें. दुर्गाम्बा इवलेंसें तोंड घेऊन बाहेर आली.

तिला सकाळपासून दादाचाहि रागच आला होता. नाही तर काय ! अगदीं शेतें, नद्या, पाण्याचे घडे डोक्यावर घेऊन मिरविणाऱ्या काळ्या

दुस्स बाया आणि बैलमुद्धा त्याला आवडतात म्हणे ! आणि तिचें त्यानें नावहि घेतलें नाहीं !

जगन्नाथहि आज दिवसभर हारपल्यासारखा काहींतरीच करीत होता. व्याकरण शिकणाऱ्या विद्यार्थ्याला आज त्यानें काव्यशास्त्राचा पाठ सांगितला, आणि न्यायशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांकडून रामो हरिः म्हणवून घेतलें. विद्यार्थी आपापल्या पोथ्या गुंडाळून मुकाट्यानें उठून गेले, तरी तो काहीं बोलला नाहीं.

सायंकाळीं तो देवदर्शनासाठीं घराबाहेर पडणार, तों त्याला अंगणातील कठड्याच्या दाराशीं आपल्या मोठाल्या डोळ्यांनीं त्याच्याकडे रोखून पहात उभी असलेली दुर्गाम्बा दिसली. तेव्हा कुठे तो भानावर आला, आणि त्यानें हाक मारली,

“ दुर्गे ! ”

एक क्षणभर त्याच्याकडे टक्कारून पाहून लगेच दुर्गेने आपलें तोंड वळविलें. वोळून आलेल्या मेवाप्रमाणे तिचे डोळे पाझरूं लागले. कळवळून जगन्नाथ तिच्याजवळ गेला, आणि तिला उचलायचा प्रयत्न करीत तो म्हणाला,

“ अकाळीं पर्जन्यवृष्टि का सुरू झाली ? ”

त्याला दूर लोटीत दुर्गाम्बा म्हणाली,

“ आम्ही नाहीं जा ! ”

“ तुम्ही आहातच ! अगदीं आमच्या कुशीत बसल्या आहात ? ” तिला वळेंवळें उचलून घेऊन जगन्नाथ हंसत म्हणाला.

“ तुला इथल्या बाया अन् बैल आवडतात ना ? ” गाल फुगवून त्याच्याकडे न पाहता दुर्गाम्बा म्हणाली.

“ कोण म्हणतो ? ”

“ तूच तर म्हणत होतास सकाळीं अम्माला ? ”

“ असं असं ! बरं मग ? ”

“ त्या बायाना आणि बैलाना उचलून घे तर ! आम्हाला कशाला घेतोस ? आमचं नाव तरी घेतलस का सकाळीं ! ”

आतां कुठें जगन्नाथाला तिच्या रागाचें कारण कळलें. खो खो हंसत तो म्हणाला,

“ ओहो ! एकूण म्हणून रागावली आहे तर दुर्गाराणी ! हात्तिच्या ! ऐकशील का दुर्गे ? ”

“ आम्हाला नको सांगूस ! ”

“ ऐक तर खरें ! ज्याच्यावर फार प्रेम असतें ना, त्याचें नांव ध्यायचें नसतें. ”

“ खरेंच ? ”

“ मी खोटें का सांगेन ? मला वीरभद्रेश्वर फार आवडतो. मी रोज त्याच्या दर्शनाला जातों. खरें कीं नाही ? ”

“ होय ! ”

“ मग त्याचें नाव घेतलें का मी ? ”

“ नाही. ”

“ मग तुझें कसें घेईन ? तूं मला फार आवडतेस ! वीरभद्रेश्वरा-एवढी ! ”

आतां कुठें दुर्गाम्बेचें समाधान झाले. ती जगन्नाथाकडे पाहून खुदकन् हंसली. तिच्या गालांवरील आसवाच्या ओघळांवर आपले ओठ टेकीत जगन्नाथ म्हणाला,

“ आतां झालें ना समाधान ? चला आता देवदर्शनाला. ”

त्याच्या कुशीत बसून जात असता त्याच्या डोक्यावरील भल्या थोरल्या शेंडीच्या गांठीशीं खेळत दुर्गाम्बा म्हणाली,

“ दादा, तूं गंगा पहायला जाशील, तेव्हां मला नेशील बरोबर ? मलाहि गंगा आवडते. वाल्मीकिकृत गंगास्तोत्र अम्मानें माझ्याकडूनहि पाठ करवून घेतलें आहे. ”

“ खरे ? ”

“ हो ! म्हणून दाखवूं ? मातः शैलसुता सपत्निवसुधा—”

“ पुरे पुरे ! तूं पण्डिता आहेस ! ”

“ मग नेशील ? ”

जगन्नाथानें हंसत तिची पाठ थोपटली. तें संमतीचें लक्षण मानून ती म्हणाली,

“ गंगा खूप मोठी आहे का रे ? ”

“ हो ! ”

“ केवढी मोठी ? ”

“ खूप मोठी ! ”

आपले दोन्ही हात विस्तारून दुर्गाम्बा म्हणाली,

“ एवढी ? ”

हंसून जगन्नाथ म्हणाला,

“ होय. तेवढी. ”

मग ती संध्याकाळ दुर्गाम्बेने गंगेच्या आणि हिमालयाच्या गोष्टी बोलण्यांत घालविली. रात्रीहि तिने त्याच्या कुशीत झोंपून हिमालया-विषयी त्याच्याशी वाद घातला.

“ हिमालय देवता आहे ना रे ? ”

“ नाही. पर्वत आहे तो. ”

“ ऊंहू ! देवता आहे. ”

“ कशावरून ? ”

“ कालिदासाचा श्लोक नाही का ? देवतात्मा हिमालयो नाम— ”

“ हो हो ! विसरलों होतों मी. ”

रात्रभर दुर्गाम्बेला हिमालयाचीं स्वप्ने पडत होती. पण जगन्नाथ आणि अम्मा, दोघेहि आपापल्या अंथरुणावर तळमळत होती.

दुसरे दिवशी सकाळीं पेरुभट्ट मोठ्या संतुष्ट मनानें घरीं परतले.

त्यानीं आपले श्मश्रु केलेलें मस्तक आणि भव्य भालप्रदेश अंगावरील उत्तरीयाने पुशीत माजघरात प्रवेश केला, तों हर्षनिर्भर दुर्गाम्बा त्यांना सामोरी येऊन म्हणाली,

“ आम्ही दादाच्या बरोबर जा ऽणार ! जा ऽणार ! ”

“ कुठें ? ” मोठ्या कौतुकानें पेरुभट्टांनीं विचारलें.

“ गंगेत स्नान करायला ! ”

“ गंगेत ? ”

“ हो ! दादा मला घेऊन जाणार ! गंगा, हिमालय, यमुना—हिमालय म्हणजे हिमाचल आलय ना हो ?—”

तों अम्मानें येऊन तिला वारले,

“ पुरे ग ! स्नानसध्या होऊ दे त्याची ! घासभर भात खाऊन घेऊं दे. मग तेंच गाणें गायचें आहे ! ”

“ म्हणजे ? झालें तरी काय ? जगन्नाथ कुठे आहे ? ”

“ घरीच आहे अजून ! ”

पेरुभट्टाना काहीं उमगलें नाहीं. पण घरातील हें कोंदट वातावरण पाहून त्याचा संतोष निम्मा कमी झाला. अम्मानें काहीं न बोलता त्याचें सध्याचें माडलें. सध्या उरकून जेव्हा पेरुभट्ट जेवायला बसले, तेव्हा आपलें एकट्याचें पान पाहून ते म्हणाले,

“ दुर्गा कुठे आहे ? ”

त्याच्या वीटीत सारम् वाढीत अम्मा म्हणाली,

“ दुर्गा जेवली.”

“ आणि जगन्नाथ ? ”

काहीं न बोलता अम्मानें तोंड फिरविलें, आणि आसवें पुसून टाकली.

पेरुभट्टाना काहीं उमगेनासें झालें. हातातला भाताचा गोळा तसाच झेलीत ते म्हणाले,

“ आज झालें आहे तरी काय ? जगन्नाथ कुठे आहे ? त्यानें काहीं—”

“ काहीं केले नाहीं त्यानें ! आणि लग्नहि करणार नाहीं तो ! ”

“ मग काय करणार ? ”

“ देशपर्यटण करणार— ! ”

नेमकी हीच भीति पेरुभट्टानाहि वाटत होती. तेहि मर्मज्ञ पंडित होते. शास्त्राच्या सखोल अध्ययनानें मानवी मनाचा अन्तस्तल परीक्षण्याएवढी त्याची प्रज्ञा तरल झाली होती. जगन्नाथाच्या वृत्तीत अगदीं लहानपणापासून वास्तव्य करून असलेलें काव्य आतां अधिकाधिक विकसित होत आहे, असें अनुमान बाधूनच त्यानीं त्या काव्यावर विरजण घालण्यासाठीं

त्याच्याकडून वेदान्ताचें अध्ययन करवून घेतलें होतें. त्याना वाटलें, वेदान्ताच्या गुरुभारानें त्याच्यातलें काव्यजीवन स्थिरावेल, आणि नेमकें प्रपंचाच्या पाटातून वाहूं लागेल. पण आजची ही वार्ता ऐकून त्याना धक्का बसल्यासारखा झाला.

“ केव्हा सांगितलेंन् त्यानें तुला ? ”

“ मर्घा ! ”

“ काय म्हणाला ? ”

“ तो म्हणाला, हिमालयावरील नीलाकाशात स्वच्छंद विहार करणारे राजहंस पहायचे आहेत त्याला ! ”

पुढें अम्माच्यानें बोलवलें नाहीं.

जो मनुष्य हिमालयावरील नीलाकाशातील राजहंस पाहूं इच्छितो, त्याच्या बाबतीत वेदान्ताध्ययनाचें औषध अगदींच निरुपयोगी आहे, हें हेरून पेरुभट्टाची मुद्रा पार उतरली. पुढें असलेलें सुग्रास अन्न त्याना विषवत् झाले.

जगन्नाथावर त्याचा अति स्नेह होता. आजपर्यंत त्याच्या मनाविरुद्ध एकहि गोष्ट न घडूं देण्याचा त्यानीं यथाशक्ति प्रयत्न केला होता. त्याच्या अलौकिक बुद्धिमत्तेचें तेज जेव्हा सहस्र मार्गांनीं प्रगट होई, तेव्हा पेरुभट्ट गहिंवरून सर्वेश्वरास हात जोडून म्हणत,

“ तूं कृपालु आहेस ! तूं मला एकच पुत्र दिलास, पण तेवढ्यानेच मी सतुष्ट आहे.”

पण तोच जगन्नाथ आता पंख फुटून उडून जाऊ पहात आहे, हें पाहताच त्यानीं ताट दूर सारलें.

“ हें काय ? जेवायचें नाहीं का ? उपाशी राहून कसे चालेल ? ” गद्गदून अम्मा म्हणाली.

“ असूं दे ! आता नाहीं जात जेवण ! ” पेरुभट्ट तसेच उठले. कुणीं लगुडप्रहार करावा, एवढें दुःख झालें अम्माला. कपाळावर हात देऊन ती मटकन् खाली बसली.

पेरुभट्ट हात पुशीत घराशेजारील पाठशाळेंत शिरले. आज पौर्णिमा असल्यानें अनध्याय होता. कुणीहि विद्यार्थी पाठशाळेंत डोकावणार नव्हता. पण नेहमींच्या सवयीप्रमाणें त्याचीं पाउलें पाठशाळेकडे वळलीं.

विमनस्कपणें त्यानीं मागील पडवींत डोकावून पाहिलें.

जगन्नाथ खाबाला टेकून उन्मनी अवस्थेंत उभा होता !

पेरुभट्ट थवकले. क्षणभर त्याचें मन तोल जाऊन कोसळूं लागलें. पण लगेच ते सावरले. स्वर स्थिर करून त्यानीं हांक मारली,

“ जगन्नाथ ! ”

चमकून जगन्नाथ त्यांच्याकडे वळला. गंधर्वनगरात यक्षकिनरांवरोबर विहार करणारी त्याची प्रज्ञा अपघात होऊन खालीं कोसळली. आपण आपल्या पाठशाळेंत उभे असून आपले वडील समोर उभे आहेत, हें त्याला कळलें. या प्रसंगास तोंड देण्यासाठीं तो सिद्ध होतो न होतो, तोंच पेरुभट्ट म्हणाले,

“ इकडे ये बाळ ! ”

जगन्नाथ आंत गेला. पेरुभट्ट आपल्या आसनावर बसले, आणि त्याला म्हणाले,

“ बस ना ! उभा कां ? ”

खालीं अंथरलेल्या दर्भासनावर बसून जगन्नाथ कुठेंतरी पहात राहिला.

“ तूं उत्तरेत जाणार आहेस ? ”

काहीं क्षण थाबून जगन्नाथानें उत्तर दिलें,

“ होय ! ”

“ केव्हा ? ”

जगन्नाथ काहीं बोलला नाहीं. थोडें सावरून पेरुभट्टानीं जाळें टाकलें.

“ चागला संकल्प आहे. मलाहि जायचें आहे एकदा. आपण सगळींच जाऊ काशीला. पण तूर्त तुला एक मोठी चागली संधि प्राप्त झाली आहे ! ”

या विधानाचा जगन्नाथावर काय परिणाम होतो, तें पहाण्यासाठीं क्षणभर थाबून पेरुभट्ट पुढें म्हणाले,

“ तिनुवेल्लीला एक मोठी प्रचण्ड सभा होणार आहे. खूप मोठा वाद होणार आहे तिथे. मला जाता येणार नाही, हवनात गुंतून रहावे लागणार आहे. माझ्या ऐवजी तूं जा. आपल्या पाडित्याची चमक दाखवायची चांगली संधि चालून आली आहे तुझ्यासाठी. तेव्हा—”

“ बाबा ! ” जगन्नाथ घुटमळत म्हणाला, “ मी न गेलों, तर चालणार नाही का ? ”

“ का ? ”

“ केवळ घटोऽयं पटोऽयं करीत आपल्या पाडित्याचे कोरडे प्रदर्शन करणारे पांडित मला आवडत नाहीत ! ज्याचे अन्तःकरण रसाने परिपूर्ण नाही—”

“ पण तुला जायला हवे जगन्नाथा ! मी तसा शब्द दिला आहे ! माझ्याऐवजी तूं येशील असे मी त्या निमंत्रकाला सांगितले आहे. मग ? माझे वचन खोटे होऊं देणार का तूं ? ”

काही क्षण थाबून जगन्नाथ म्हणाला,

“ जाईन मी ! ”

पेरुभट्टाना समाधान झाले. त्यांना वाटले, मासा गळाला अडकतो !

.२.

तिनुवेल्लीच्या अति भव्य तलावाच्या काठावर अशोक वृक्षाच्या गर्द छायेत चामुण्डेश्वराचे विशाल मंदिर होतें. त्या मंदिराचा सभामण्डप पण्डिताच्या वादविवादाने आज गजवजून गेला होता.

पण्डिताचे वाद ही गोष्ट काहीं दक्षिण देशाला अपूर्व नव्हे. तद्देशीय कृषिकाच्या भामिनी डोईवर नारळीच्या झावळ्याचे भारे घेऊन जात असतां जेव्हा एखाद्या देवळात भाडणाचा आभास होण्याएवढा गड-गडाट ऐकत, तेव्हा त्या उपेक्षेनें म्हणत,

“ ऊं: ! जाऊ दे ! नेहमींचेच आहे तें ! ”

“ पण हे विद्वान् एवढे कडाकडा भाडतात का ग शूद्रासारखे ! ”

“ अग, काय तुला सागू ! ” पहिली गदगदा हसून म्हणे, “ हे भाडत नाहीत. ”

“ मग ? ”

“ भगवान् पशुपतीला विल्वपत्र वाहिलें तर अधिक पुण्य होते, कीं निर्गुडीचीं पानें वाहिलीं असता स्वर्ग अधिक जवळ येतो, या विषयांवर चर्चा करतात ते ! ”

पण्डिताच्या पांडित्यप्रदर्शनाची ही एवढी प्रचण्ड संभावना करून हंसत खिदळत त्या वाटेनें चालत्या होत.

पण आजची सभा एवढी साधी नव्हती.

ज्या प्रश्नावरून दाक्षिणात्यामध्ये उघडउघड दोन तट पडले होते, ज्या पैचासुळें अगदीं मुली देण्याघेण्यापर्यंत वाद निर्माण होत, ज्या निर्णयासाठीं अनेकदा पडितानीं आपापसात द्वेदं खेळून एकमेकांचीं डोकी फोडलीं होती, ज्या यक्षप्रश्नामुळें भावाभावात, जावयासासऱ्यात, वापलेकात अबोले निर्माण झाले, ज्यासाठीं एकदा पतीच्या मागोमाग श्वशुरगृहीं प्रवेशलेल्या लकीवाळींना मोहेरचीं दारें कायमचीं बंद होत, त्याचा आज निर्णय लागायचा होता.

‘शिव श्रेष्ठ कीं विष्णु श्रेष्ठ,’ याचा आज खल होणार होता !

खरोखरीच दक्षिणेंतली सामाजिक स्थिति मोठी विचित्र झाली होती. शैव आणि वैष्णवामधील द्वैत वाढता वाढता इतके वाढले होते, कीं एकाच समाजगट्टाचे हे दोन पक्ष परस्पराशीं झोंबी खेळून एकमेकावर बाहिष्कार टाकण्याइतके कठोर झाले होते !

शिवकाचींत विष्णु या नावाचें माणूसच काय पण माकडसुद्धा आढळायचे नाहीं. नेमकें तसेच विष्णुकाचींत. शैव आडवीं भस्में लावीत, घरें आडवीं सारवीत, आणि सरळ नाकासमोर उभे चालत तें केवळ निरुपाय म्हणूनच !

वैष्णव तरी का मागें राहातील ? त्याचीं गंधे उभीं, सारवणें उभे, नाहीं म्हणून मान डोलवायची ती उभी ! एक वैष्णव महापुरुष तर ब्रीदाला वष्टा लागेल, म्हणून उभ्याउभ्याच झोंपायचा ! तो एकदाच आडवा झाला, प्राण गेल्यावर !

हे उभयविध पंडित एकमेकाचें मुखावलोकनहि करायचे नाहींत. शैवाच्या दर्शनापेक्षा काकस्पर्शहि वैष्णवानें उजवा मानावा ! एकदा एका नर्दीतून काहीं शैव नावेंत बसून जात असता पाण्यात पोहत असलेल्या एका वैष्णवानें उगीच थकल्यामुळें आधार म्हणून नावेची नाळ धरली ! पण हा भ्रष्टाकारहि सहन न होऊन त्या शैवातल्या एका महाभागाने नर्दीत उडी घेतली, आणि पोहता येत नसल्यामुळे समुद्रास्तृप्यन्तु !

हास्यास्पद आणि पोरकट वाटावे, असे हें द्वन्द्व निर्माण झाले होतें

खरे ! आणि आजच्या सभेत त्याच प्रश्नाचा खल होऊन काय तो निकाल लागायचा होता.

तिनुवेळीच्या महाराज हरिदेवरायाच्या प्रयत्नामुळे हा अपूर्व योगायोग आज घडून आला होता.

हरिदेवराय आणि त्याचे सामंत व्यंकय्या या दोघांना जेवढे कळे, तेवढे या पडिताच्या वेदाभ्यासजड मस्तकात शिरते तर—!

तर काय झाले असते ? तर कदाचित् भरतखण्डात परकीय ताम्राचे आणि बर्बराचे पाऊलच न पडते. पण— !

जाऊ द्या. चामुण्डेश्वराचे दर्शन घेऊन परत येताना एकदा हरिदेवराय म्हणाले,

“सामतराज ! मी या दोन्ही पथाच्या आचार्यांना एकत्र बोलाविले तर ते येतील ? ”

“होय. दक्षिणा घेण्यासाठी अवश्य येतील ! ”

“म्हणजे ? ”

“राजराज ! ते ब्राह्मण आहेत ! दक्षिणेचे आकर्षण त्यांना खचितच ओढून आणील ! मात्र एक करायला हवे. ”

“काय ? ”

“जो पथ श्रेष्ठ ठरेल, त्याचा आपण स्वीकार करू, असे आपण प्रकट करायला हवे. ”

“पण—”

“नव्हे राजराज ! शैलशृगानीं, कृष्णा—कावेरी—तुगभद्रानीं आणि चंदनाच्या निविड वनांनीं सुशोभित असलेला हा देश जर सुरक्षित ठेवायचा असेल, तर हा एवढा एकच उपाय आहे ! उत्तरेत इराणी-तुराणी घोड्याच्या टापानीं भूमि उध्वस्त झाली आहे. केवळ नर्मदा आणि विंध्याच्या अडथळ्यामुळेच आजपर्यंत दुराणी स्वाराची पिसाट घोडदौड दक्षिणेत पुरता धुमाकूळ घालू शकली नाही ! तरी देवगिरीला एकदा आपले उन्नत मस्तक उग्र मुद्रेच्या यवन सेनापतीपुढे वाकवावेच लागले ! तेव्हा अशा अस्ताव्यस्त स्थितीत दक्षिण जर या उपास्य

दैवताच्या वादामुळे दुभंगलेली राहिली, तर मग त्या घोडदौडीच्या धुळीमुळे रामेश्वराचें शिखरहि दिसेनासे व्हायला काहीं फारसा अवधि लागणार नाही. म्हणून काय वाटेल तें करून, प्रसंगी थोडीशी सत्याशी प्रतारणा करूनहि हें द्वैत मिटवायला हवें आहे ! ”

“ ठीक आहे ! निमंत्रणें जाऊं द्या चहूकडे. ”

आणि शेवटीं नाना प्रकारच्या अटी मान्य करून का होईना, महाराज हरिदेवराय चामुण्डेश्वराचा सभामंडप उभय पक्षाच्या धुरंधर आचार्यांनीं मंडित करण्यात यशस्वी झाले होते.

पहाटेपासून दोन्ही पक्षाचे विद्यार्थी एकमेकाकडे शत्रुभावानें पाहून घन्यता मानीत पोथ्याचे ढीग घालण्यात मग्न झाले होते. नाना प्रकारच्या वासनात गुडाळलेल्या लहानमोठ्या, नाना आकाराच्या पोथ्याचा जणू एक डोंगरच तिथें निर्माण झाला होता. थोड्या वेळानें स्वतः महाराज हरिदेवरायाचे आगमन झालें. त्याच्या पाठोपाठ दोन्ही पक्षाचे दिग्गज आचार्य एकामागोमाग येऊं लागले.

त्या सर्वांचे वेश आणि अंगावरील चिन्हे याच्या एकत्रीकरणामुळें तिथें वेषवैचित्र्याचे प्रदर्शनच भरल्याचा आभास होत होता. मुख्यतः आडवें भस्म आणि उभें गंध या दोन चिन्हामध्ये त्या आचार्यांनीं एवढ्या परीं निर्माण केल्या होत्या, कीं एखाद्या कुशल चित्रकारानेंहि त्या सभेंत येऊन काहीं शिकून जावे !

दोन्ही पक्ष समोरासमोर जमले तर होतेच. हरिदेवरायांनीं प्रगट केलेली घोषणा आणि देऊं केलेली दक्षिणा या दोन आकर्षणापैकीं कोणत्या आकर्षणानें त्या पंडिताना इथे आणलें होतें, याचा निर्णय कुणालाहि देतां आला नसता. बहुधा सर्व पंडित आपण केवळ महाराजाच्या घोषणेमुळेंच इकडे आलो आहोंत, दक्षिणा हे काहीं आपणास आकर्षित करणारें प्रलोभन नव्हे, असा निर्वाळा देत होते. पण महाराजांनीं एका चौरंगावर दाय देण्यासाठीं जी सुवर्णमुद्राची रास घालून ठेवली होती, त्या राशीकडे प्रगट आणि चोरून मारून ते पंडित ज्या दृष्टीनें पहात, त्या दृष्टीकडे

पाहता पंडिताच्या गर्वोक्तीविषयी संदेह निर्माण होण्यापुरती जागा तर निश्चितच होती.

काहीं का असेना, दोन्ही पक्ष एकत्र आले होते. एका देवालयाच्या सभामंडपात, एका बैठकीवर आणि एकाच वेळी तो समुदाय जमला होता. तरी पण एकमेकांच्या मुखावलोकनाने निर्माण होणाऱ्या पापापासून दूर रहायची धडपड त्यातील प्रत्येकजण करीत होता. आणि एवढेहि करून जर तो दोष अंगी येऊन चिकटलाच, तर त्यापासून मुक्तता होण्यासाठी कोणते प्रायश्चित्त करावे, यासंबंधी लहानसे वादहि आपापसात या पंडितांनी खेळून घेतले होते.

सामंत व्यंकय्यांनी थोडा आग्रह धरला म्हणून, एवढी एकमेकाचे मुखावलोकन टाळण्यासाठी दोन्ही पंडितसमूहात एक पडदा टागावा, अशीहि सूचना एका पंडितब्रवाने केली होती !

निमत्रितापैकी बहुधा सर्व पंडित आले, असे पाहून महाराज हरिदेवरायांनी व्यंकय्याकडे पाहून भ्रूसंकेत केला. व्यंकय्या आपले उत्तरीय सावरीत उभे राहिले, आणि चामुण्डेश्वरास नमन करून त्यांनी भाषणास प्रारंभ केला. महाराजांनी आमंत्रिलेल्या या पंडितसभेचे प्रयोजन सागून ते म्हणाले,

“ तेव्हा पण्डितश्रेष्ठो ! शिव आणि विष्णु या दोन्ही दैवतापैकी कोणते दैवत सर्वश्रेष्ठ आहे, ते एकदाचे ठरून जाऊ द्या. दक्षिणेतील सर्व वागीश, धुरंधर, वादिनगेन्द्र, दिग्गज अशा पण्डितांचा समूह आज इथे एकत्र झाला आहे. या सभेत जो निर्णय ठरेल, तो उभयपक्षास बंधनकारक मानावा लागेल. दक्षिणदेश ज्या वादाने भुग्याने पोखरलेल्या झाडासारखा पोकळ झाला आहे, तो वाद आज श्रीचामुण्डेश्वराच्या साक्षीने शेवटास यावा, अशी महाराजांची इच्छा आहे.

“ दोन्ही पक्ष समोर उपस्थित आहेत. कोणीहि पूर्वपक्ष करून वादास प्रारंभ करावा, अशी महाराजांकरिता मी विनंती करतो. ”

दोन्ही पक्षाच्या पंडितांनी आपापल्या विद्यार्थ्यांकडे पाहिले. शेवटी एक वैष्णव विद्यार्थी उठून उभा राहिला. तो म्हणाला,

“ प्रत्येक ब्राह्मणाने संध्या करावी, असे शास्त्रवचन आहे.

- “ अहरहः स्नात्वा संध्यामुपासीत ।
 “ संध्येतील प्रधान अंग गायत्रीजप हे आहे.
 “ गायत्रीमंत्रांत सूर्याच्या उपासनेचा उल्लेख आहे.
 “ सूर्य हा जगताचा आत्मा आहे—
 “ सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ।
 “ त्या अर्थी तो भूताचें भरणपोषण करणारा आहे.
 “ सूर्य हे विष्णुदेवतेचेंच स्वरूप आहे.
 “ स्मृतिकार विष्णुदेवतेचा उल्लेख भूतभृत् असा करतात.
 “ त्या अर्थी विष्णुदेवता ही सर्वश्रेष्ठ देवता आहे ”

आपण अगदीं बिनतोड युक्तिवाद केला, अशा धारणेनें विरुद्ध पक्षा-
 कडे विजयी मुद्देनें पहात तो विद्यार्थी खालीं बसला.

तोंच एक शैव पण्डित उठून उभा राहिला. आपल्या कंठस्वरानें सभा-
 मंडप कापवीत तो म्हणाला,

“ माझेच बाळ तेवढें चागलें, असा उद्घोष करणे, हा सामान्य जनाचा
 स्वभावच आहे.

“ पण्डित माल योग्यायोग्यतेचा विचार करूनच वागत असतात.

“ आता केला गेलेला पूर्वपक्ष—पूर्वपक्ष तरी कसें म्हणता येईल
 त्याला ?

“ त्याला उत्तर द्यावें, एवढीहि त्याची योग्यता नाही.

“ पण दुर्दैवानें तीं विधानें पूर्वपक्ष म्हणून केलीं गेलीं आहेत.

“ तेव्हा त्याचा समाचार घेणें युक्त आहे.

“ ज्या सूर्याची आता तोंड फाटेपर्यंत स्तुति केली गेली, त्याचेच नाव
 विवस्वान्.

“ विवस्वान् द्विज होता, अर्थातच पूर्वपक्षीयाच्या मताप्रमाणेंच त्यालाहि
 संध्याकर्म विहित होतें.

“ संध्येत त्र्यम्बकाची स्तुति केली गेली आहे.

“ त्र्यम्बकं यजामहे सुगंधिं पुष्टिवर्धनम् ।

“ त्र्यम्बक या नांवानें भगवान् पशुपतिच अभिप्रेत आहे.

“ त्या अर्थी विवस्वानाने ज्या पशुपतीचें स्मरण केलें, तोच या सर्व जग-
ताचें आदिकारण आहे.

“ विवस्वान् आदि सर्व त्या सर्वेश्वरापुढे कालच्या पोराप्रमाणें आहेत.

“ म्हणून शिवदेवता हीच सर्वश्रेष्ठ आहे.

“ ॐ नमः शिवाय ! ”

आपण निर्वीरमुर्वीतलं केले, अशा थाटात चहूकडे पहात तो पाण्डित-
श्रेष्ठ खाली बसायचा अवकाश, आणि मग जी रणधुमाळी सुरू झाली, ती
काहीं सागता पुरवत नाही !

भडाभडा पोथ्या उलगडल्या जाऊं लागल्या. प्रमाणाचा कीस पडला.
कोणता ग्रथ ग्राह्य आणि कोणता अग्राह्य याबद्दल वादावादी होऊन ती
डोकीं फुटण्यास कारणीभूत होणारसा रंग दिसू लागला. पांडिताच्या सभेचें
रूपांतर लवकरच रणभूमीत होणारसें भासू लागलें. स्वतः महाराज
हरिदेवरायानाहि त्या प्रकारास कसा आवर घालावा ते कळेनासें झालें.

शेवटीं त्यांनीं सहेतुकपणें व्यंकय्याकडे पाहिलें. ते उठून उभे राहिले.

त्याच्याकडे ध्यान जाताच कोलाहल काहींसा शमला, हें पाहताच ते
म्हणाले,

“ पाण्डितश्रेष्ठहो ! अजून आपल्या मुख्य प्रश्नास तोंड लागलें नाही.
ज्या अर्थी अजून कोणते दैवत श्रेष्ठ या प्रश्नास नेमका प्रारंभ झाला नाही,
त्या अर्थी त्या प्रश्नापूर्वी उभय पक्षातील पाण्डितांनीं महाराजाच्या एका शंकेचें
उत्तर द्यावे, अशी महाराजाची प्रार्थना आहे. ”

“ कोणती शंका ? ” वैष्णव पक्षातील एका पाण्डितानें विचारले.

“ ती शंका आपल्यासमोर पाण्डित जगन्नाथ मांडतील ! ”

“ पाण्डित जगन्नाथ ? ” दोन्ही पक्षात मर्मरध्वनि उठला.

जगन्नाथ उठून व्यंकय्याच्या शेजारीं जाऊन उभा राहिला.

“ अरे ! हा तर परमहंताचा मुलगा ! ”

“ आमच्या मुन्गुंडुला याचें घर ! ”

“ याचा पिता आमचा गुरुबंधु ! ”

“ कसा ? ”

“ कसा म्हणजे ? तो आणि आम्ही श्रीगुरु ज्ञानेद्र भिक्षुंजवळ वेदान्त शिकलो ! ”

“ आणि हा आम्हाला प्रश्न विचारणार ? ”

“ त्याला म्हणावें, प्रश्न कसे विचारावे, ते आम्हाजवळ शीक ! ”

“ हा आमचा अपमान आहे ! ” .

“ महाराजाना आमची अप्रतिष्ठा करायची आहे ! ”

“ अशा पोरसोराकडून प्रश्न विचारवून महाराज आमची थड्या करीत आहेत ! ”

“ या पोराला पण्डित पदवी दिली कोणी ? ”

या आणि अशा अनेक प्रश्नांनी सभामंडप निनादित झाला. पण जगन्नाथाचा कंठस्वर त्या गोगाटाचा भेद करून वर उठला. तो निश्चयी, आत्मविश्वासानें परिपूर्ण स्वरात बोलला,

“ पण्डितश्रेष्ठहो ! ऐका !

“ आपल्याला माझ्यासंबंधी काहींहि बोलण्यापूर्वी एक गोष्ट विचारात घेतली पाहिजे. ती अशी, कीं मी जो प्रश्न आपणासमोर माडणार आहे, तो माझा स्वतःचा नसून महाराज हरिदेवरायाचा आहे.

“ तेव्हा पृच्छकाची ही अशी अप्रतिष्ठा करून आपण स्वतः महाराजांचा अपमान करीत आहात ! ”

हे ऐकताक्षणींच सभेंत निस्तब्ध शांतता पसरली ! पण्डित जगन्नाथ पुढें म्हणाला,

“ दुसरें असें, कीं पण्डित पदवी कुणी द्यावी लागत नाही ! मृगेन्द्राला वनाचा अधिराज म्हणून अभिषेक करावा लागत नाही ! जन्मताक्षणींच तो सम्राटपदाचीं किरीटकुंडलें अंगावर लेऊन येतो !

“ आणि पोरसोर म्हणून आपण माझा अधिक्षेप करतां ?

“ सूर्यबिंब दिसायला बचकेएवढेच असते ! पण त्याचा उदय होता-क्षणींच संपूर्ण जगतास ग्रासून टाकणारा अंधकार कुठें औषधापुरताहि सांपडत नाही, हे आपल्या स्मरणात आहे ना ? ”

एक महामहोपाध्याय गुरगुरले,

“ अरे ! हा शास्त्र्याच्या सभेत काव्य बोलतो — ! ”

“ होय ! ” जगन्नाथ निर्धाराने म्हणाला,

“ मी काव्य बोलतो ! मी एकटाच नव्हे, तर ज्या वेदमंत्रांना तुम्ही उरींशिरीं वागविता ते वेदमंत्रहि काव्य आहेत ! त्यांचे उद्गाते ऋषि अत्यंत श्रेष्ठ कवि होते ! त्यांनीं पूर्वाकाशाला आपल्या अरुणवर्णानें आलोकित करून सोडणारी उषा पाहिली, आणि त्यांच्या हृदयातील काव्य वाणीचा हात धरून बाहेर आलें ! त्यांनीं क्षमाशील पृथ्वी पाहिली, असीम आकाश पाहिले, अमर्याद सागर पाहिला, अलौकिक तेज पाहिले ! आणि त्याची प्रतिभा साकार झाली !

“ नवनवीन शब्दाचे अलंकार लेऊन ती शब्दरूप झाली ! अलौकिक अर्थसौंदर्याने — ”

एवढ्यात एक पण्डित उभा राहून तावातावाने म्हणाला,

“ ऐक रे पोरा ! तूं महाराजाचा प्रतिनिधि म्हणून उभा आहेस, यासाठीच ही तुझी बडबड आम्हीं एवढा वेळ मुकाट्याने सहन केली ! एरव्ही — ”

“ नाही तर काय ! ” दुसऱ्याने साथ दिली.

“ मुद्याचें बोल आता ! नाहीतर — ” तिसरा धुसफुसला.

“ खाली बस ! ”

“ ओढा त्याला अलिकडे ! ”

“ पण्डिताची अप्रतिष्ठा केल्याबद्दल — ”

“ ठोका ! पहाता काय ! ”

“ कालचा पोर ! आम्हाला शिकवायला चालला ! ”

“ आमच्या स्वाधीन करा त्याला — ”

प्रसंग अनावर होत चालला, हें पाहून स्वतः हरिदेवराय उभे राहिले आणि म्हणाले,

“ ऐका ! ऐका ! ”

सभा शांत झाली. महाराज पुढें बोलले,

“ आपल्यासारख्या धर्मज्ञांच्या सभेतहि एवढी हातघाई व्हावी, हें कितीसैं योग्य दिसतें, याचा आपण विचार करा ! ”

“ पण महाराज, आपला हा प्रतिनिधि काय वाटेल ते बोलू लागला—”

“ थावा ! पण्डित जगन्नाथ जे काय बोलत होते, तें रसिक मनाला रुचणारेच होते यात काहीं शका नाहीं. आपण त्याच्यावर जो आरोप केलात त्याचे ते यथायोग्य उत्तर देत होते ! ”

“ स्वतः महाराजाचेच जर हें मत असेल, तर आम्हाला काहीं म्हणायचें नाहीं. पण या सभेत सगळ्या दक्षिणदेशींचे दिग्गज पण्डित गोळा झाले असता या सर्वोच्चा या कालच्या पोराने जो अपमान केला आहे, ती काहीं विसरण्याजोगी वस्तु नव्हे ! याबद्दल याला अवश्य देहदण्ड सोसावा लागेल—”

जगन्नाथाची गौर मुद्रा लाल झाली होती. तो आपला आवेग कसा तरी सावरून धरीत होता. पण दण्डाचे नाव निघताच त्याचा क्रोध तप्त रसासारखा उचंबळून आला. तो गर्जला,

“ एरंड कितीहि उंच वाढला, तरी तो इधुदण्डाची बरोबरी करूं शकत नाहीं. अहो वार्धक्याची प्रौढी गाणाऱ्या पण्डितानो ! तुम्हा बधिराच्या सभेत मीं पंचमाची तार छेडली, हीच माझी चूक झाली ! जातिवंत प्रतिभेच्या कवीला तुम्ही कसले भय घालता ? देहदण्डाचें ?

“ अरे ! ती सर्वस्पर्शी प्रतिभा तुमच्या या दण्डभयापासून किती तरी दूर उभी आहे !

“ लक्षात ठेवा, तुम्हां अरसिकांपासून मी माझी कवितादुहिता दूर घेऊन जाईन !

“ तिथे ! जिथें तिचे उचित मूल्य होईल अशा स्थानी !

“ जिथे रसिकांच्या स्नेहाचें जीवन मिळून ती नवनवोन्मेषशालिनी होईल !

“ जिथें आपल्या अद्भुत, अलौकिक बहरानें ती रसिकाना तोषदायिनी होईल !

“ जिथें तिच्यावरून आपल्या प्राणांच्या कुरवंडी करून टाकणारे मधुकर तिच्याभोवतीं रुंजी घालतील !

“ जिथें ती त्या मधुकरांसाठीं जगेल—आणि—

“ मधुकर तिच्यासाठीं !

“ तिथे ! दूर ! उत्तरेत ! हिमालयाच्या उत्तुंग शृंगांच्या छायेत !
पयस्विनी गंगेच्या तटाकीं !

“ तिथे ! यमुनेच्या पुलिनात ! बालगोपालाच्या क्रीडाभूमीत !

“ तिथे—तिथें— ! ”

जगन्नाथाच्या शिपाएवढ्या नेत्रातून भावावेशामुळे आसवे झरूं लागलीं ! सगळी सभा चकित झाली.

महाराज हरिदेवराय जगन्नाथाजवळ गेले. त्याच्या पाठीस करस्पर्श करून ते मऊ शब्दात म्हणाले,

“ पण्डित जगन्नाथ ! आमच्या मनात आपणाविषयीं आदर निर्माण झाला आहे ! हे विद्वान् जरी—”

ताडकन् जगन्नाथ म्हणाला,

“ क्षमा करा महाराज !

“ एकमेकावर केवळ मतभिन्नतेमुळें श्रेणमार करणारे हे विद्वान् ! सर्वशक्तिमान् चैतन्याच्या एका स्वरूपाविषयीं अभिनिवेश धरून दुसऱ्याशीं आजन्म शत्रुत्व करणारे हे पण्डित !

“ त्या असीम चैतन्याच्या कितीशा भागाचा याना साक्षात्कार झाला आहे ?

“ ज्याच्या कृपेचा लवलेश प्राप्त होताच—

“ द्वेष हारपतो, वासना पागुळते—

“ मत्सर विरतो, कामना दडी देते—

“ अहंकार मुरतो, भावना तन्मय होते—

“ ज्याचा अनुग्रह प्राप्त झाला असता—

“ जीव सिद्ध होतो, तृप्त होतो, मत्त होतो—

“ काहीं मिळवायचे रहात नाही, काहीं राखायचे उरत नाही—

“ शोक नाही, मोह नाही—

“ जो रसरूप आहे, अमृतस्वरूप आहे—

“ ज्याची कृपादृष्टि वळताच—

“ बोलणें बंद होते, डोलणे थावते—

“ काहींहि करता येण्यासारखें नाहीं म्हणून—

“ काहींहि केलें असता तें निरुपयोगी ठरेल म्हणून—

“ त्या परमात्म्याच्या स्वरूपाविषयी यांना कितीसे ठाऊक आहे ?

“ जो एक असूनहि नानाविध रूपानीं नटला आहे—

शिवरूपाने आणि विष्णुरूपाने—

“ एकं सद्दिवा बहुधा वदन्ति—

“ त्याला जे शिव्या घालतात, त्याच्यापासून कोणाचे भलें व्हायचें नाहीं !

“ कुणाचेहि नाही !

“ कुणाचेहि नाहीं ! ”

बोलत बोलतच जगन्नाथ सभेतून बाहेर पडला.

सगळ्या पण्डितांची तोडे काजळाने माखल्यासारखी झाली.

.३.

सभेंतील वृत्त जरी जगन्नाथाने पेरुभट्टाना सांगितले नाहीं, तरी तें शतशत मुखानीं सहस्रगुणित होऊन त्याच्यापर्यंत पोचले. एका भिक्षुकानें तर ही तार अगदीं इथपर्यंत ताणली,

“अय्योयो ! ऐकलेत काय पर्वय्या ! स्वतः महाराज हरिदेवराय तुमच्या मुलावर इतके प्रसन्न झाले, कीं त्यांनीं आपला मुगुट उतरून आपल्या हातांनीं जगन्नाथाच्या डोक्यावर ठेवला ! ”

पेरुभट्टानीं हें ऐकून सुटकेचा एक निःश्वास तर टाकलाच, पण जगन्नाथाच्या मुग्धतेमुळे अस्वस्थ असणारी अम्माहि विसांवली. तिनें मनोमनीं सगळ्या ग्रामदेवतांच्या दारीं तोरण बाधायचा सकल्प केला.

दुपारीं मुद्दाम शारदाम्बेच्या घरीं जाऊन तिने आपल्या सकल्पित सुनेला जवळ घेतले, आणि तिच्या तोंडावरून हात फिरवून म्हणाली,

“सून माझी मोठी गुणाची आहे हो ! आता या वर्षीं काहीं तुला मी या घरीं राहू देत नाहीं ! ”

अम्मा नको नको म्हणत असताहि तिच्या समोर केळीच्या पानावर काजूचा लाडू ठेवीत शारदाम्बा म्हणाली,

“अगदीं भार झालाय् हो वाई आता ! तुमचें माणूस केव्हा तुम्ही आपल्या घरीं नेताय्, असें झालें आहे मला ! ”

अम्मानें पोरीला आपल्या कुशीत ओदीत म्हटलें,

“ नेईन हो, नेईन ! आता नाहीं उशीर करायची ! ”

पेरुभट्टानीहि पाठशाळेची जुनी झालेली पडवी पाडून तिच्या जागीं नवी मोठी पडवी बाधायला घेतली. लाकडें ताशीत बसलेल्या सुताराला ते म्हणाले,

“ गेरप्पा, कर्मीत कमी पन्नास विद्यार्थ्यांनीं एकदम सथा ध्यावी, अशा अंदाजाचा इमला अदाजून काम करा बरें का ! ”

तबाखूची पिंक टाकून, वाकस थाबवीत गेरप्पा हेल काढीत बोलला,

“ अय्योयो ! सामी, इतकी मोठी पडवी ? ”

“ तर ! आता पाठशाळा जगन्नाथाकडे सोपवायची ! त्याच्याकडे शिकण्यासाठीं विद्यार्थ्यांची नुसती तोबागर्दी होईल बघ ! ”

त्यानंतर त्यानीं आवाज वारीक करून जेव्हा जगन्नाथानें तिनुवेल्लील केलेला पराक्रम गेरप्पाला सांगितला, तेव्हा गेरप्पा वाकस खालीं ठेवून दक्षिणेकडे नमस्कार करीत म्हणाला,

“ ऐकलेत सामी ? ही रामेश्वराची कृपा ! ”

“ तर रे ! तिच्याशिवाय का होते हें सारे ? ”

पण ज्या जगन्नाथासाठी अगदीं कबरा बाधून ही मडळी सिद्धतेला लागली होती, तो मात्र या कृत्यांची दखल घेण्याच्याहि मनःस्थितीत नव्हता !

दुर्गाम्ना त्याच्या गळ्यात पडून त्याला विचारी,

“ होय रे दादा ! तूं तो मुगुट माझ्यासाठीं का नाहीं आणलास ? ”

अंदाजें दहा वेळा जगन्नाथाला हलवून शेवटीं ती त्याच्या कानापार्शीं ओरडली, कीं मग जागा झाल्यासारखा तो विचारी,

“ काय म्हणत्येस ? ”

“ अरे मुगुट ! ”

भावावेगाने दुर्गाम्नेला आपल्या अगदीं जवळ ओढून जगन्नाथ म्हणे,

“ बरे का दुर्गे ! मोरपिसाचा मुगुट आहे त्याच्या मस्तकावर ! ”

आश्चर्याने ती म्हणाली,

“ कोणाच्या ? ”

“ तमालनीलाच्या ! श्रीकृष्णाच्या ! कल्पद्रुमातळीं देहुडा पाय ठेवून जो वेणु वाजवीत आहे—तूं चलशील त्याला पहायला ? ”

तो जयदेवाच्या काव्यपंक्ती गुणगुणूं लागे—

‘ मलयसमीरे यमुनातीरे वसति वने वनमाली ॥ ’

दुर्गाम्बाला वाटे, माझ्या दादाला काहीतरी झालें आहे !

जगन्नाथ जेवायला बसे, तेव्हा पाण्याचा पेला हातात धरून तो चिंतनात मग्न होई.

अम्मा म्हणे,

“ अरे ! काहीं पडलें आहे का पाण्यात ? ”

जगन्नाथ चमकून म्हणे,

“ पाण्यात ? हो ! ”

“ काय ? ”

“ पुष्कळ ! ”

“ पुष्कळ ? ”

“ हो ! मासे ! कासवे— ”

“ अरे झालंय काय तुला ? ”

“ मला ? काहीं नाही ! खरोखरीच गंगेच्या पाण्यात मोठमोठाले मच्छ, मगरी— ! अम्मा, तिच्या तीरी ताल आहेत, तमाल आहेत—

‘ एतत्तालतमालसालसरलव्यालोलवल्लीलता—

च्छन्नं सूर्यकरप्रतापरहित शखेन्दुकुन्दोज्ज्वलं

गन्धर्वामरसिद्धकिनरवधूतुङ्गस्तनास्फालितं

स्नानाय प्रतिवासर भवतु मे गाङ्गं जलं निर्मलम् ॥ ’

“ गंगा ! अहा ! गंगा ! अम्मा, तूं चलशील गगेवर ? ”

“ चल ! मला नाही वेळ गगेवर यायला ! माझी हाडे गंगेत नेऊन टाका म्हणजे झालें ! ”

पण जगन्नाथाच्या कार्नी यातला एक शब्दहि जात नसे.

एखादा नूतनागत विद्यार्थी रामोहरिःला प्रारंभ करताच जगन्नाथाचें मन दक्षिणेंतून अयोध्येत पोहोंचे. तिथले रामकालीन प्रासाद, अट्टालिका, गवाक्षें, वीथिका हें मनसोक्त पाहून झाल्यावर तें म्हणे,

“ हा मार्ग माझ्या रामरायाच्या शयनमंदिराकडे जातो !

“ ऊ हूं ! तिकडे नाही जायचें !

“ तिथें असेल जगज्जननी सीता ! ती श्रीरामाचे कोमल चरण चुरीत बसली असेल ! तिच्या त्या समाधीचा भग नाही करणार मी ! मला इथेच थावले पाहिजे — द्वाराच्या बाहेर ! ”

एवढ्यात तो विद्यार्थी विचारी,

“ भानुःकर्ताच्या पुढे ? ”

खाडकन् जगन्नाथाची भावसमाधि उतरे.

दिवसेदिवस तो अधिकाधिक हारपत चालला.

शरदाची पौर्णिमा उगवली. चन्द्रोदय होऊन एक प्रहर लोटला. जगन्नाथ अगावर केवळ एक उत्तरीय घेऊन बाहेर निघाला. अंगणात तुलसीवृंदावनाजवळ दुर्गाम्बा अम्माच्या कुशीत बसून तिरुमल्लवाराची कथा ऐकण्यात तल्लीन झाली होती.

“ तिरुमल्लवार कमळाला म्हणाला—”

“ कमळाला ? ” दुर्गाम्बा म्हणाली.

“ ऐक ग ! नुसतें हूं हू म्हणत जावे. असें मध्येच विचारू नये. तर तो म्हणाला, कमळा, तूं धन्य आहेस ! रानभर हिंडणारे उनाड भ्रमर—”

कथा खडित झाली. जगन्नाथ बाहेर जातोय हें पाहून अम्मा म्हणाली,

“ कुठें निघालास ? ”

“ आ ? ” चमकून जगन्नाथानें विचारलें.

“ अरे, निघालास कुठें रात्रीचा ? ”

“ अं ? कुठें नाही ! ”

“ नाही कसा ? निघाला आहेस कुठें तरी.”

“ मी ना ? हो ! थोडा फिरून येतों.”

“ लवकर ये. फार लांब जाऊ नकोस. अरे हो ! मी तुला सागायचें विसरलें. उद्या मी शारदाम्बेला घरीं जेवायला बोलावलयू.”

“ शारदाम्बेला ? ”

“ हो. तुला कुठे जायचें नाही ना उद्या ? ”

“ मला ? नाही. जायचें नाही ! ”

“ लवकर ये बरें का दादा ! आज मी तुझ्याजवळ झोंपणार आहे ! ”
दुर्गाम्बा म्हणाली.

जगन्नाथ घराबाहेर पडला. त्याची अस्मिता म्हणाली,

“ मला कुठें जायचें नाही. कुठेहि जायचे नाही.

“ जायचे नाही ? नाही कसे ? जायचें आहे !

“ मला उत्तरेत जायचें आहे !

“ मला गंगा बोलावीत आहे. मला हिमालय आमंत्रित आहे. मला यमुना साद घालीत आहे !

“ मला हें सगळे धाडोळ्याचे आहे ना !

“ या सगळ्यातला भव्यपणा मला अनुभवावयाचा आहे.

“ आजपर्यंत ज्या कविरत्नांनी आपल्या काव्यश्रीच्या अलंकारांनी उत्तरापथ नटवला, त्यांना मोह पाडील असे तिथे काय आहे ते मला पहायचे आहे !

“ या देशात काव्याची किंमत नाही.

“ केवळ रुक्ष व्याकरणाच्या उतरडी चढण्याउतरण्यातच या लोकाना पितर स्वर्गी गेल्यासारखे वाटते. प्रत्यक्ष भासमान होणाऱ्या या चेतनाशील, आनंदघन जगताचा बाध करण्याची धडपड करण्यात यांना कृतार्थता वाटते—”

संथ जलौघात धोंडा कोसळावा, तसा वळणावर देवळातला पुजारी भेटून खरखरीत स्वरात बोलला,

“ कोण तें ? जगन्नाथरायरु ? ”

जगन्नाथ काहीं न बोलता क्षणभर थक्कला, आणि पुढें चालूं लागला. त्यानें यत्नपूर्वक आपल्या विचारांची तार मघाच्या सप्तकात लावली,

“ प्रत्यक्ष आणि अनुमानाचे डावपेच खेळण्यात बुद्धीचा कस खर्च झाल्यानें हे पाण्डित उबगून गेले आहेत ! त्यामुळें चक्रवाकाच्या विरह-गीतात त्यांना एका पक्षाच्या केकाटण्यापलीकडे कांहीं सापडत नाही !

“ चदनाकडे हे केवळ लाकूड याच दृष्टिकोनांतून पाहतात. कमलाचें

विकसणें आणि संकोचणे, हें यांना भ्रममूलक सृष्टीचा केवळ एक प्रकार वाटतें !

“ मृगनयना विलासिनीचें स्मित आणि भ्रूलीला यांना पारध्याच्या फासाप्रमाणें वाटतात. त्याचे कजलसम केशभार यांना कोळ्याच्या जाळ्याप्रमाणे भासतात.

“ त्याचे विरहव्यथेमुळे उष्ण झालेले श्वास यांना खैराच्या इगळाप्रमाणे दाहक होतात. त्यांचें मधुर संभाषण यांना विषलित बाणाप्रमाणें टोंचते.

“ हे अरसिकाचे शिरोमणि, यानीं या सुन्दर देशाची गरिमा लुप्त करून टाकली आहे !

“ माझ्या कोकिलकूजिताचा इथे काय उपयोग ? मी याच्याहून वेगळा आहे, असें यांना कळताच हे माझे जीवित विषाक्त करून टाकतील ! ”

एकदम जगन्नाथाच्या अंतरात शब्दाची सेना त्रिभुवन आदोळीत आली आणि पहाता पहाता त्यांतून एक सुंदर गीतिवृत्तातील श्लोक तयार झाला.

एकस्त्वं गहनेऽस्मिन् कोकिल न कलं कदाचिदपि कुर्याः ।

साजात्यशङ्कयामी न त्वा निघ्नन्ति निर्दयाः काकाः ॥

त्या निर्मितीच्या मदानें उन्मत्त झाल्यासारखा जगन्नाथ चालत राहिला. गावातील घरे, मंदिरें हे सर्व हळूहळू दिसेनासें झालें. वरून निथळत असलेली चद्रिका आणि खालीं त्या प्रकाशानें आलोकित झालेला मार्ग. पुनः त्याला जाग आली.

“ अम्मा म्हणाली, ती शारदाम्बेला जेवायला बोलावणार आहे !

“ ती मला पायीं शृंगला घालून इथे जखडून ठेवूं इच्छिते !

“ मी राहणार नाही ! मुळींच राहणार नाही !

“ या क्षणीं मी उडून जाणार ! कवितावनांतला मी कोकिल आहे ! तिचा तो पंजर, ते डाळिंबाचे दाणे मला भुलवूं शकणार नाहीत !

“ बाबांना मी जाईन याची कल्पना आहे. कालाची गति ओळखून ते स्वस्थ बसतील.

“ पण दुर्गाम्बा—

“ तिचें माझ्यावर फार प्रेम आहे !

“ अहा ! माझी ती लाडकी बहीण !

“ ती मला हवी आहे !

“ माझी ती एकुलती अनुजा मला फार फार आवडते !

“ तिला सोडून मी कसा जाऊं ?

“ नाही ! मला जाता येणार नाही !

“ मी जाऊ शकणार नाही ! ”

जगन्नाथ थाबला. मार्गाच्या कडेलाच एक विस्तीर्ण शिलाखड होता. त्यावर तो बसला, आणि त्याच्या अतरात तुमुल युद्ध सुरू झाले. त्या युद्धात झालेले ऋण अश्रूचे रूप लेऊन त्याच्या गालावरून टपाटपा धुळीत गळू लागले.

पण शेवटी तो त्या युद्धात विजयी झाला. तो म्हणाला,

“ दुर्गे, तूं माझ्यावर निरतिशय प्रेम करत्येस !

“ मीहि तुझ्यावर अपूर्व स्नेहाचा वर्षाव केला आहे !

“ पण म्हणूनच तर मी निघालो आहे !

“ माझी कविता नवनवीन रूपानीं आकारास येईल ! माझ्या प्रतिभेला रसिकतेचें जीवन प्राप्त झाल्यावर ती फळाफुलांनीं डवरून निघेल ! आणि मग भल्याभल्याची दृष्टि तिचा तो अपूर्व विस्तार पाहून चकित होईल ! ते म्हणतील, आम्ही धन्य आहोत !

“ कारण, आम्ही जगन्नाथाच्या काव्यचातुरीचा रसास्वाद अनुभवला आहे !

“ दुर्गे, मग दक्षिणहि मला बंध मानील; माझ्याभोंवतीं निर्माण झालेले कीर्तिवलय पाहून ती म्हणेल, वाः वाः ! जगन्नाथ तर आमचा कवि आहे ! मी दक्षिणेत जन्मलों, याबद्दल ती स्वतःला धन्य समजेल !

“ तेव्हा मग मी परतेन ! तुला भेटण्यासाठी !

“ तूं त्या वेळीं मोठी झाली असशील !

“ कुणा भाग्यवंताची कामिनी होऊन त्या वेळीं तूं आपल्या चिमुकल्या छकुल्याला पाजीत बसली असशील !

“ माझ्या पाठीमागे धावत असलेल्या जनसंमर्दाच्या पायरवानें उड-

णारी धूळ पाहून तूं आश्चर्यचकित होऊन उठशील. भयाने किंचित् विवर्ण झाल्यामुळे तुझ्या मुद्रेवर पाडुरता आलेली असेल !

“ तुझा बाळहि मुखातला स्तन तसाच सोडून या गमतीकडे पाहू लागेल, तो स्तन झाकण्यापुरतेहि अवधान तुझ्याजवळ शिल्लक राहणार नाहीं.

“ पण एवढ्यात मी दारीं येऊन उभा राहीन !

“ प्रारंभीं तूं मला ओळखणार नाहीस !

“ पण मग मी तुला हाक मारून म्हणेन,

“ ‘दुर्गे, मी जगन्नाथ आलो आहे !’

“ मग तूं धावत धावत येऊन आपला बाळ माझ्या हातीं देशील आणि म्हणशील,

“ ‘दादा, तूं का आलास तें मला माहीत आहे ! पण आता मी मोठी झाल्यें आहे !

“ ‘माझ्या ऐवजीं तूं या माझ्या बाळाचे चुवन घे !’

“ मग मी तुझ्याकरिता उत्तरेतून आणलेलीं हस्तिदंतांचीं खेळणीं त्याच्या हातीं देईन !

“ पण दुर्गे, याच्यासाठीं मला आता तुला सोडून जायला हवें !

“ तेव्हा तूं माझी वाट पहात थावू नकोस !

“ माझ्या सकल्पाच्या पायातील शृंखला होऊ नकोस तूं, दुर्गे ! ”

जगन्नाथाने पुनः एकदा आपलीं आसवें पुसलीं, आणि तो निर्धारानें पुढे निघाला.

चारसहा कोस जमीन चालून गेल्यावर त्याला चहूंबाजूनीं वृक्षानीं झाकलेलें एक देऊळ लागलें. त्या देवळाच्या सभामंडपात त्यानें प्रवेश केला.

देऊळ श्रीरंगाचें होतें. देवतामूर्तीसमोर नदादीप तेवत होता. सभामंडपात पुजारी आणि दोनतीन प्रवासी झोंपले होते.

जगन्नाथानें देवतेस नमस्कार केला. तो मनात म्हणाला,

“ श्रीरगा ! तूं माझ्या या देशत्यागाचा साक्षी आहेस !

“ कांहीं दिवसांनी मी परत फिरेन, तेव्हां मी तुझ्या दारीं असाच उभा राहून तुला नमस्कार करीन !

“ पण त्या स्थितीत आजपेक्षां कितीतरी परिवर्तन झालेले असेल !

“ आज मी एकटा आहे.

“ त्या दिवशीं माझ्याभोंवतीं माझ्या काव्यशक्तीने आकर्षित झालेला जनसमूह असेल !

“ तूं मला साहाय्यदाता हो ! ”

आपलें उत्तरीय अंथरून जगन्नाथ मुकाट्यानें झोपीं गेला. वाटचालीच्या श्रमांनीं लगेच त्याला झोंप लागली.

सकाळीं तो जागा झाला पुजाऱ्याच्या भाषणानें.

“ कोण झोंपला आहे कोण जाणे रात्रीं येऊन ! ” पुजाऱ्याची बायको म्हणाली.

“ कोण कीं ! मला माहीत नाही ! ”

“ तुम्हीं त्याला विचारूं नये ? हल्लीं कुणाचा पायपोस कुणाच्या पायांत नाही ! सारखे घोडेस्वार इकडून तिकडे घोडे फेंकीत असतात ! मेलें घोडीहि उधळवतात, अन् आम्हाला लुटतातहि ! ”

“ नाही ग ! हा त्या जातीचा दिसत नाही ! मुद्रा बघ त्याची ! ”

“ तुम्हीच बघत बसा मुद्रा ! माझ्याजवळ नाही वेळ ! उठवा त्याला ! नाहीतर माझ्या केरसुणीचा सपाटा बसेल त्याच्या पाठींत ! ”

जगन्नाथ उठून बसला. त्याची तेजस्वी मुद्रा पाहून पुजारिणीची केरसुणी जागींच राहिली.

पुजारी म्हणाला,

“ चारी, कुठले आपण ? ”

“ मुन्गुंडचा ”

“ अय्योय्यो ! हें मुन्गुंड ! जवळ इथून ! आपलें कुल कोणतें ? ”

“ ब्राह्मण ! पेरुभट्ट माझे वडील ! ”

“ जगन्नाथ आपलें नाव ? ”

“ होय ! ”

“रंगण्णाची आई ! ये लवकर ! नमस्कार कर ! अगे, हे फार विद्वान् ब्राह्मण !” पुजारी धावपळ करीत म्हणाला. रंगण्णाच्या आईने केरसुणी खाली टाकली, आणि नमस्कार केला.

ती म्हणाली,

“मुला ! रागाऊं नकोस बरें का ! तुला केरसुणी मारायला निघाल्यें होत्यें—”

पुजारी धाईधाईने बोलला,

“रंगण्णाची आई, जगन्नाथ पंडित फार विद्वान् ब्राह्मण ! तिनूवेल्लीला सकल दाक्षिणात्य पंडिताची सभा जिकून सोडली ! चारी, निघाले कुठे ? ”

“उत्तरेत ! ”

“उत्तरेत ? ” आश्चर्याने पुजारी म्हणाला, “अशा धामधुर्मीत ? चारी, उत्तरेत यवनांचा प्रादुर्भाव झाला ! भ्रष्ट ! चाण्डाळ ! त्याच्यात जाऊन—”

“माझ्या सामर्थ्यावर माझा दृढ विश्वास आहे ! माझी खात्री आहे, की केवळ भ्रष्ट चांडाळच काय, पण प्रत्यक्ष पंचमहापातकी राक्षस जरी समोर प्रतिद्वंद्वी म्हणून आले, तरी तेहि माझ्या काव्यसामर्थ्याने भुलून माझ्या पायतळीं लोटागणें घालतील ! यवन काय माणसें नाहींत ? त्यांना काय भावना नाहींत ? भावनेचा लवलेशहि ज्याच्या अंगीं धुगधुगतो आहे, त्याच्या अंगीं मी नवचेतना निर्माण करीन ! त्याचें जीवन रसमय करून टाकीन ! माझ्या वाणीत सुप्त ओज आहे ! तिच्या अंगीं अलौकिक सृजनसामर्थ्य दडलेलें आहे !

“रामकृष्णांच्या क्रीडाभूमीत जाऊन ती शांतरसानें अभिनिवेळ ! शृंगारानें सुगंधित होईल ! करुणें पाझरून वाहू लागेल ! त्या ओघाबरोबर यवनाचा यावनीभाव विरघळून जाऊन तेहि माझ्या कवितेशीं तद्रूप होऊ शकतील ! ”

“जा चारी ! तुम्हाला कोणी अडवू शकत नाहीं ! ” पुजारी श्रद्धेने विगलित होऊन म्हणाला.

“ जा कुठें ? तुम्हीहि खूप आहात ! एवढा विद्वान् ब्राह्मण माझ्या घरी आला, त्याला मी तसाच धाडू परत ? ”

“ मग काय करत्येस ? ”

“ तुम्ही त्यांना स्नानाला घेऊन जा. तोंपर्यंत मी स्वयंपाक करत्ये ! ”

जगन्नाथाला रहावे लागलें. स्नान झाल्यावर पुजारीणीनें आग्रह करकऱून त्याला जेवूं घातलें.

दुपारीं ऊन्ह उतरल्यावर जगन्नाथ निघाला. पुजारीण दाराआडून म्हणाली,

“ चारी ! मेलें माझें तोंड फाटकें आहे ! काय बोलले तें विसरून जा बरें का ! ”

गद्गद स्वरात जगन्नाथ म्हणाला,

“ अम्मा ! वर कठीण असलेल्या नारळाच्या पोटीं अमृतासारखें पाणी साठविलेलें असतें, हें मी विसरलों नाहीं ! हां माझ्या उत्तरयात्रेचा पहिला दिवस ! आज तुम्हीं मला अत्यंत आदरानें जेवू घातलें ! हे तुमचे उपकार मी जन्मजन्मातरीं विसरणार नाहीं ! ”

तिला नमस्कार करून जगन्नाथ पुजाऱ्याबरोबर बाहेर पडला. उत्तरेच्या दिशेनें काहीं अंतर चालून गेल्यावर त्यानें पुजाऱ्यास थांबविले, आणि तो पुढें निघाला.

यात्रा सुरू झाली.

रोज तो चालवेल तेवढें अंतर चाले. वाटेंत त्याला अनेकदा घामेजलेल्या घोड्यावरून भाले सावरीत धावणारे स्वार भेटत. कधीं भयाकुल गावकरी त्याला प्रवेश नाकारून गावच्या वेशीचीं दारें लावून घेत. एक-दोनदा त्याला लुटारुंच्या झुडीसहि तोंड द्यावें लागलें.

पण जगन्नाथाच्या काव्यसाधनेवर यापैकीं एकाहि अडथळ्याचा यत्किंचित् परिणाम झाला नाहीं. त्याच्या समार्धीतून त्याला खालीं उतरविणें यापैकीं कुणासहि शक्य झालें नाहीं.

मार्गाने चालताना त्याला एखादे कमळांनीं भरलेलें सरोवर लागे.

त्यात प्रफुल्लपणें डोलणाऱ्या एखाद्या कमलावरून बगळ्याची हुंड त्याच्याकडे हुंकूनहि न पहातां सोंसावत पुढें निघून जाई.

जगन्नाथाला वाटे, कमलाला दुःख झालें आहे !

तो तिथेच थावे. त्या कमलाच्या जवळ जाता येईल तितकें जाऊन तो त्याला म्हणे,

“ अरविंदा ! आसवे गाळूं नकोस !

“ या मूर्ख बगळ्याना तुझे मूल्य माहीत नाही—

“ नसेना का !

“ तुझ्या परागावरून आपल्या जीवाचें लिंबलोण करणारे भ्रमर अजून जिवन्त आहेत ! ”

कमलिनि मलिनीकरोषि चेतः ।

किमिति वकैरवहेलितानभिज्ञैः ॥

परिणतमकरन्दमार्मिकास्ते ।

जगति भवन्तु चिरायुषो मिलिन्दाः ॥

एखादें चन्दनाचें झाड पाहून तो म्हणे,

“ मित्रा चन्दना, तूं धन्य आहेस !

“ तुझ्याबरोबर स्पर्धा करूं शकेल, असा जीव अजून जन्माला यायचा आहे.

“ उगाळला जात असतांहि तूं सज्जनाच्या चित्तास संतोष देतोस !

“ तुझ्यासारखा मी होईन का ? ”

पाटीर तव पटीयान्

कः परिपाटीमिमामुरीकर्तुम् ।

यत् पिषतामपि नृणाम्

पिष्टोऽपि तनोषि परिमलैः पुष्टिम् ॥

नाना तीर्थांची शोभा पहात तो नाशिकाच्या पंचवटीत येऊन गोदा-तीरी उतरला. गोदेच्या बुद्बुदांनी सुशोभित असणाऱ्या जलाकडे पाहून तो अति संतुष्ट झाला. स्नान करीत असलेला एक संन्यासी त्याची तदाकार वृत्ति पाहून त्याला म्हणाला,

“ उत्तरेत निघालास ? ”

“ होय ! ”

“ मघापासून मी तुझी रसवृत्ति पहातो आहे. मी सागतो तिकडे जाशील ? ”

“ कुठे ? ”

“ शूर राजपुतांच्या देशांत ! जयपुरला. जिथे एका कवितेवरून राज्य ओवाळून टाकणारे राजे राहतात, तिथे ! तुझ्या अंगी विद्वत्ता असेल, तर तिथे तिचे योग्य मोल होईल. तू ज्योतिषशास्त्रपारंगत असशील, तर तिथे सगळ्या अम्बराचा शोध घेण्यापुरते स्वास्थ्य तुला लाभेल. कविता तुझे घर पुसत आली असेल, तर त्या शूरांच्या देशात तिला चेतना प्राप्त होईल. मग जाशील तिथे ? ”

“ हो ! जाईन ! ” भावमग्न नेत्रांनी असीम क्षितिजाकडे पहात जगन्नाथ म्हणाला.

.४.

“ गुरुजी ! उद्या अनध्याय ना ? ”

“ का हो ? ”

“ उद्या पौर्णिमा ! ”

“ पौर्णिमा का उद्या ? तर मग उद्यां आणि परवाहि. ”

“ परवाहि ? हात्तिच्या ! म्हणजे हें सूत्र आतां तेरवा संपणार ! ”

“ सपेना का ? अन् तेरवाहि सपेल की नाही कोण जाणे ! ”

“ का गुरुजी ? ”

“ अहो, आत्ताशी तर कुठें एका पक्षाचें म्हणणें सागितलें. या मताचें खडण करणारे पूर्वपक्षी काहीं कमी नाहीत ! त्याचे पूर्वपक्षहि अगदीं तर्कावर सुप्रतिष्ठित वाटतात ! इद्रजाल असतें ना मत्रिकाचें ? तसे. किंवा घटोत्कचाच्या मायाबाजारासारखे. साधामुधा, लेचापेंचा तर अगदीं हुरळून जायचा. ”

“ हे पूर्वपक्षी कोण गुरुजी ? ”

“ आतां नांवें कितीक सागू ? जयदेव मित, पक्षधर गौड, सत्यानंद, दुर्गोपाध्याय, भीमाचार्य, सुबधु—”

“ एक विचारू का गुरुजी ? ”

“ विचारा की ! ”

“ या सगळ्या पूर्वपक्षीयाचें म्हणणें तुम्हाला माहीत आहे ? ”

हंसून जगन्नाथ म्हणाला,

“ केवळ पूर्वपक्षीयच नव्हे ! तर या सगळ्याचें यथोचित खण्डन करणारे सत्यमत, बलरामाचार्य, कृष्णकान्त, अर्जुनदेव मित्र, वासुदेव गौड, हरभट, हरिहर प्रपन्न, दिगंतविजय, पण्डित नरेन्द्र—”

जगन्नाथ कदाचित् आणखी दहावीस नावें घेता. पण त्याच्याकडे आदरमिश्रित आश्चर्याने पहात अष्टाध्यायी गुडाळून ठेवणाऱ्या त्या विद्यार्थ्याने पटकन् पोथी खाली ठेवली, आणि उठून जगन्नाथाला साष्टांग नमस्कार घातला. इतर सर्व विद्यार्थी तें त्याचे कृत्य पाहून तोडातल्या तोंडात हंसू लागले.

तो विद्यार्थी जगन्नाथाच्या पाठशाळेत व्याकरण शिकायला येई, म्हणून केवळ त्याला विद्यार्थी म्हणायचें. एव्हवी त्याच्या ओठावरील पाचुदाभर मिशात एखादा दुसराच काळा केंस दिसायचा ! बाकी सगळी पाढरी वसलेली ! जगन्नाथाच्या पाठशाळेची कीर्ति ऐकून त्याला म्हातारपणाच्या पाहिल्या पायरीवर उभें राहिल्यावर मग व्याकरण शिकायची बुद्धि निर्माण झाली !

इतर विद्यार्थी कुजबुजत,

“ छे ! हा गुरुजींच्या अमोल काळाचा अपव्यय आहे ! ”

“ नाहींतर काय ? आता म्हातारपणीं व्याकरण शिकून हा कुठे तरवार चालवायला जाणार आहे ? ”

“ अरे, चार पोर आहेत याला—”

“ अन् तीन पोरी—”

“ पत्नी पुनः सगर्भा—”

“ चूप बसा रे ? आपल्याला काय करायच्य़ त्याच्या सततीची चौकशी करून ? ”

“ पण एवढ्या म्हातारपणीं—”

“ तो शिकणार, गुरुजी त्याला शिकविणार ! तुमचीं पोटे का दुखतात ? ”

“ आमचीं पोटे कशाला दुखतील ! पण तेवढ्या वेळात—”

“ होऽऽ ! गुरुजी तेवढ्या वेळात आणखी पन्नास विद्यार्थ्यांना—”

“ हे : ! हे काहीतरीच बोलतो आहेस तू ! ”

“ कमीत कमी दहावीस तरी—”

“ असू दे रे ! गुरुजी इकडे येताहेत ! ”

अन् मग ती चर्चा थांबे. कधी कधी यातला काही भाग त्या म्हातान्या विद्यार्थ्यांच्या कानावर जाई. तो डोळ्यात आसवें आणून म्हणे,

“ होय पोरानो ! बरोबर आहे तुमचें ! तुम्हाला वाटते, गुरुजींचा जेवढा अधिक वेळ आपल्याला मिळेल, तेवढे आपण अधिक भाग्यशाली ! मलाहि तुमचीं मनं उमजतात; पण लहानपणापासून या राजपुतान्यातील सगळ्या पाठशाळा धुडाळल्या रे मी ! व्याकरण शिकायचा जबर छद ! मला नाही वाटत एकहि पाठशाळा मी वगळली असेल ! उदेपूर, बिकानेर, अहिलवाड, सिद्धपूर, पट्टणगड—अगदी सगळ्या पाठशाळांचे उबरेडे झिजवले ! आपल्या या जयपुरातल्याहि सगळ्या पाठशाळांच्या आचार्यांच्या पायावर डोके घासून घासून हें बघा, टेंगूळ आले आहे केवढे थोरलें ! ”

खरोखरीच त्याच्या डोक्यावर टेंगूळ होते. विद्यार्थी कुतूहलाने तें बघत, आणि मग फिसफिसपासून सातमजलीपर्यंत सगळ्या हंसण्याच्या प्रकाराची आवृत्ति होऊन जाई.

“ हंस्ताय् तुम्ही ? हंसा ! पण लक्षात ठेवा, कीं पडितराज जगन्नाथ इथे येऊन पाठशाळा सुरू न करते अन् माझ्या वार्धक्याकडे दुर्लक्ष करून मला शिकवायचे कबूल न करते, तर माझी ही इच्छा या जन्मी काहीं पुरी झाली नसती ! आणि मग इथून पुढे राजपुतान्यात कोणीहि व्याकरण शिकू शकला नसता ! ”

“ का ? ”

“ का ? मी भूत झालो असतो ! ”

“ भूत ? ”

“ हो ! ब्रह्मराक्षस ! आणि मग व्याकरणाच्या पाठाला प्रारंभ होताच या सगळ्या पडितांचीं अन् विद्यार्थ्यांचीं टाळकीं मीं एकमेकावर आपटलीं असती ! ”

पुनः एकदां हंशाचा गदारोळ उडे. त्यांचें तें हंसू थांबवीत तो वृद्ध विद्यार्थी म्हणे,

“ तर पण्डितराज जगन्नाथ इथें आले. महारावळांनीं त्याची कीर्ति ऐकली. त्यांना जयपुरला थांबायची धिनंती केली. त्यानींहि ती मान्य करून पाठशाळा सुरू केली. अन् मी प्रार्थना करताच मला व्याकरण शिकविणे सुरू करून येथपर्यंत आणून पोचविले ! जन्मजन्मातरीं तरी फिटतील का त्याचे उपकार ? ”

एवढ्यात जगन्नाथ तिथें येई, आणि ती चर्चा बंद होई. सगळे विद्यार्थी तोंडांतल्या तोंडात हंसत आणि पागत.

आजहि त्या म्हाताऱ्यानें जेव्हा विद्यार्थ्यांचें हंसणें पाहिलें, तेव्हा उठून अंग झाडीत तो म्हणाला,

“हंसताय् तुम्ही ? अरे, या दोन्ही पक्षाचीं मते तर राहूंच दे, पण याचीं नांवें तरी पाठ असलेला कोणो बृहस्पति पाहिला होतात कां तुम्हीं कधीं ?”

तोच समोर पहात जगन्नाथ उठून उभा राहिला. विद्यार्थ्यांनीं ओळखलें कीं, पण्डित सुखलाल आले आहेत. भराभर आपापल्या पोथ्या गुंडाळून ते उठले.

जगन्नाथ सुखलालाना सामोरा जाताच हंसून “ अजी नहीं नहीं ! ” असें काहींतरी बोलत सुखलालानीं जगन्नाथाला कडकडून मिठी मारली, आणि नंतर दोघे एकमेकाना घेऊन आसनाजवळ आले.

“तुम्ही बसा इथें. ”

“ नाही ! तुम्ही बसा ! ”

“ छे हो ! तुम्ही बसा !

“ नाही नाही, तुम्ही बसा !

“ छे छे ! मी काय बसतोंय् ? ”

“ मग मीहि नाही बसायचा ! ”

दोघेहि आसन रिकामें सोडून जमिनीवर बसले, आणि क्षणभरानें अकृत्रिम हास्यानें सारी पाठशाळा निनादून टाकीत दोघेहि उठून अर्ध्या अर्ध्या आसनावर बसले.

पण्डित सुखलाल हे राजगुरु. महारावळजींच्या दरबारांत पहिला टिका लावायचा मान सुखलालजींचा. त्यांना नमस्कार करून त्याचा आशीर्वाद घेतल्याशिवाय महारावळजी सिंहासनाच्या पायरीला काहीं पाय लावायचे नाहीत. त्यामुळे सारें जयपूर त्यांना उरीशिरी वागवी.

एकदां पण्डित सुखलालजी जयतालाच्या पाळीवर बसून सायंसंध्या करीत होते, तों त्यांना आपल्या पलीकडे एक सावळ्या वर्णाचा, गहिऱ्या डोळ्यांचा तरुण एका कमलपुष्पावर दृष्टि खिळून बसलेला दिसला.

वाऱ्याच्या झुळकीने कमल हाललें, डोललें.

तो तरुण एकदम बोलला,

“कमला ! ओळखलेंस याला ?

“हा तुझा निरपेक्ष मित्र !

“भृंगसमूह तुझ्यावर रंजी घालतो !

“परागसमूहातून खालीं गळणाऱ्या मधुर मधुरसावर आकृष्ट होऊन !

“तुला वाटते, हेच आपले हितैषी !

“पण हा वायु—

“तुझे पराग, मधुरस, सुगंध, कमनीय रूप यापैकीं एकाचाहि लोभ न करता ही सर्व संपत्ति चहूं दिशांना वाटणारा तुझा निरलस सखा !”

अयि दलदरविन्द स्यन्दमानं मरन्दं

तव किमपि लिहन्तो मञ्जु गुञ्जन्तु भृंगाः ।

दिशि दिशि निरपेक्षस्तावकीनं विवृण्वन्

परिमलमयमन्यो बान्धवो गन्धवाहः ॥

त्या तरुणाच्या मुखातून हा श्लोक बाहेर पडतांच सुखलालजी चमकले. ते लगेच उठले, आणि त्या तरुणाजवळ जाऊन म्हणाले,

“आपण मला क्षमा करा, तर एक प्रश्न विचारणार आहे आपल्याला.”

“विचारा की !”

“हा जो श्लोक आपण म्हटलांत, याचा रचविता कोण ?”

काहीं क्षण तो तरुण गोंधळला, आणि नंतर अत्यंत निर्मल हंसू हंसून तो म्हणाला,

“ कुणी नाही ! ”

“ म्हणजे ? ”

“ म्हणजे मीच रचला तो ! ”

“ आपण रचलात ? केव्हा ? किती दिवस झाले ? ”

“ दिवस ? दिवस नाही झाले !

“ मग ? ”

“ आताच रचला नव्हे का ? ”

आश्चर्याच्या पहिल्या लोढ्यातून बाहेर पडल्यावर सुखलालजी म्हणाले,

“ आपलें नाव काय ? ”

“ जगन्नाथ ! ”

“ नव्हे ! ”

“ मग ? ”

“ पण्डितराज जगन्नाथ ! ”

पण्डित सुखलालजींनीं हर्षनिर्भर होऊन जगन्नाथास मिठी मारली. परिचयाचें रूपांतर झालें स्नेहात आणि स्नेहाचा परिपाक महारावळजींनीं जगन्नाथाला अत्यंत आदराने आपल्या दरबारात स्थान देण्यात. महारावळजींच्या विनंतीवरूनच जगन्नाथानें सराफ्याच्या कोंपऱ्यावरील विस्तीर्ण इमारतीत आपली पाठशाळा सुरू केली होती.

बहुधा रोज सुखलालजी जगन्नाथास भेटायला येत, आजहि ते आले होते; पण आज येताना एक मजेदार सकल्प करीत ते वाट चालत होते.

हंशाचा भर ओसरल्यावर सुखलालजी अकृत्रिम स्नेहभावानें जगन्नाथाचा हात दाबित म्हणाले,

“ पण्डितराज ! उद्या पौर्णिमा ! ”

“ नव्हे ! आजच ! ”

“ आज ? आज कशी ? उद्या ! पंचागात तर— ”

“ पण पंचागाचा दाखला हवा कशाला ? प्रत्यक्ष प्रमाणाने सिद्ध झालेली पौर्णिमा आजच आहे ! ”

काही न कळून सुखलालजी जगन्नाथाच्या मुद्रेकडे वघत राहिले. गंभीर-पणा कायम ठेवायची धडपड करीत जगन्नाथ म्हणाला,

“ पण हेंहि नव्हे ! आजच काय, रोजच पौर्णिमा असते माझ्यासाठी ! जेव्हा या पाठशालारूपी आकाशात सुद्धरूप पूर्णचंद्राचा उदय होतो—”

पुनः एकदा हास्यध्वनीने वातावरण रगलें.

“ अनर्थ होईल वरें का ! पण्डितराज, वयानें माझ्यापेक्षा लहान असूनहि तुम्हाला चन्द्राच्या जनकाची, सागराची उपमा आपणाकडे घ्यावी लागेल ! सागर पौर्णिमेस लहरी भरभरून वर झोंकतो, आपल्या लेकराला भेटायला ! अहात तयार सागर व्हायला ? ”

“ नको नको ! त्यापेक्षा मला चन्द्रकान्तमणि होणें परवडेल ! ”

“ तर मग उद्या पौर्णिमा हे मान्य करा ! ”

“ मान्य ! ”

“ जयसागराच्या पलिकडील तटाकावर जयेश्वराचे मंदिर आहे. तिथें उद्या सकाळीं जायचें. तुम्ही, मी, आमची मुलगी, तिची आई—! दिवस-भर तिथे राहू ! रात्री परत येऊ, बैलगाडीतून. ”

दुसरे दिवशीं सकाळीं बैलगाडी जयसागराकडे जावयास निघाली.

“ पण्डितराज, बसा की ! ”

“ नको सुखलालजी, पायीं चालूं आपण ! ”

“ पण गाडीत जागा आहे ! ”

“ तरी पायींच जाऊं. सकाळच्या वेळीं पायीं चालण्यात जो आनंद आहे—”

दोघेहि पायीं गाडीच्या मागोमाग निघाले.

तोडावर घूघट घेऊन डोईवर स्वच्छ घासलेल्या पाण्याच्या घागरी घेत-लेल्या भाभिनी रस्त्यानें चालल्या होत्या. त्याच्यामागे हातीं नकेल घेऊन चालणाऱ्या आपल्या मालकापाठोपाठ लाब लाब ढागा टाकीत, आळसा-वलेल्या डोळ्यांनीं इकडे तिकडे पहात काहीं उंट वाटचाल करीत होते.

हनुवडीखालून दुतर्फा दाढी वळविलेला एक पंचहत्यारी राजपूत आपला घोडा उधळीत गाडीशेजारून गेला.

जगन्नाथ स्तिमित नेत्रांनीं हे सर्व दृश्य पहात चालला होता. तो कोणार्शी कांहीं बोलत नव्हता, बोलण्याच्या मनःस्थितीतहि नव्हता. जयसागराच्या काठाने गजगतीने चालणाऱ्या त्या राजपूत रमणी, ते उंट, तो घोडेस्वार या सर्व दृश्याने त्याला इहलोकातून उचलून गंधर्व-नगरात हेलकावून दिलें.

त्याला वाटत होतें, या राजपूत रमणी नाहीत, अप्सरा आहेत !

हे आळसावलेले उंट नाहीत, मदमत्त दिग्गज आहेत !

“ बब्रा ! ”

दचक्याने तो शुद्धीवर येऊन पाहूं लागला.

दुतर्फा पडदा लावलेल्या गाडीतून एक गोजिरवाणी मुद्रा बाहेर येऊन आसुसलेल्या डोळ्यांनीं सुखलालजीकडे पहात होती.

दुर्गाम्बा !

होय. दुर्गाम्बा आणि ही गोजिरवाणी बाळी या दोघीत विलक्षण साम्य होतें !

“ बब्रा ! ” पुनः त्या मुलीने हाक मारली.

“ क्या कहती है बेटी ! ”

“ मी पायीं चालत्ये ! ”

“ नको बेटी ! गाडीत बैस मॉजवळ. ”

“ नाही ! तुमच्याबरोबर चालत्ये ! ”

“ अग नकोऽ ! अंः ! नाहीच ऐकायची ! हळू ! हळू ! सावकाश उडी मार ! ”

पोरीच्या मागोमाग तिची बकोटी धरून एक गोरा, नितळ हात बुरख्यातून बाहेर आला, आणि पोरीला उतरवून लगेच अदृश्य झाला. धांवत धावत पोर येऊन सुखलालाच्या अंगास लोंबकळली.

“ अरी हा हा बिटियारानी ! मी पडेन ना ! ” असें म्हणत आपल्या मुलीचे कौतुक सांगण्यासाठीं म्हणून सुखलाल जगन्नाथाकडे वळले—

तो अनिमिष नेत्रानी कावराबावरा होऊन पोरीकडे पहात होता !

“ का हो ? ”

उत्तर नाही.

“ पण्डितराजजी ! ”

“ अं ! काय ? मला म्हणतांय काहीं ? ”

“ हो ना ! पहाताय काय हिच्याकडे ? ”

“ तुमची ही मुलगी—”

“ हो ! दुर्गेश्वरी इच्चें नाव—”

“ आश्चर्य ! ”

खळकन् जगन्नाथाच्या डोळ्यातून दोन आसवें खाली ओघळली आणि अत्यंत वेगाने पुढें होऊन त्यानें दुर्गेश्वरीला उचलून घेतले. घट्ट मिठी मारून तो तिच्या गालाचीं चुंबनांवर चुंबनें घेऊं लागला. मुलगीहि त्याच्या कुशीत विसावली.

आश्चर्यानें दिड्मूढ होऊन त्या दोघाकडे पहात असलेले मुखलाल म्हणाले,

“ चिटियारानी ! ”

“ बब्बा ! ”

“ याना ओळखतेस तूं ? ”

“ हो ! ”

“ कोण ? साग बघूं ? ”

“ काका ! ”

“ पण्डितराज ! मी तर थक झालो आहे ! ”

“ का ? ”

“ आता काय सागूं तुम्हाला ? आजपर्यंत कुणाहि नवख्या माणसा-जवळ न गेलेली ही पोर तुम्हाला एकदम चिकटली—”

“ त्यांत आश्चर्य काहीं नाही ! ”

“ वाः ! आश्चर्य नाही ? ”

“ मुळीच नाही ! ”

“ का ? ”

“ ही माझी बहीण आहे ! ”

“ बहीण ? ”

“ होय ! माझी धाकटी बहीण ! दुर्गाम्बा ! ”

“ दुर्गाम्बा ? ”

“ होय ! दुर्गाम्बा ! आज खूप दिवसानीं भेटली ! खूप दिवसानीं ! अचानक ! कल्पनातीत रीतीने ! किती आतुर झालो होतो मी ! किती उत्सुक ! असें वाटे, कीं आता कधीं भेट होत्येय् कोण जाणे ! कदाचित् कधींच भेटणार नाहीं !

“ पण अचानक ती भेटली ! वाटच पहात होती ती माझी ! नव्हे, माझ्या भेटीसाठी तिचा जीव जणूं आसुसला होता !

“ ती मला येऊन बिलगली ! तुम्हाला आश्चर्य वाटलें ! पण मला मात्र ती न चिकटती, तर आश्चर्य वाटते !

“ ती माझी आहे ! माझी ! ”

पुनः जगन्नाथानें दुर्गेश्वरीवर चुम्बनाचा वर्षाव केला. त्यानंतर जयेश्वराला पोंचेपर्यंत त्याने तिला खाली उतरविलें नाही. विमनस्कपणें तिला बळेबळें खाद्यावर बसवून तो चालत राहिला.

जयसागराच्या चहू बाजूनीं कुरंदाच्या दगडाची विस्तीर्ण पाळ बाधली होती. जयेश्वराजवळ त्या पाळीला तोंड पाडून भला प्रचंड घाट उभा राहिला होता. बेल, चिंच, पिंपळ इत्यादि मोठमोठे वृक्ष जयेश्वरावर सावली धरून उभे होते.

एका चिचेखाली गाडी उभी राहिली. भराभर सामान खाली काढलें गेलें. सुखलाल अगोछा उचलीत म्हणाले,

“ ऐकलेंत काय दुर्गेश्वरीची माँ ! आम्ही आता स्नानें उरकतो. ”

“ पण आपण इथें जेवायला आलों आहोंत, हें स्मरणात असूं द्या ! ”

“ म्हणजे ? ”

“ म्हणजे काहीं नाहीं ! जयसागरात कमळे आहेत. त्याच्यावर भृंग-समूह गुंजारव करीत असेल. कदाचित् आकाशात काहीं हंसहि असतील.

पलीकडील तटाकावर काहीं स्त्रिया पाणी भरीत असतील. मला वाटते, कविराजाना एवढे असले, कीं मग भुकेचे स्मरण राहणार नाही ! आणि तुम्हालाहि काहीं वेगळ्या पंक्तीला जेवायला वाढावेसे मला वाटत नाही !”

पुढे दुर्गेश्वरीची आई काय म्हणाली, तें काहीं सुखलालाच्या हसण्याच्या गदारोळात कुणाला ऐकूं गेले नाही.

स्नानें झाली. मंडळी जेवायला बसली. दुर्गेश्वरीच्या आईनें मोठ्या आपुलकीनें चूम्यांचे लाडू केले होते. तन्मयतेनें दोन थाळे सजवून तिनें दोघासमोर माडले.

सुखलालजी मोठ्या रसिकतेनें प्रत्येक पदार्थाची वानवानून स्तुति करीत जेवूं लागले. दुर्गेश्वरीच्या आईनें आग्रह करकळून दोन्ही थाळ्यातून खाद्य-पदार्थांचे ढीग रचले.

पण काहीं वेळानें जगन्नाथ काहीं बोलत नसून जेवणांतहि त्याचें मोठेंसें लक्ष नाही, हें सुखलालजींच्या ध्यानीं आले. लगेच हात आवरता घेऊन ते म्हणाले,

“ काय हो पण्डितराज, स्वयंपाक आवडला नाही काय ? ”

“ अं ? हो ! आवडला की ! ”

“ मग ? जेवत का नाही ? ”

“ जेवतो की ! ”

पुनः दोन चार घांस घेऊन जेव्हा जगन्नाथाने हात आखडला, तेव्हां सुखलाल म्हणाले,

“ ऊंह ! तुम्हाला काहीं भोजनात रुचि नाहीसें दिसते ! ”

“ वा वा ! नाही कशी ? भरपूर रुचि आहे. मी जेवतो आहे ! ”

“ कुठें जेवताहात ? ”

एक उसासा सोडून जगन्नाथ एकदम म्हणाला,

“ हें पहा पण्डितजी, स्वयंपाक अति उत्तम झाला आहे ! त्यात नांव ठेवायला एवढीशीहि जागा नाही—”

“ मग तुम्ही जेवत का नाही ? घरची आठवण झाली का ? ” घूँघट

ज. पं...४

उगीच थोडासा चाळवीत दुर्गेश्वरीच्या आईने मायेने माखल्या स्वरात प्रश्न केला.

एकदम जगन्नाथाच्या डोळ्यात मेघ वोळले. डोळे पुसायची धडपड न करता तो म्हणाला,

“ पण्डितजी, भाभीजी, मघा दुर्गेश्वरीच्या रूपानें मला माझी दुर्गाम्बा भेटली—

“ आणि तिनें मला हलवून जागे केले !

“ मी उत्तरेत आलो—

“ तो काय एका गावीं पाठशाळा सुरू करून विद्यार्थ्यांना वृद्धिरादैच् शिकवीत बसण्यासाठी ?

“ हें तर मला दक्षिणेंतहि सहजशक्य होते !

“ नव्हे, माझ्या वडिलाची मिरास होती ती !

“ पण मला तें रुचलें नाहीं !

“ कालिदास-भवभूतींच्या सृष्टींत स्वच्छंद विहार करणारा माझा मानसहंस—

“ तो काय या बारक्या मासोळ्याची शिकार करण्यात धन्यता मानील ?

“ बंधनाचा गोवा उकलून तो उडाला !

“ असीम आकाशात—

“ मेघाशी गोष्टी बोलत—

“ गंधर्वनगरांतील अप्सराशी शिवाशिवी खेळत—

“ कल्पतरूच्या उद्यानात स्वच्छंद क्रीडा करीत—

“ सृजनाच्या मदनें उन्मत्त झालेला—

“ सगर्भा नवयुवतीच्या नेत्रातील मादकता ल्यालेला—

“ उमलत्या बीजाची नव्हाळी पिऊन जन्मास आलेला—

“ वसन्तातील नवपल्लवांच्या गर्भांत त्यांच्याबरोबर नवजीवनाचीं स्वप्ने पहात असलेला—

“ असा माझा तो मानसहंस काय जयपूरच्या पाठशाळेच्या प्रलोभनानें अडकून पडेल ?

“ मीं दुर्गाम्बेला कबूल केलें आहे—

“ माझ्या प्रतिभेने त्रिभुवन जिकून मी तें तिला खेळायला देईन—

“ आज दुर्गेश्वरीच्या रूपात मला भेटून तिने माझ्या संकल्पाची स्मृति पुनः जागी केली !

“ मला जयपूर सोडायला हवे— ! ”

थक झालेले सुखलाल म्हणाले,

“ मग कुठें जाणार तुम्ही ? ”

“ दिल्लीला—नव्हे, हस्तिनापुराला ! पाडवाची ती राजधानी आहे ! माझ्या काव्यचातुरीने ती मी जिंकून, आणि मग तो करभार नेऊन गोकुळांत श्यामसुंदराच्या पायांवर ओतीन ! ”

“ पण पण्डितराज ! दिल्लीला मलेच्छ पातशहा राज्य करित आहे ! त्याच्या कारकीर्दीत देववाणीला बटकीची कळा आली, फारसी राणीपदावर आरूढ झाली—”

“ मी देववाणीच्या साहाय्यार्थ धावून जाईन ! फारसीचा हात धरून मी तिच्या सिंहासनावर चढेन, आणि मग फारसीला काव्यनगरींतील साम्राज्ञीपदाच्या स्थानावरून पदच्युत करून पुनः एकदा देववाणीला पट्टाभिषेक करीन ! ”

“ पण त्यासाठी तुम्हांला फारसीचें अध्ययन करावें लागेल ! ”

“ पेरुभट्टाच्या मुलाला जगातील एकहि वस्तु अप्राप्य नसली पाहिजे ! अष्टाध्यायीचे पठन एक मासात परिपूर्ण करणारास फारसी कोण्या झाडाचा पाला ? ”

आश्चर्यमग्न सुखलालजी जगन्नाथाच्या तोंडाकडे पहात राहिले !

५.

दिवाण-ई-आममध्ये आज मुंगी शिरुं म्हणेल तर तिला वाव नव्हता.
शहेनशाह शहाजहाँ यायला अजून बराच वेळ होता, तरी सगळा दरबार
खच्चून भरलेला होता.

कारण तसेच होतें.

आज स्वतः शहेनशाह एका भांडणाचा निर्णय देणार होते.

बर्बर पठाणांच्या राजवटीत अनेकदां भरडून निघालेल्या दिल्लीला श्वास
टाकायपुरती उसन्त मिळाली शहाजहाँ तिथें नांदूं लागल्यावर. शहेनशाह
देखणे होते, उमदे होते आणि खानदानी घराण्यात जन्म झाला असल्यामुळे
परधर्मसहिष्णुताहि त्याच्या अंगी नावाजण्याजोगीच होती.

मेवाडाधिपतीशी शेवटची झुंज झुंजत असतां बाबरानें अल्लाजवळ दुवा
मागून इथून पुढें शराबच्या थेंबालाहि स्पर्श करणार नाहीं अशी कसम
खाल्ती होती. तेव्हापासून त्यानें तें व्रत पाळलें होतें.

आपल्या पूर्वजाच्या या नेकीचा परिणाम शहाजहाँवरहि झालेला होता,
म्हणूनच आज दरबारांत एवढी रेटारेटी झाली होती.

भाडणाचें स्वरूप कांहींसें गुंतागुंतीचें होतें.

सुलेमानी चौकात खिलजी घराण्याच्या राजवटीत एक टोलेजंग मशीद
उभारली गेली होती, तिच्या नेमकें समोर एक हनुमानजीचें देऊळ होतें.

तसें पाहिलें तर बांधणुकीच्या दृष्टीने त्या दोन स्थानांत कांहीं फारसें साम्य नव्हते.

अल्लाउद्दीन खिलजीच्या दिवाणानें राजपुतान्यातून पादरा फेक संगमर्मर उंटांच्या पाठीवर लादून आणला. त्यांतला निम्मा त्यानें आपली कवर बाधण्यात खर्च केला, निम्मा या मशिदींत. आकाशाला स्पर्श करून मेघांची वार्ता पुसतील, असे उत्तुंग मीनार त्या मशिदीच्या पुढील अंगास उभे होते. इमाम नमाज पढायला बसे, ती जागा तर अशी देखणी होती, कीं दिवाण-ई-खासनें त्या शोभेपुढें तोंडात बोट घालून बसावें. बांग पुकारण्याचा सजाहि म्हणावा असाच होता.

सुलेमानी चौकाकडे माणसाची दृष्टि वळली, कीं एक मैलावरूनहि दिसणारे ते मीनार डौलानें जी प्रौढी सागत, त्यापुढे हनुमानजीच्या देवळाचें रामनामस्मरण कुणाला ऐकूंहि जात नसे.

मशीद संगमर्मरी, तर मंदिर चुनेगच्ची.

मशीद गगनचुंबी, तर मंदिर जेमतेम पुरुषभर उंचीचें.

मशीद अति भव्य, तर मंदिरात नेमकी आठ-दहा भक्तांना मोठ्या मुष्किलीनें विसावता येईल एवढी जागा.

मंदिराच्या या नगण्यपणामुळेच आजपर्यंत तें मंदिर तिथें त्या मशिदी-समोर जगूं शकलें. एव्हवीं केव्हाच त्याचे तीन तेरा व्हायचे.

त्या मंदिरात दोन महिन्यांपासून एक म्हातारे बैरागी आणि त्यांच्या-बरोबर एक युवती विरागिनी, अशीं दोघे येऊन राहिलीं. बैरागीबाबानीं आपली धुनी जमवली. विरागिनी माई एकतारीवर गात भिक्षा मागूं लागली.

तिचा कण्ठ अति मधुर होता. एकतारीच्या सुरांत सूर मिसळून जेव्हा ती वैष्णव पदावली गाई, तेव्हा भल्याभल्या नांवाजलेल्या कलावान्तिर्णीचें दर्दभरें संगीतहि त्यापुढें फिकें वाटूं लागे. गानलुब्ध रसिकाच्या झुंडीच्या झुंडी तिच्यामार्गे हिंडत आणि तिच्या संगीताच्या स्वरात बेहोष होऊन जात.

ती एका घरासमोर एका पदाहून अधिक गात नसे, आणि रोज पाच घरांहून अधिक भिक्षा मागत नसे. गानलुब्ध तिला आग्रह करीत,

“ माई ! आणखी एक पद गा ना ! ”

“ नाही भैय्या ! बाबाजींनी नियम घालून दिला आहे ! ”

“ काय ? ”

“ पाच घरापलीकडे भिक्षा मागायची नाही, आणि—”

“ आणि काय ? ”

“ आणि एका घरासमोर एका पदापलीकडे कांहीं गायचं नाही. ”

लोक तिच्यापुढे नाना पदार्थांची रास रचीत. ती त्यातून लागतील तितकेच उचली. कुणी आग्रह केला, तर हंसून ती म्हणे,

“ करायचे काय एवढे ? ”

“ वा ! वा ! उद्यासाठी नको ? ”

“ उद्या हरि देईल. ”

“ पण हें नेलेत तर उद्यां पुनः हिंडावे लागणार नाही ! ”

“ त्याने पाय दिले ते हिंडण्यासाठी ! ”

मग तो माणूस निरुपाय होऊन स्वस्थ बसे.

तिच्या या गानचातुरीची ख्याति जेव्हा दिल्लीच्या अमीरउमरावांनी ऐकली, तेव्हा त्याच्यांत चर्चा सुरू झाली.

“ उफ् ! लाजबाब गात्ये ! ”

“ अं: ! उगीच काहीतरी ! ”

“ काहीतरी ? एकदा ऐका म्हणजे कळेल ! ”

“ होऊं द्या तुमच्या दिवाणखान्यात मैफल, म्हणजे ऐकूं. ”

“ दिवाणखान्यात ? हु: ! ”

“ क्यौं जी ? ”

“ अजी साहब, ती मैफलीत गात नाही ! ”

“ क्यौ ? ”

“ क्यौ ! आता बसा याना समजावीत ! ”

“ समजावीत बसण्यापेक्षां तिला खेचून आणाल तर तें अधिक सोईचें होईल ! ”

“ कोयल गा म्हटल्यावर गात नसते ! ”

“ पण ही कोयल नाही, बुलबुल नाही. आम्ही गा म्हटल्यावर तिने गाइले पाहिजे. ”

“ ती गाणार नाही ! ”

“ नाही ? ”

“ ऊ हूं ! तुम्ही तिला ओळखले नाही अजून. आत्मानची बिजली आहे ती. ”

“ काय करील ? ”

“ हात जाळील ! ”

“ मग तुम्ही शेकत बसा ! काय नामर्दासारख्या बाता करतां ? ”

“ एका बेगुन्हा फकिरनीला जुलमाने ओढून आणून गायला लावणे, ही बहादुरी नव्हे ! ”

“ बेशक आहे ! दुनिया पैदा झाली, तीच मुळी बहादुराची खिदमत करण्यासाठी. ती गायली पाहिजे ! तुमच्या इथे नाही तर आमच्या इथे ! ”

“ पहा बरें ! पस्तावाल ! ”

“ दिलेरखॉला पस्तावायची सवय नाही. ”

त्यानंतर तीनच दिवसांनी दिल्लीतील हिंदूंना गदगदा हलवीत बातमी उधळली,

“ माईला दिलेरखॉच्या दुराणी पठाणांनी कैद करून नेले ! ”

हेंच भाडण आज शहाजहाँच्या पुढे निर्णयासाठी यायचे होतें.

उत्कंठा शिगेस पोचली. भावनाची तार टिपेपर्यंत चढली. तरुण उमराव मिशावर ताव देऊ लागले. म्हातारे ना धड ही थड, ना धड ती, असे मध्येच लोबकळत राहिले. हिंदूंची बाजू मांडायचे काम राणा जौहरसिंग-जींनी आपल्याकडे घेतले होतें. तरुण हिंदूंना थाबवता थाबवता त्यांच्या तोंडीं फेस आला. रगेलाचे हात बारबार तरवारीच्या मुठीवर आपटूं लागले.

शहेनशहाच्या सिंहासनाच्या बाजूला एका सज्जाला चिकाचे पडदे लावले असून त्यांना जाळ्यांनी झाकलेलीं गवाक्षें होती. ते पडदेहि वारं-वार हलू लागले. त्यांच्या आड बसलेल्या शहेजाद्या आणि त्यांच्या सख्या एकमेकींना चिमटे घेत आजच्या निर्णयासंबंधी पैजा लावीत होत्या.

एक मृगनयना मात्र भयातुर नेत्रांनी अस्वस्थ होऊन शहेनशहा केव्हा येतात, त्याची वाट पहात बसली होती. शहेजादी सलीमा तिच्याजवळ जाऊन तिला दोशीत म्हणाली,

“ का गे, साग ! ईमान कीं शौक ? ”

“ म्हणजे ? ”

“ हिला मेलीला कांही कळतच नाही ! अगे, तंटा काफरासारखा तुटेल कीं उमरावासारखा ? ”

आपलें धडधडणारे हृदय नाजूक बोटानीं जणू सावरीत ती मृगनयना म्हणाली,

“ तुला काय वाटतें ? ”

“ मला वाटतें, उमरावासारखा देतील अब्बाजान निकाल ! ”

“ खुदा ! रहम करो ! ”

“ का गे ? ”

“ मला बिचाऱ्या बैरागिणीची दया येते ! ”

“ ऊं : ! दळभद्री मेली ! अब्बाजाननीं साभाळली लहानपणापासून, म्हणून काहीं खानदानी मिजाज अर्गी आणता येत नाही ! अगे, त्या भिकारणीला एवढी प्रौढी हवी कशाला ? ”

“ कशाला ? कशाला ! खुदाला टाऊक ! ”

एवढ्यात बाहेर ललकाऱ्या सुरू झाल्या. त्याच्या पाटोपाठ पातशाह शहाजर्हा हातींच्या गुलाबाच्या फुलाचा वास घेत सथ गतीनें येऊन आसनस्थ झाले. मुजरे झडले, उमरावाचीं शिरत्राणे घातलेलीं मस्तके लवलीं. शहेनशहानीं संकेत करताच आपले किनखाबी झगे सळसळवीत उमराव खुरमाड्या घालून खालीं बसले.

राणा जौहरसिंग रूमालाने हात बाधून उभे राहिले, आणि अदबीनें बोलले,

“ मिन्नत आरजू शहेनशाह ! ”

“ बोला जौहरसिंगजी ! ”

“ शहेनशाह रहेमदिल आहेत ! फरियाद परवरदीगाराच्या कदमांपर्यंत पोचली आहे ! हिंदु आणि मुसलमाँ, दोन्ही प्रजा परवरदीगाराचीं लेकरे ! एका जमातीची एक बेगुन्हा बैरागन केवळ कुणा एकाचें दिल चाहेल तिथें गात नाहीं, यासाठीं त्या एकाने आपले पठाण पाठवून तिला बाधून घेऊन जावें—”

“ लेकिन जौहरसिंग, अल्लातालाने दिलेली आवाजी अलम दुनियेचें दिल बहलावण्यासाठीं नाहीं काय ? ”

“ बेशक हुजूर ! हुजुराची फर्माइश अगदीं दुरुस्त आहे. आणि त्याप्रमाणें बैरागन रसिकाची मने रिझवीतहि होती. लेकिन मी अर्ज करतो, कीं बुलबुलाचा गळा दाबल्यावर तो गाईल काय ! ”

“ दुरुस्त आहे तुमची अर्जी—”

“ बघाचा गुन्हा माफ व्हावा हुजूर ! ” सुलेमानी चौकातील मशिदीचा इमाम हात बांधून म्हणाला.

“ काय म्हणणें आहे ? ”

“ फरियादीचा भला बुरा निकाल शहेनशाह देतील तो आम्ही सरमाथा उचलूं. लेकिन काजीसाहेब काय म्हणतात, तें एकदा ऐकून ध्यायला हवें नाहीं का ? ”

“ बेशक ! ”

तांबड्या दाढीचा, डोळ्यात सुरमा घातलेला, पोवळ्याची माळ चाळवीत असलेला काजी उठून उभा राहिला. त्यानें शहेनशाहाना बदगी केली, आणि प्रौढीनें म्हणाला,

“ परवरदीगार, आपल्या कदमाजवळ जी फरियाद माडली गेली, तिचें स्वरूप एवढें साधे नाहीं. आपल्या दोन लेकरातलें हे भाडण नसून ईमानदार आणि काफर यांच्यातली ही झुंज आहे ! काफराचें हें कुफ्र दुरुस्त करण्याचा एकच इलाज ! त्याचा नामोनिशो कुठें उरू न देणें ! यातच त्याच्या जिवाची खैरियत आहे !

“ बकरीची खैरियत आहे माणसाच्या पोटात पचून खून बनणें ! यांत बकरीच्या जीवनाचें सार्थक आहे—मग तिला काय वाटेल तो रंज होवो.

“ एका शायरानें फर्मायश केली आहे,

“ अशरत ए कतरा है दरियामें फना हो जाना !

“ दरियात मिसळून जाणे ही आस्मानातून पडणाऱ्या थेंबाच्या जीवनाची कृतार्थता.

“ तेव्हा एका काफर बैरागिनीने गायलें पाहिजे, ईमानदार चाहेल तिथें गायलें पाहिजे !

“ तिच्या खुषी किंवा ब्रेखुषीचा सवालच पैदा होत नाही !

“ हा कुरानाचा हुक्म आहे ! कुदरती फर्मान आहे हें ! ”

डोळे गरागरा फिरवीत जणू सभा जिकली अशा थाटात सभेकडे पाहून बंदगी करीत काजी खाली बसला.

“ क्या खूब ! क्या खूब ! ” सगळ्या उमरावात मर्मरध्वनि उठला. सगळ्या हिंदु सरदारांची तोडे काळंजली.

सज्जात शहेजादी सलीमा मृगनयनेला डिवचून म्हणाली,

“ क्यों ? जिरली ? ”

“ खुदा रहेमदिल आहे ! ” तोंड दोन्ही हातांनी झाकून घेतलेली मृगनयना म्हणाली.

तोंच खाली दरबारात गडबड झाली, म्हणून तिने तोंडावरिल हात काढून खाली पाहिले.

पहारेकऱ्यांना मागे हटवीत जगन्नाथ दरबारात पुढें घुसत होता !

“ कौन है ? शोर क्या है ? ” पातशहानी विचारले.

“ शहेनशाह ! कुणी काफर— ! ”

जगन्नाथ त्वेषाने ओरडला,

“ काफर तो, जो रहेमदिलीला पायतळीं चेचतो !

“ काफर तो, जो इन्साफाचा गळा घोंटतो !

“ काफर तो, जो कुराणाच्या हुक्माविरुद्ध वागण्यात धन्यता मानतो !

“ काफर तो— ”

“ सबूर ! पागल ! ” जगन्नाथाचें तोंड दाबीत पहारेकऱ्यांचा सरदार म्हणाला. चार अरबाचे भाले त्याच्या गळ्याशी येऊन भिडले.

तोंच पातशहानी हात वर उचलला. भाले मागें सरले.

“ येऊं द्या त्याला पुढें ! ” शहेनशाहाची आज्ञा झाली.

जगन्नाथ सिंहासारखीं पावलें टाकीत समोर येऊन उभा राहिला.

“ आपका इशमे शरीफ ! ” शहेनशाह गालात हंसत म्हणाले.

“ पण्डित जगन्नाथ ! ”

“ वतन ? ”

“ वतन ? वतन हिन्दुस्थान ! ”

“ खूब ! ” खुश होऊन शहेनशाह म्हणाले, “ काय म्हणणें आहे ? ”

“ इन्साफ मागायला आलों आहे ! ”

“ कोणाविरुद्ध ? ”

“ काजीविरुद्ध ! ईमानची शराब पाजून जो शहेनशाहना धुंद करूं इच्छीत आहे, त्याच्याविरुद्ध ! ”

“ बेहया ! ” काजी ओरडला.

“ ठहरो ! ” शहेनशाह म्हणाले, “ पण्डित जगन्नाथ, जर तुमची बाजू गलत असेल, तर सजा काय मिळेल, मालूम आहे ? ”

“ काय ? ”

“ मौत ! ”

“ मंजूर ! ”

“ बोला तर मग ! ”

“ या म्हाताऱ्या काजीनें सांगितलें त्याच्या अगदीं विरुद्ध कुराणची आज्ञा आहे ! ”

“ काफर ! तुला कुराण काय माहीत ? ” काजी संतापाने किंचाळला.

“ तुझ्यापेक्षा बेहत्तर ! ऐक ! पैगंबरांनीं सांगितलें आहे, धर्माच्या बाबतीत जबरदस्ती करूं नका ! ”

“ कशावरून ? झूट ! ”

“ ऐक ! म्हाताऱ्या, कुराणाची आयत ऐक ! ”

ला इकराहा फिद्दीन !

अति शुद्ध, एखाद्या इमामाला, मौलवीलाहि लाजवील, असा तो कुराणाच्या आयतीचा घोष ऐकून सगळा दरबार चकित झाला. शहेन-शाह शहाजहाँनी आपल्या पलीकडे बसलेल्या म्हाताऱ्या उस्तादांकडे नजर टाकली. त्यानीं सहेतुक मान डोलावली.

“लेकिन हुजूर ! औरत जातीला रुइ नसते—” काजीनें बोलायची धडपड केली.

“झूट ! हेहि झूट ! पैगंबर म्हणाले, जो स्त्रियांशीं आदरानें वागतो, तो धन्य होय !”

खैरकुम् खैरकुम्
ले अहलेही व अन्
खैरकुम्
ले अहलेही

“बेहत्तर ! बेहत्तर !” सभा गर्जली. राणा जौहरसिंगाची मुद्रा उजळून निघाली.

“परवरदीगार ! गुस्ताखी माफ हो ! लेकिन काफराची जान—जमीन ही ईमानदारांची दौलत आहे, असा आजपर्यंत रिवाज चालत आला आहे !” काजीनें शेवटची धडपड केली.

“हेंहि खोटें !”

“कशावरून ?”

“पैगंबर गवाह आहेत !”

“पैगंबर ?”

“होय ! स्वतः पैगंबर ! त्यानीं सांगितलें आहे —”

“पंडित जगन्नाथ, आम्ही तुमच्यावर एकदम खुश आहोंत ! बोला ! काय सांगितलें आहे पैगंबरानीं ?”

“हुजूर, पैगंबरानीं सांगितलें आहे, कीं सगळे अल्लाचे भक्त एक-मेकांचे बंधु आहेत, याला गवाह स्वतः मी !”

“आयत ! आयत !” उत्सुक सभा गर्जली.

“एका !”

वकान दुआउहू बिल्लैली अशहदुअन्न

इबादल्लाहा कुल्लुहुम् इग्वतुन

“ बेहतरिनी ! बेहतरिनी ! ” सभेने माना डोलावल्या.

“ क्या पत्थर बेहतरिनी ! ” काजी भडकला, “ काफर अल्लाचे भक्त नाहीत ! ”

“ का डोळ्यावर कातडे ओढतोस म्हाताऱ्या ? ”

“ कातडे ? ”

“ सार्धे नव्हे, मगरीचे ! आठव नमाजाची बाग ! एका परमात्म्याने हे सर्व घडले ! ही कुदरती दौलत त्याने एकट्याने निर्माण केली ! हिंदु काय आणि मुसलमान काय ! काय मुसलमान अल्लाने घडले आणि हिंदु सैतानाने !

“ जर हे सर्व त्याचेच कर्तृत्व असेल, तर त्याला नाव वेगळे दिल्याने त्यात बदल होतो काय ?

“ तुम्ही फूल म्हणता, आम्ही पुष्प. तुम्ही चाँद म्हणतां, आम्ही चंद्र. तुम्ही कुदरत म्हणतां, आम्ही दैव. तुम्ही अम्मा म्हणता, आम्ही आई !

“ वस्तु बदलली ? जर नाही, तर परमेश्वराला अल्ला म्हटल्याने तो बदलला ? अल्लाला परमेश्वर म्हटल्याने त्यात परिवर्तन झाले ?

“ आमचा वेदान्त म्हणतो,

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति ।

“ एक वस्तु नाना नावांनी ओळखली गेली.

“ भाषा सपन्न झाली ! शब्दाला मोल आले ! अक्षराच्या अर्थाला साज चढला !

“ वाचाशक्ति नटली, वैखरी धन्य झाली, वक्तृत्व सफल झाले !

“ अरे कर्मदरिद्र्या, याबद्दल खेद करतोस ? शब्दाच्या गौरवाबद्दल ? अर्थाच्या विलासाबद्दल ? ”

शहेनशाह उठून उभे राहिले. त्यांच्याबरोबर दरबारहि. शाही

तख्तावरून खाली उतरून शाहजहाँ जगन्नाथाजवळ आले, आणि मोठ्या गौरवाने हातींचे फूल त्याच्यापुढे करून ते म्हणाले,

“ पण्डितराज जगन्नाथ ! तुमच्यावरून काय कुरवान केलें म्हणजे तुमचा उचित गौरव केल्यासारखें होईल ? हें फूल ? ”

आदराने तें फूल हातीं घेत जगन्नाथ बोलला,

“ शहेनशाह ! मी सतुष्ट होईन त्या बैरागिणीला सोडल्यानें ! ”

मागें वळून शहाजहाँ म्हणाले,

“ कमालखॉ ! आत्ताच्या आत्ता घुडसवाराचा काफला जाऊ द्या दिलेरखॉच्या वाड्यावर ! बैरागिणीला सोडवून आणा, आणि दिलेर-खॉच्या उघड्या पाठीवर पन्नास फटके उडवा ! चादनी चौकात ! जाव ! अभीके अभी ! ”

जगन्नाथाकडे वळून शहेनशाह म्हणाले,

“ पण्डितराज, आपण आज सायंकाळीं शाही चढ्याजवळील महलात आपली पायधूळ झाडाल काय ? ”

“ जशी शहेनशाहाची इच्छा. ”

पातशाहा निघाले. ते निघताच शाहजादा दारा एकदम पुढें धुसला. जगन्नाथाचे हात धरून मोठ्या स्नेहानें दावीत तो म्हणाला,

“ पण्डितजी ! मी दारा ! ”

जगन्नाथास काहीं कळलें नाहीं.

दाराच्या बरोबर असलेल्या सरदारानें सांगितलें,

“ पण्डितजी, शहेनशाहचें ज्येष्ठ पुत्र शाहजादा दाराशुकोह ! ”

“ ओह ! ”

“ नाहीं पण्डितजी ! आपल्याला नुसतें ओह म्हणून भागणार नाहीं ! ”

“ मग ? ”

“ अब्बाजाननीं आपल्यावर रहम केला ! ”

“ काय ! ”

“ आपल्याला मोकळें सोडलें ! ”

“ हूं ? ”

“ होय ! त्याची ही चूक मी दुरुस्त करीन ! ”

“ कशी ? ”

“ आपल्याला सजा फर्मावून ! ”

“ काय ? ”

“ आपल्याला आम्ही कैदेची सजा फर्मावीत आहोत ! ”

“ कैदेची ? ”

“ होय ! अता आपल्याला आमच्याबरोबर आमच्या महालांत यावे लागेल ! ”

“ आणि ? ”

“ आणि ? आणि पण्डितजी, हें सगळे तत्त्वज्ञानमला शिकवावे लागेल ! ”

दारा मोठमोठ्याने हंसू लागला. पुनः एकदा स्नेहभरानें जगन्नाथाचा हात हलवीत तो म्हणाला,

“ या छोट्याश्या उमरींत तुम्हाला जें कळले, तें त्या म्हातान्याच्या स्वप्नातहि कधी दिसलें नाहीं त्याला ! अब्बाजान तुमच्यावर बहुत खुश आहेत पण्डितजी ! ते तुम्हाला सोडणार नाहींत ! पण माझ्यासाठीं तुम्हाला दिवसातून दोनचार घटका वेळ काढायला हवा, हें अगोदरच सांगून ठेवतो तुम्हाला. ”

“ अवश्य ! मला कळतें ते आपल्यासारख्या जिज्ञासूपुढे मांडण्यात मला मोठा संतोष होईल. पण केवळ आजचा दिवस आपण माझ्यावर रहम करा. ”

“ का ? ”

“ त्या बैरागिणीची मुक्तता झालेली पाहिल्याशिवाय मला काहींहि गोड लागायचें नाहीं. ”

“ तुम्ही काळजी करू नका पण्डितजी ! अब्बाजानचा हुक्म तंतोतंत पाळला जाईल ! ”

“ तरी पण— ”

“ ठीक आहे. पण उद्यां सकाळीं मात्र— ”

“ होय ! उद्यां सकाळीं आपल्या महालाकडे अवश्य येईन. ”

दारा गेला, आणि राणा जौहरसिंग पुढे होऊन गद्गद स्वराने म्हणाले,
“ पण्डितजी ! काय वाटेल ते केले तरी आम्ही आपल्या उपकारातून
उतराई होऊ शकणार नाही ! ”

“ उपकार ? उपकार कुणावर ? ”

“ आम्हावर ! ”

“ नव्हे ! उपकार नव्हेत. आणि जर असलेच, तर ते तुमच्यावर
नव्हेत.”

“ मग ? ”

“ माझे माझ्यावर ! ”

“ असे कसे पण्डितजी ? ”

“ तसेच तें. माझी प्रतिज्ञा होती ! मी दिल्ली जिंकीन ! आज
तिच्या पूर्णतेची पहिली चढण मी यशस्वीपणे चढून गेलों. इथून पुढे
जेव्हा मी माझ्या यशाचे टप्पे आक्रमीन, तेव्हा—”

“ होय पण्डितजी ! तेव्हा आम्ही आपल्या मार्गे राहून आपल्यावर
छत्रचामरे उधळीत चालूं ! ”

जगन्नाथ जौहरसिंगाबरोबर दिवाण-ई-आममधून बाहेर पडला.

आणि सजातील मृगनयना ?

अनिर्वचनीय तृप्तीचा आनंद अनुभवीत ती एका गवाक्षाजवळ बसून
दरबाराकडे पहात होती. युवा, ज्ञानसम्पत्तीने श्रीमन्त जगन्नाथाचे तें
तेजस्वी रूप आपल्या नयनसंपुटात सांठवून ठेवायचा तिचा कमालीचा
प्रयत्न चालला होता. नेत्रांच्या पापण्या झाकत, तेवढा वेळहि तिला
प्रियदर्शनातील वर्षाएवढा प्रत्यवाय भासत होता !

शहाजहाँ गेल्यावर इतर शहेजाद्या तोंडे वाकडी करीत गजगतीने
चालण्याचा प्रयत्न करीत, आपल्या सख्याशी कुरकुर करीत, बाद्यांना शिव्या
देत निघाल्या. शहेजादी सलीमाचे पानदान मार्गे राहिले, म्हणून तें नेण्या-
साठी तिची दासी परत आली.

समाधि लागलेली मृगनयना तिने पाहिली. आश्चर्याने तिच्याजवळ
जाऊन तिच्या खाद्यावर हात ठेवीत दासी म्हणाली,

“ लवंगी ! ”

तन्द्री भगून लवंगीने मागे पाहिले. दासी आश्चर्याने थक झाली.
लवंगीच्या भल्या मोठाल्या डोळ्यातून तृप्ति रसरूप धारण करून
वहात होती !

“ काय हें ? ”

“ पूजा ! ”

“ कुणाची ? ”

“ असहाय्य निरुपाय स्त्रीसाठी स्वतःचा जीव हार्ती घेऊन धांवणाऱ्या
वीराची ! ”

“ काफराची ? ”

अति व्याकुळ होऊन लवंगीने दासीच्या तोंडावर हात ठेवला.

.६.

भोजनें उरकल्यावर राणा जौहरसिंगजी म्हणाले,
“ पण्डितराज, आता आपण थोडी विश्रांति घ्यावी. ”
“ विश्रांतीची काय आवश्यकता ? ”

“ भरपूर आहे ! आजपर्यंत कुणीहि न जिकलेल्या युद्धात आपल्या पाण्डित्याच्या चातुरीने आपण यशस्वी झालात ! ही वार्ता वाऱ्यावर स्वार होऊन संबंध दिली नगरात पसरली आहे. दुपारी आपले दर्शन घेण्यासाठी लोकांच्या झुडी वाड्यासमोर जमा होतील. त्यांना सगळ्यांना आशीर्वाद देता देता—”

“ आशीर्वाद ? ”

“ होय ! आशीर्वाद पण्डितजी ! हा आमचा देश ! आमच्या पूर्वजानीं घामाचे पाट वाहवून वसवलेला, रक्ताच्या नद्या वाहवून आकारास आणलेला ! इथल्या धान्याच्या प्रत्येक रोपातून, बागातल्या प्रत्येक फळातून आमची अस्मिता उदयास येत असलेली दिसेल !

“ आज दुर्दैवाने त्याच या देशांत आम्ही गोंवऱ्या वेचीत आहोत ! उद्याच्या उदयाच्या पर्वणीची वाट पहात कसे तरी जीव धरून राहिलो आहोत ! मार खात, अपमान सोशीत, अवहेलना सहन करीत—”

कुठे तरी पहात असलेला जगन्नाथ एकदम बोलला,

“ हेंच ! हेंच व्हायचें ! ”

“ काय व्हायचें पण्डितजी ? ”

“ हेंच ! ”

जौहरसिंगजी वेड्यासारखे जगन्नाथाच्या तोंडाकडे पहात राहिले. तो मध्येच खाण्डित होऊन वाहणाऱ्या प्रवाहाप्रमाणे थांबत थांबत बोलू लागला.

“ जो आपल्याभोंवतीं सीमा निर्माण करून घेतो—रुढीच्या—बंध-नाच्या—परम्परेच्या—! परिस्थितीच्या असीम प्रवाहावर स्वार होऊन लीलया पोहत न जाता जो त्या बलवान्, प्रचण्ड प्रवाहाच्या वेगाने घोटाळतो—गोंधळतो—थांबतो—तो असाच—असाच धक्के आणि चपेटे याचा धनी होतो !

“ आणि मग स्वतःचें सामर्थ्य, पराक्रम, तेज, विस्तार या सर्वांचा विसर पडून तो अशा कुणाच्या तरी आशीर्वादाची वाट पहात बसतो !

“ तो कुणीतरी येईल ! मी त्याच्याकडे केविलवाण्या दृष्टीनें—आसु-सलेल्या नेत्रानीं पहात राहीन !

“ कारण त्याच्या आशीर्वादावरच आमच्या उत्थानाचा मुहूर्त अव-लंबून आहे—”

जौहरसिंगजींना काही बोध झाला नाही. जगन्नाथ थांबला हे पाहून काहीतरी बोलले पाहिजे, या जाणिवेने ते म्हणाले,

“ पण पण्डितजी—”

एक पहारेकरी आत आला, आणि मोठ्या विनयाने म्हणाला,

“ माईजी आल्या आहेत ! ”

“ असे ? ”

“ होय. पण्डितजींना भेटायचे—”

जौहरसिंगजी उठून बाहेर गेले. जगन्नाथ एकटाच कधीहि न पाहिलेल्या माईजीची वाट पहात बसला.

त्याने दरबारात तिच्यासाठी झुज दिली होती, ती केवळ एका स्त्रीवर झालेल्या अत्याचाराने चिडून जाऊन. लोक म्हणत, ती दिसायला चांगली आहे. त्याने हे विधान गृहीत धरले. ते म्हणत, ती फार चांगले गाते. यालाहि अर्थातच त्याचा काही आक्षेप असायचें कारण नव्हतें.

पण ती चांगली न दिसता वाईटहि दिसती आणि तिचा आवाज ऐकून माणसे मोहून न जाता गाव सोडून पळून जातीं, तरी त्याने तिच्या-साठी असेंच युद्ध केले असते ! कारण तिच्यावर झालेला अन्याय हा एका स्त्रीवर झालेला अन्याय होता ! सीतेवर-द्रौपदीवर-सतीवर—

आणि माईला पहाताच जगन्नाथ आश्चर्याने स्तिमित झाला !

होय ! सती ! पार्वती !

जौहरसिंगर्जीच्या पाठोपाठ ती सदरेत शिरली—सतीचे तेज बरोबर घेऊन !

तिला पाहताक्षणीच जगन्नाथाच्या मनात आले,

“ या पावित्र्यासाठी मी जळत्या आर्गीतहि उडी घेतली असती !
बेधडक !

“ दुर्गाम्मा !

“ होय ! माझ्या दुर्गाम्बेसारखीच निर्मल, शात—”

जगन्नाथाजवळ येऊन जौहरसिंगजी म्हणाले,

“ हे पण्डित जगन्नाथ ! वादकेसरी—”

जगन्नाथ पटकन् उठून उभा राहिला. माईकडे हात करीत जौहरसिंगजी बोलले,

“ आणि या माई—”

“ होय ! ओळखले ! ”

“ ओळखले ? ” माई आश्चर्याने म्हणाली.

“ होय ! खूप दिवसाची ओळख आहे ! ”

जौहरसिंगजी चकित होऊन बोलले,

“ खूप दिवसाची ? ”

“ होय ! खूप दिवसांची. बाबा भागवत शिकवीत, तेव्हां ती पूर्वीची ओळख पुनः जागी झाली ! ”

“ कशी ? ” माईने हतबुद्ध होऊन विचारले.

“ तें मग सागेन. भागवत आणि रघुवशाचें अध्ययन सुरू असता अनेकदा—”

माई गोंधळून म्हणाली,

“ काहींतरी चूक होत्येय् आपली—”

“ नाही ! मुळींच नाही ! दक्षानें यज्ञ माडला. त्यानें निमंत्रण न केल्यामुळें किंचित् रुष्ट होऊन यज्ञास उपास्थित राहण्याची अनुज्ञा पशुपति देईनात. तेव्हा त्याच्याजवळ हट्ट धरून, पडत्या फळाची संमति घेऊन जेव्हां दक्षाच्या घरीं गेलात, आणि शेवटीं त्यानें अपमान केल्याने सतापानें थरथरत जेव्हा तुम्हीं यज्ञात उडी घेतलीत, तेव्हापासून मी तुम्हाला ओळखतो आहे ! या जन्मीं भागवत शिकत असता पुनः एकदा ती चुनी स्मृति जागी झाली ! कारण—

“ कारण पशुपतीच्या भूतगणापैकीं एका शृंगीभृंगीच्या रूपानें मीहि यज्ञप्रसंगीं तुमच्याबरोबर होतों ना ? ”

आता कुठें माईच्या अंतरात प्रकाश पडला. तिला अगदीं गद्गदून आलें. तिनें आपला आवेग दाबायचा प्रयत्न केला, पण तो असफल झाला. तिचें न ऐकता तिचे डोळे वाहू लागले. भरलेल्या आवाजात ती म्हणाली,

“ आठवले ! आतां आठवलें मला ! ”

“ आठवलें ना ? ”

“ होय ! नेमकें आठवले ! पण तुम्ही मात्र आपले पूर्वजन्म विसरलात— ! ”

“ विसरलो ? ”

“ होय ! तुम्ही शृंगीभृंगी नव्हतात ! ”

“ मग ? ”

“ वीरभद्र ! ज्यानें अर्थाअर्थीं कांहीं संबध नसताहि सतीच्या त्या अपमानाबद्दल दक्षाला धरणीवर लोळवले, बुकळून ठार मारलें, आणि शेवटीं त्याचें मस्तक पिरगळून उपटून काढून यज्ञदेवतेला पूर्णाहुति दिली, त्या वीरभद्राचे रूप लेऊन तुम्हींच त्या वेळीं यज्ञभूमीचें समरागण केलें होतेंत ! ”

जगन्नाथ अति प्रसन्न होऊन खो खो हंसत सुटला. माईहि हंस लागली. जौहरसिंगजीहि. माई पुढें म्हणाली,

“ एवढेच नव्हे ! त्यानंतर अनेक जन्म कधी मी थोरली आणि तुम्ही धाकटे, कधी मी धाकटी तुम्ही थोरले, अशी बहीणभावडाचीं रूपे लेऊन आपण वाटचाल करीत आहोत.

“ या जन्मी मी झाल्ये थोरली, तुम्ही झालांत लहान ! ”

तत्क्षणीं जगन्नाथ हंसायचे थाबला. भावनिर्भर होऊन तो म्हणाला,

“ होय माई ! तूं थोरली बहीण, मी धाकटा ! दुर्गाम्बा लहान, तूं मोठी ! तुम्हा दोघींच्या मधला मी ! ”

“ आणि म्हणूनच कदाचित् पुनः विस्मरण होईल, या धास्तीनें मी ही राखी आणली आहे ! ही अशी हातात बाधून ठेवत्ये या माझ्या विसरभोळ्या भावाच्या ! म्हणजे तो पुनः कधी चुकारपणा करून विस्मरणाचें निमित्त सागणार नाही ! ”

माईने आपलें किचित् मलिन झालेलें भगवें वस्त्र सावरीत जगन्नाथाच्या हातात राखी बाधली.

अपूर्व स्नेहानें तिच्या त्या शान्त मुद्रेकडे पहात जगन्नाथ म्हणाला,

“ माई ? ”

“ काय ? ”

“ आता कुठें राहाणार तूं ? ”

“ कुठेंहि ! सब भूमि गोपाल की ! तुझ्यासारखे प्रबलप्रतापी बन्धु मागें उभे असता कुठें राहू, ही चिंता मला कशाला ? ”

“ बरोबर बाबाजी आहेत ते— ”

“ ते माझे श्वशुर ! ”

“ तुझे लग्न झालें आहे तर— ”

“ झालें होतें ! एका रात्री मी तें स्वप्न पाहिलें होतें ! त्यानंतर— पण तूं जेवायला ये ना ! मी रोज भिक्षा मागून आणते. तुला चालेल भिक्षेचे अन्न ? ”

“ तुला चालतें ? ”

“ होय ! ”

“ तर मग मलाहि चालले पाहिजे ! राहात्येस कुठें ? मशिदीसमोर—”

जौहरसिंगजी म्हणाले,

“ नाही पण्डितजी ! दिल्लीबाहेर माझी एक वाग आहे, रामवाग. त्या बागेत एक छोटेसे शिवमंदिर आहे. तिथे हलविला आहे या मडळीचा पडाव. मी पुष्कळ आग्रह केला. म्हटलें, माझ्या घरचे अन्न हें भिक्षान्नच आहे ! पण माई—”

“ राणाजी ! खात्ये तें कुणाचें ? तुमचेंच नव्हे काय ? बाबाजींची आज्ञा आहे, की भिक्षा मागितली पाहिजे ! पाच घरीं. ती मला मोडता येणार नाही. ”

“ मोडूच नकोस माई तूं ! मग आज रात्री येऊं जेवायला ? ”

“ ये ! स्वयंपाक करून तुझी वाट पहात असेन—”

पुनः पहारेकरी आत डोकावला.

“ काय आहे रे ? ”

“ जहापन्हाकडून पण्डितजीसाठी पैगाम आला आहे ! ”

“ होय ! येतात म्हणून साग. ”

“ आज रात्री माई ! आज रात्री ! ”

“ होय ! ”

माई गेली. एका शृंगारलेल्या पालखीत बसून जगन्नाथ शहाजहाँच्या जलमन्दिराकडे निघाला. सन्ध्या वाटेने त्याला जागोजाग आज घडलेल्या वादगाची चर्चा करीत असलेले लोक दिसले.

शाही राजवाड्याच्या भागात प्रवेश करताच जगन्नाथाला एका नवीन जगात पाऊल घातल्याचा भास झाला. जागोजाग उग्र दिसणारे पठाण पहारेकरी गळ्यात गलथानपणे अडकविलेली जड तोस्तदाने आणि बन्दुका पेलीत उभे होते. हातीं झाकलेलीं ताटें घेऊन काळेकुट्ट खोजे इकडून तिकडे धावत होते.

जलमन्दिराच्या बाहेर पालखी थांबली. जगन्नाथ पालखीतून उतरला. शाही पैगाम घेऊन आलेल्या जासूदामागोमाग तो आत निघाला.

जलमन्दिराच्या मध्यभागी असलेल्या विस्तीर्ण चौकात प्रवेश करताच जगन्नाथ आश्चर्याने थक झाला ! क्षणभर तो उभाच राहिला.

त्या चौकात सगमरवरी दगडांनी बांधलेला एक विस्तीर्ण तलाव होता. त्यांत अनेक छोट्या छोट्या कारजाची एक पंक्ति होती. तिच्या मध्यभागी उंच उडणारे एक भव्य कारंजे आकाशात पाणी फेंकीत उभे होते.

त्या जलाशयात कमलें उमललीं होतीच, पण त्या कमलाना लाजवील, असें सौंदर्य अंगीं मुसमुसत असलेल्या अनेक युवती पाण्यात पाय सोडून एकमेकींची थड्हा करीत बसल्या होत्या !

जगन्नाथाला पाहताच त्या त्याच्याकडे खोड्याळणें बघत एकमेकींच्या अंगावर पाणी उडवूं लागल्या. जगन्नाथ तृत नेत्रांनीं तें ईश्वरीय सौंदर्याचें मानवराचित प्रस्फुटित रूप पहात राहिला.

जासूद खाकरला. तें खाकरणें ऐकून जगन्नाथ भानावर आला, आणि त्याच्या मागोमाग चालूं लागला. तलावाच्या दुसऱ्या अगाला एक चौथरा होता. त्या चौथऱ्यावर शुभ्र, तलम वस्त्रे ल्यालेले शहेनशाह शहाजहाँ बसले होते. हातीं शराबची प्याली घेऊन एक देखणी दासी त्यांच्या पलिकडे तिष्ठत होती.

जगन्नाथ आंत शिरल्यापासून शहाजहाँ त्याच्याकडे पहात होते. त्याचें विस्मयचकित होणें, उभे राहणें, त्या युवतीची जलक्रीडा रसिक नेत्रांनीं पाहणें, हें सर्व त्यांनीं हेरलें होतें.

तो जवळ पोचताच शहाजहाँ खदखदून हंसुं लागले.

“ आहये पण्डितजी ! ऊंहूं ऊंहूं ! तिथें नव्हे ! इथे ! आमच्याजवळ ! ”

मोठ्या संकोचानें जगन्नाथ चौथऱ्याच्या पायऱ्या चढला. शहाजहाँनीं त्याचा हात धरून त्याला आपल्या जवळ बसविलें.

“ आवडला हा शाही चष्मा ? ”

“ आपल्या रसिकतेहून कमी आवडला ! ”

“ म्हणजे ? ”

“ म्हणजे हें दृश्य तर सुंदर आहेच, पण ज्यानें हें घडविले, त्याला नेटका आकार दिला, त्याची रसिकता याहून शतपटीनें देखणी आहे. ”

“ शाब्बास पण्डितजी ! बेहतरिन ! मग मघा थाबला होतात, ते कशासाठी ? आमच्या रसिकतेवर मोहून जाऊन ? ”

“ मुळीच नाही ! ”

“ मग ? ”

“ त्या बिचाऱ्या भुंग्याविषयी दया निर्माण झाली म्हणून ! ”

“ कुठले भुंगे ? ”

“ भ्रमामुळे मध्येच घोटाळत राहिले होते ते. ”

“ कसला भ्रम ? ”

“ त्यांना कमलें कोणतीं तें कळेना ! ”

“ उमजलें नाही पण्डितजी ! ”

“ ऐकावें. जलाशयातलीं अति सुंदर कमलें त्यांनीं पाहिलीं. ”

“ होय. तीं आम्ही सुद्धा मगालमधून आणविलीं आहेत ! ”

“ त्याचे सौंदर्य पाहून लुब्ध झालेला भ्रमरसमूह त्याच्याकडे धाव घेतोय तोंच—”

“ तोंच काय ? ”

“ तोंच त्या समूहाच्या ध्यानीं आलें, कीं इकडे तटाकावरहि कमले उमललीं आहेत ! ”

“ कमलें ? ”

“ होय ! तारुण्यमदानें ज्यांचे नेत्र धुंद झाले आहेत, ज्याच्या उष्ण, सुगंधी श्वासांनीं वातावरण दरवळले आहे, अशा युवतींचीं वदनकमलें— ! ”

“ ओहो ! क्या खूब ! पण्डितजी ! आम्ही आपल्यावर बेहद खूष आहोंत ! ”

शहाजहाँनीं आपल्या गळ्यातील मोत्याची माळ जगन्नाथाच्या गळ्यात घालीत म्हटलें, “ मग पुढें ? ”

“ पुढें काहीं नाही ! मुगे एकदा इकडे धावताहेत, एकदा तिकडे ! याची दया येऊन मी क्षणभर उभा राहिलो होतो ! ”

“ वाहवा ! पण्डितजी, यावर एखादा श्लोक करा ना ! ”

क्षणभर थांबून जगन्नाथ म्हणाला,

“ एकावें जहाँपन्हा ! ”

तीरे तरुण्या वदनं सहासं
नीरे सरोज च मिलद्विकासम्
आलोक्य धावत्युभयत्र मुग्धा
मरन्दलुब्धालिकिशोरमाला ॥

“ ओहो ! बेहतरीन ! पण्डितजी ! बेहतरीन ! ”

क्षणभर डोळे मिटून शहाजहाँ म्हणाले,

“ पण्डितजी ! आपण आपल्या पायांनी चालत आमच्या घरी आलात !
आम्ही आजपर्यंत आपली कदर केली नाही, याबद्दल आमच्या दिलात
रज होतो आहे ! पण आता आम्ही ती गलती पुढे होऊ देणार नाही ! ”

“ अर्थ कळला नाही ! ”

“ सागतो. आम्ही आपल्यासाठी आमच्या दरबारात शाही पण्डिताची
जागा निर्माण करून ती आपल्याला नजर करीत आहोत ! ”

“ नजर ? ”

“ होय पण्डितराज ! शहाजहाँ या देशाचा पातशाह आहे खरा. पण
पण्डिताच्या सभेत तो एक सामान्य दरकदार आहे ! त्या सभेचे शहेनशाह
आहेत—”

“ कोण ? ”

“ पण्डितराज, राजतिलक जगन्नाथ ! ”

अत्यानंदाने क्षणभर जगन्नाथ गागरला, पण लगेच सावरून तो म्हणाला,

“ मी जहाँपन्हाचा हा सन्मान एका अटीवर स्वीकारतो ! ”

“ कोणती अट ? ”

“ मला वाटेल तेव्हाच मी दरबारात येईन ! ”

“ मजूर ! ”

“ तर मग आता रजा घेऊ ? ”

“ आताच ? ”

“ होय ! ”

“ आज रात्री आम्हाबरोबर जेवला असतात—”

“ माफ करा जहाँपन्हा ! मी एका ठिकाणी जेवायला जायचें कबूल केलें आहे ! ”

“ कुठे ? ”

“ एका भिक्षेकरणीकडे ! ”

“ भिक्षेकरीण ? ”

“ होय जहाँपन्हा ! ”

“ शाही खाना टाकून एक भिखारनकडले जेवण — ” शहाजहाँ आश्चर्याने म्हणाले.

“ ऐकावे जहाँपन्हा ! कमल अत्यंत निर्मळ पाण्यात जन्मलें !

“ कमनीय अशा रमणीमुखार्शी स्पर्धा करणारी कोमलता लाभली त्याला !

“ भगवान् विष्णूने तें आपल्या करीं वागविलें.

“ त्याच्या सुगंधामुळें आपणासारख्या पृथ्वीपतीलाहि वेड लागलें !

“ कविश्रेष्ठानीं आपली अलौकिक प्रतिभा कमलार्ची वर्णने करण्यात खर्च केली !

“ मदनानें आपलें अस्त्र होण्याचा मान कमलास दिला !

“ तरी—

“ तरी यापैकीं एकाहि मोहास लुब्ध न होता कमल सर्वदा, सर्वकाल काळ्याकुट्ट भ्रमरासच आपला स्नेह समर्पित आले आहे !

नीरान्निर्मलतो जनिर्मधुरता रामामुखस्पर्धिनी

वासो यस्य हरेः करे परिमलो गीर्वाणचेतोहरः ॥

सर्वस्वं तदहो महाकविगिरा कामस्य चाम्भोऽह

त्वं चेत्प्रीतिमुरीकरोषि मधुपे तत्त्वा किमाचक्ष्महे ॥

“ तेव्हा—”

“ पुरे पण्डितराज ! आपण स्वतंत्र आहांत ! शाही रहमाच्या सोनेरी शृंगलापासून कितीतरी दूर आहे आपलें स्थान ! आपण इच्छेस येईल तिकडे जाऊ शकता ! ”

शहाजहाँ स्वतः उठले, आणि पण्डित जगन्नाथाचा हात धरून त्याला जलमन्दिराच्या दारापर्यंत घेऊन गेले.

“ आता केव्हां याल ? ”

“ आपण बोलवाल तेव्हा ! मी मघा अट सांगितली, ती केवळ दर-बारात येण्याविषयी. ”

“ ठीक आहे ”

शहाजहाँ परतले, आणि आपल्या आसनाजवळ पोचतात, तों शहेजादी सलीमा लवंगीला ओढीत इकडे येत असलेली त्यानी पाहिली !

“ अरी क्या है ? ” आश्चर्याने शहाजहाँ म्हणाले.

सलीमेने लवंगीला सोडले. ती आपले तोंड दोन्ही हातांनी झाकून धावत शहाजहाँजवळ आली, आणि त्याच्या पायांजवळ खाली कोसळली. तिला उठवून स्नेहाने तिच्या पाठीवरून हात फिरवीत शहाजहाँ बोलले,

“ क्या है बिटिया ? ”

उत्तर न देता ती त्याच्या कुशीत तोंड लपवून राहिली. अधिकच चकित होत शहाजहाँनी विचारले,

“ हम कैसे समझें बिटिया कि तू क्या चाहती है ? ”

उत्तर दिले सलीमेने.

“ अब्बाजान ! आपण या पोरीकरिता केलेले सगळे श्रम व्यर्थ गेले ! ”

“ क्यों ? ”

“ ही एका काफरावर भाळली ! ”

“ काफरावर ? ” चकित होऊन शहाजहाँनी पुसले.

“ होय अब्बाजान ! एका दरिद्री काफरावर ! ”

दाढीत बोटें चाळवीत शहाजहाँ म्हणाले,

“ खुदा ! तेरा शुक्र ! क्या यह सच है बिटिया ? ”

यावेळी लवंगीने आपले मस्तक वर उचळले. अत्यंत देखण्या अश्रु-पूरित नयनांनी शहेनशाहाकडे बघत ती गद्गद स्वरांत म्हणाली,

“ अब्बाजान ! मुझे—”

“ क्या बिटिया ? ”

“ मुझे जहर दो ! ”

अत्यंत स्नेहाने तिला आपल्याबरोबर चौथऱ्याकडे नेऊन शेजारी बस-
वीत शहाजहाँ म्हणाले,

“ क्या कर रही ब्रिटिया ! मला साग सगळें ! कुण्या जालिमावर तुझे
दिल आपक झाले ? ”

लवंगीने पुनः तोंड खालीं घातलें. सलीमा फणफणत म्हणाली,

“ अब्बाजान ! आपण शिकारीहून परतल्यावर हें एवढेंसें लेकरं
अम्माजानजवळ दिलेत, आणि मोठ्या कौतुकानें तिला रागितलेंत,
हिला साभाळा ! ”

“ हॉं बेटी ! त्या दिवशीं एका शेरशीं झुंज होऊन तो माझ्या हातून
मारला गेला होता ! आम्ही मोठ्या आनदाने परतत आहोंत, तों वाटेंत
एका झाडाखालीं कपड्यात गुंडाळून ठेवलेली ही सापडली ! आमची
याद बिल्कुल ताजी आहे ! ”

“ आणि मग अम्माजाननें हिला अगदीं आमच्या बरोबरीनें वागविलें !
कोण्या गोष्टीचा उणेपणा भासूं दिला नाही ! पण अगदीं लहानपणापासून
मला ही वेगळी आहेसें वाटायचे. कोण्या गोष्टीत आनंद नाही ! न
खाण्यात, न पिण्यात ! न पुलावात, न शरबतात ! आम्ही सगळ्या खात-
पीत असूं ! अन् ही वेड्यासारखी कुठें तरी पहात असायची ! मला अनेक
दिवस हें कोडें होतें ! शेवटीं त्याचा उकल हा असा झाला ! दळभद्री मेली ! ”

“ नहीं शहेजादी ! माझी ही पोर मोठी शहाणी आहे ! उगीच
कुणावर भाळणार नाहीं ती ! लेकिन—लेकिन त्याचें नाव— ”

“ तिच्या तोंडातून शब्द नाहीं निघायचा अब्बाजान ! मी सागत्यें !
काल दरबारांतच मीं हें हेरले ! आणि आज त्या सगमरवरी जाळीजवळ
डोळ्यांत प्राण आणून त्या मेळ्याच्या तोंडाकडे पहात होती ही ! ”

“ कुणाच्या ? ” विस्मित शहाजहाँनीं विचारलें.

“ त्या पण्डिताच्या ! दरिद्री— ”

“ चुप ! चुप ! ” अत्यंत स्नेहानें लवंगीचें मस्तक उचलीत शहेनशाह
म्हणाले, “ क्या यह सच है ब्रिटिया ? ”

सकरण दृष्टीने तिने त्याच्याकडे पाहिले, आणि त्यांच्या छातीत तोंड खुपसले.

“खुदा रहमदिल आहे ! काय केलेस हे पोरी ! कट्टर ब्राह्मण तो ! तो हे कबूल करील ?”

“दुवा अब्बाजान ! दुवा !” लवंगी पुटपुटली.

“दुवा है बिटिया ! दुवा है ! शहाजहाँ आपल्या बेटीसाठी काय वाटेल ते करील !”

.७.

सायकाळीं दाराच्या महालातून जगन्नाथ बाहेर पडला, तो मोठा संतुष्ट होऊन. एक रसिक, सद्दय शिष्य मिळाला असल्याच्या उन्मादाने तो उन्मत्त झाला होता.

दारा रसिकाचे अंतःकरण घेऊन जन्मला. आजपर्यंत त्याचे रसलुब्ध मन रसाच्या लोभाने नाना ठिकाणीं हिंडत होते. कुराण तर दाराने कठगत केले होतेच, पण त्याचबरोबर वायबल आणि काही उपनिषदेहि त्याने घाडोळलीं होती. त्याच्या पणज्याने स्थापन केलेल्या 'दीने इलाही' या धर्म-पंथाचा फार मोठा परिणाम त्याच्या मनावर झाला होता.

आणि आज जगन्नाथाची गाठ पडताच त्याच्या लक्षात आले, की जें आपण शोधीत होतो, तें शेवटीं मिळालें आहे ! हा गुरु वयानें युवा आहे, पण ज्ञानानें वृद्ध ! याचे ज्ञान केवळ घटोऽयं पटोऽयं पर्यंतच सीमित नाहीं, तर त्या मृण्मय घटांत आणि तंतुमय पटांत असलेलें सौंदर्य याच्या अलौकिक काव्यप्रतिभेला दिसले आहे, तिनें तें पचविलें आहे !

जगन्नाथ उठला, तेव्हा त्याला पाच पावलें पोंचविण्यास येऊन दारा म्हणाला,

“पण्डितजी, तुम्हाला वाटत असेल, कीं आपली गांठ अचानक पडली ! पण हें अर्धसत्य आहे !”

“ अर्धसत्य ! ”

“ होय ! मीं कितीतरी तपश्चर्या केली आहे, अन् शेवटीं आपण लाभलात ! ”

दाराचे हे शब्द आठवीत जगन्नाथ राणा जौहरसिंगर्जींच्या सेवकाबरोबर रामबागेकडे निघाला, तेव्हा दिवे लागले होते. नगराची शोभा पहात तो झपाझप चालू लागला.

रामबाग हे ठिकाण मोठे देखणे होतें. आंब्याच्या गर्द राईत मध्यमार्गी बकुळीच्या झाडाचा थवा जमून बसला होता. त्याच्या मधोमध फुलझाडाच्या भल्या थोरल्या ताटव्यात एक छोटेसे शिवमंदिर होतें. समोर एक विहीर. विहिरीशेजारीं धर्मशाळा.

धर्मशाळेत माई स्वयंपाक करून केव्हाची जगन्नाथाची वाट पहात दाराशीं उभी होती. बाबाजी म्हणाले,

“ पोरी, किती वेळ उभी राहशील ? वैसे थोडीशी. ”

“ बाबाजी, ते येतील त्या वेळीं—”

“ कोण जाणे येतात कीं नाहीं ! ”

“ कशावरून ? ”

“ नाहीं बेटा ! फार मोठा माणूस तो ! सगळी दिल्ली आज त्याला डोक्यावर घेऊन नाचत्येय. वेळ झाला, न झाला ! ”

“ ऊंहू बाबाजी, त्यानीं मला सांगितलें आहे ! ते येतील ! ”

“ येऊ दे. उमर काय आहे ग ? ”

“ उमर ? असेल चोवीसपंचवीस ! ”

“ लहानच तर आहे ग ! ”

“ हो ! बचनएवढा, माझ्या धाकट्या भावाएवढा ! बचनची आठवण झाली मला—”

“ देव भले करो बिचाऱ्याचें—”

तों जगन्नाथ सेवकाबरोबर बकुळीच्या झाडातून पुष्पाटिकेंत शिरला. आनंदानें माई म्हणाली,

“ यावें ! यावें ! आज काय झालें आहे माहीत आहे का ? ”

“ काय ? ” जगन्नाथ धर्मशाळेंत पाऊल घालीत म्हणाला.

“आजचा दिवस मोठा भाग्यशाली !” माई बोलली, आणि गाऊं लागली,

आज हरी आयो विदुरघर पावणो ॥

तिचा अत्यंत मधुर स्वर आणि एकतानता अनुभवून जगन्नाथ पाषाणाच्या पुतळ्यासारखा स्तब्ध उभा राहिला. त्याची ती समाधि पाहून माई मोठमोठयाने हसत म्हणाली,

“काय झालें भैय्या ?”

शुद्धीवर येऊन तो म्हणाला,

“बरोबर ! बरोबर !”

“काय बरोबर ?”

“बेटा पठाण सरदार मोठा रसिक होता, यात काहीं शंका नाही !”

“का ?”

“तो या अपूर्व स्वरमाधुरीला भुलला, आणि त्यामुळे शेवटीं त्याने फटकेहि खाल्ले !”

“तुमच्यामुळे !”

“माझ्यामुळे ? वरें, माझ्यामुळे ! पण माई, तुला एक करायला हवें !”

“काय ?”

“ज्या वाड्यात तो वेदनानीं तळमळत पडला असेल, त्याच्या बाहेर उभें राहून मालकंसाचे स्वर छेडले पाहिजेस तूं !”

“म्हणजे काय होईल ?”

“आज त्याने एन्हीच फटके खाल्ले ! हातीं काहीं लागलें नाही त्याच्या. त्याचे मूल्य त्याच्या पदरीं पडेल !”

“गाईन ! पण बरोबर तुम्ही—”

“तुम्ही नव्हे, तूं !”

“होय भैय्या ! तूं आलें पाहिजेस !”

“येईन की ! तुज्जें भिक्षापात्र हातीं धरीन मी ! म्हणेन, वाढा हो माई ! भिक्षा वाढा !”

ज. प....६

“ मग काय होईल ? ”

“ मग ? मग एका शिवमदिरासमोरील धर्मशाळेंतून एक माई बाहेर येऊन म्हणेल, जा बाबा ! आम्हीहि भिक्षेकरीच आहोंत ! ”

“ मग ? ”

“ मग मी म्हणें, भिक्षा नको मला ! भरपूर मिळाली आहे ! थोडेसें गाऊन दाखवा ! ”

“ मग ? ”

“ मग काय ? मग काहीं नाहीं. ती माई गाईल ! ”

“ मुळीच नाहीं गायची.”

“ का ? वाः ! ती फार चागली—”

“ ऊहूं ! अशा हरभऱ्याच्या झाडावर चढवण्याने ती फसायची नाहीं ! ”

“ मग ? ”

“ ती म्हणेल, मैय्या, तुला भूक लागली आहे ! अगोदर जेवून घे तूं ! जेवत असताना मी तुला वारा घालीन ! तुझे जेवण झाले, म्हणजे तू माझ्याजवळ बैस ! मी तुला एका मुलीची छानदार गोष्ट सागेन—जेवता जेवता. आणि माझे जेवण झाले, म्हणजे वकुळीच्या झाडाखाली चादण्यात बसून मी तुला गाणे ऐकवीन ! ”

“ वा वा ! छान ! ”

“ तर मग पाय धू ! ”

पाय धुऊन जगन्नाथ आत आला, तों बाबाजी समोर आले. माई म्हणाली,

“ हे माझे श्वशुर—”

जगन्नाथ नमस्कार करण्यासाठी खाली वाकूं लागला तों त्याला बाबाजींनीं धरलें, आणि म्हणाले,

“ चिरजीव हो बेटा ! माझा म्हाताऱ्याचा आशीर्वाद खोटा व्हायचा नाहीं ! आता मी ध्यानाला बसतो. तुम्ही दोघे बहीणभाऊ जेवून ध्या. मी एकदाच जेवतों, दुपारी. आता ध्यानाला बसेन, तो मध्यरात्रीपर्यंत—समजलें ना बिटिया, नीट काळजी घे तुझ्या भावाची. ”

जगन्नाथ एक लहानशा फळीवर जेवायला बसला. त्याच्यासमोर थाळी वाढीत माई म्हणाली,

“ भैय्या, अन्न भिक्षेचे आहे, घी शक्कर रोटी नाही. तरी निंदा करायची नाही बरे का ! ”

“ का ? वाईट असले तरी—”

“ राम राम ! भैय्या, भिक्षान्न आहे तें ! ब्रह्म आहे ! ”

“ ठीक आहे ! ” जगन्नाथ घास घेत म्हणाला, “ आजचें ब्रह्म फार रुचिकर झालें आहे ! मात्र हे रोटीब्रह्म थोडेंसे जळले आहे—”

माई हसू लागली. जगन्नाथ घास घेता घेता एकदम गंभीर होऊन म्हणाला,

“ माई, साग. तूं हे संगीत कुठें शिकलीस ? ”

“ मग सागेन ना ! आत्ता तुला वारा घालत्यें. ”

“ नाही. आत्ता साग. ”

“ न सागितलें तर ? ”

“ मी जेवणार नाही ! ”

जगन्नाथ हात आखडून बसला, हें पाहून माई घाबरून म्हणाली,

“ अग बाई ! खरे की काय ? ”

“ मी सहसा खोटें बोलत नसतो ! ”

“ नाही भैय्या ! जेवून घे तूं ! कारण ती कथा ऐकल्यावर मग तुला जेवण जायचे नाही ! ”

“ एका पण्डितराजाला भीति घालत्येस ? जो व्याकरणाच्या स्वैज-समौदर्शी लीलया झुजला त्याला ? ”

“ भैय्या, तीं सूत्रे केवळ पाठ करायलाच अवघड आहेत. पण माझी कथा—नको भैय्या ! ”

“ का ? ”

“ तुझें जेवण विषमय होऊन जाईल ! ”

“ होऊं दे ! तूं साग ! ”

एक श्वास सोडून माई म्हणाली,

“ तुझी इच्छा ! ऐक तर ! माझे श्वशुर राठी ब्राह्मण— ! ”

“ आणि तूं ? ”

“ मी ? आता मीहि राठी ब्राह्मण—भैय्या, जातीच्या या दुर्लब्ध भितीवर तुझी श्रद्धा आहे ! ”

“ तें मग सागेन. तूं अगोदर कोण होतीस तें साग ! ”

“ कायस्थ ! ”

“ अरेरे ! मला बाटविलेंस तूं ! आता मला गगेत स्नान करून— ”
आणि जगन्नाथ खो खो हसूं लागला.

“ हंसतो आहेस काय भैय्या ? ”

“ हसूं नको तर काय ? पोरींच्या घरकुलातल्या भितीसारख्या या जातींच्या भिती ! ”

एक श्वास सोडून माई म्हणाली,

“ चला ! सुटल्यें ! ”

“ कशांतून ? ”

“ एका चिंतेतून ! तुला जेवायला निमंत्रण तर केलें, पण मग धास्ती वाटूं लागली, कीं तूं माझ्या हातचें जेवशील कीं नारों ! ”

“ माई ! तूं चाभार असतीस तरी मी तुझ्या हातचे जेवलों असलों ! ”

“ तरी देखील ? ”

“ होय ! ”

“ पण— ”

“ पण नव्हे माई ! ज्या दिवशीं आपण बहीणभावाच्या शुद्ध स्नेह-बंधनानीं बांधलों गेलो, त्या दिवशीं इतर सर्व बंधनें गळून पडलीं ! प्रेमाचे सामर्थ्य एवढे प्रचण्ड आहे ! थट्टेची वस्तु नव्हे ती. तें व्रत आहे. सतीच्या दिव्य दाहक व्रतासारखें.

“ ज्यानें त्या व्रताचा स्वीकार केला, त्याचेसाठीं हीं जातींचीं बंधनें क्षुद्र पाल्यापाचोळ्यासारखीं होतात !

“ तें व्रत भलत्याला स्वीकारता येत नाही. त्यानें तो प्रयत्नहि करूं नये ! ”

“ कारण ? ”

“ कारण ? कारण तें प्रेम विषमुख अमृतकुंभ आहे. सामान्य जन्तु त्या विषाच्या दाहकतेनें मरून जाताील. जो असामान्य असेल, तो तें विष पचवून अमर होईल ! मग त्याला—पण तूं तुझी कथा सागत होतीस माई ! ”

“ होय ! ” आपल्या डोळ्यातलीं आंसवें टिपून माई म्हणाली,

“ ऐक भैय्या, प्रेमाचें अमृत प्यालेली असल्यामुळेच जी जीवन्त राहूं शकली, अशा एकीची कहाणी !

“ बनारसला एका प्रचण्ड वाड्यात एक मुलगी रहात असे. तो वाडा तिच्या वडिलाचा होता. ते कार्शीतले एक प्रसिद्ध सावकार होते.

“ वाड्यासमोर एका दरिद्री ब्राह्मणाचें घर होतें. त्या लहानशा घरात दोघे पितापुत्र जें काय मिळेल त्यावर आपली उपजीविका करीत.

“ दरिद्री ब्राह्मणपुत्र अति उत्तम गात असत. जेव्हा ते गगेवरील घाटावर बसून आसावरीचे स्वर आलापीत असत, तेव्हा गगेतले मासेहि त्या घाटाजवळ गोळा होत !

“ सावकारकन्या आपल्या वाड्याच्या गच्चीवर बसून समोरील घरात चाललेली सगीतसाधना ऐके. ती बेभान होऊन जाई. तिला त्या सगीताचें वेड लागले.

“ एकदा तिचे वडील जेवण उरकून निघाले असता ती त्याच्या गळ्यात पडून म्हणाली,

‘ बाबा, मला गाणें शिकायचें ! ’

‘ बरें आहे. उस्ताद पीरजादेना सागतों. ’

‘ नाही बाबा ! ’

‘ मग ? ’

‘ आपल्या घरासमोरील— ’

‘ तो दरिद्री भट ! ’

‘ मला शिकवायचें असेल तर त्याच्याजवळ शिकवा ! ’

“ मोठ्या असंतुष्ट मनानें वडिलानीं तें कबूल केलें. त्याच्या एकुलत्या एका मुलीचें त्यांना ऐकावे लागलें. ”

जगन्नाथानें विचारलें,

“ असतुष्टतेचे कारण ? ”

“ कारण ? कारण अगदीं लहानसे होते. तें समोरचें घर विकत घेऊन आपल्या वाड्याचा दर्शनी भाग रमणीय करण्याचा प्रयत्न करून वडील थकले होते. म्हाताऱ्या ब्राह्मणाने ते नाकारले होतें. ”

“ मग ! ”

“ मग काहीं नाहीं. शिकवणें सुरू झाले. रोज सकाळीं ते ब्राह्मणपुत्र वाड्यात येऊन त्या मुलीला गायनाचे पाठ देत. देवाने मुलीला कण्ठ दिला, ब्राह्मणपुत्रांनीं विद्या.

“ तीन वर्षे ही सगीतसाधना चालली. मुलगी गाण्यात तयार झाली. देवानें दिलेल्या गळ्यावर ब्राह्मणपुत्रांनीं स्वरसाधनेचा साज चढविला, आणि एक सुंदर शिल्प निर्माण केलें.

“ पण त्या पोरीने एक फार मोठी चूक केली ! ”

“ काय ? ”

“ तिने त्या दरिद्री ब्राह्मणावर प्रेम केलें ! ”

“ आणि ब्राह्मण ! ”

“ नाहीं हो नाहीं ! त्या मुलीनें आपलें हृदय प्रकट करीपर्यंत त्यांना याची कल्पनाहि नव्हती. ते गंगेसारखे विशाल, ऋजु अंतःकरण घेऊन जन्मास आले होते ! ”

“ मग ? ”

“ त्यांनीं त्या मुलीची समजूत घालायचा कसोशीचा प्रयत्न केला ! पण मुलीनें सांगितलें कीं तुम्ही नाहीं म्हणाल तर मी गळफास लावून घेईन ! ”

“ एकदम गळफास ? ”

“ थाव भैय्या ! अशी चेष्टा करूं नकोस ! ”

“ हा चुप बसलों ! ”

“ नाहीं, तूं जेव ! अरे— ! ”

“ काय झाले ? ”

“ तुझ्या पानातलें अन्न सपलें आहे. ”

माईने जगन्नाथाच्या पानांत पोळ्यांची चवड ठेवली. तो आश्चर्याने म्हणाला,

“ एवढे खपेल ? ”

“ होय. ही कथा ऐकून अंगाची जी आग होईल, तीत हें सर्व अन्न जळून जाऊन आणखी भूक लागेल. ”

“ ठीक आहे, साग. ”

“ जेव्हा ब्राह्मणपुत्रांनीं मुलीचा हा आग्रह बघितला, तेव्हा ते म्हणाले, ‘ पण तुझे वडील काय म्हणतील ? ’

“ क्षणभर थांबून मुलगी म्हणाली,

‘ आपण दोघे पळून जाऊ. ’

“ गंभीर होऊन ब्राह्मणपुत्र म्हणाले,

‘ हे माझ्या हातून व्हायचें नाही. ’

‘ मग ? ’

‘ मी तुझ्या वडिलास विचारीन ! ’

“ ते निघून गेले. त्या मुलीच्या एका म्हाताऱ्या मोलकरणीला हें माहीत होतें. ती म्हणाली,

‘ पोरी, हें बरें केले नाहीस ! ’

“ दुसरे दिवशीं ती उदास होऊन त्या मुलीजवळ आली, आणि म्हणाली,

‘ आज ते आले होते ! ’

‘ कुठे ? ’

‘ पेढीवर ! ’

“ अत्यंत उत्सुक होऊन मुलीने विचारलें,

‘ मग ? ’

‘ त्यांनीं तुझ्या वडिलाजवळ तुझ्यासाठीं मागणी घातली ! ’

‘ बाबा काय म्हणाले ? ’

‘ म्हणाले, तुमची आमची जात एक नाही, याची तुम्हास कल्पना आहे ना ?

‘तुझे गुरुजी म्हणाले, मला जातीबाहेर पडावें लागेल हें मला ठाऊक आहे.’

‘वडील म्हणाले, माझी संपत्ति पाहून तुम्ही हें दुःसाहस करित आहां काय ?

‘गुरुजी म्हणाले, मुळींच नाही. लग्न होताच आम्ही मथुरेला जाऊं ! तिथें गोविंदलालाची सेवा करित मिळेल ते खाऊन राहूं !

‘वडील काही वेळ गप्प राहिले. त्यांनी ओठ चावला. त्याचे डोळे तांबडेलाल झाले. नंतर ते म्हणाले, आता तुम्ही जा ! मी विचार करून उत्तर देईन !’

“त्यानंतर तीनचार दिवस त्या मुलीनें अत्यंत अस्वस्थपणे घालविले. पांचव्या दिवशीं रात्रीं मोलकरीण घाईघाईनें गुपचुप मुलीच्या खोलींत आली आणि तिला म्हणाली,

‘बाहेर चल !’

“त्या दोघी मोठ्या सावधानतेनें मागल्या दारानें बाहेर पडल्या. काशीच्या बोळतून बराच वेळ हिडल्यावर मुलगी म्हणाली,

‘कुठे जातों आहोत आपण !’

‘तूं चल माझ्यामागे.’

“थोड्या वेळानें त्या मुलीला आढळले, कीं त्या दोघी काशीच्या महाश्मशानाच्या शेजारीं उभ्या आहेत ! मुलगी थावली. मोलकरीण मागे वळून म्हणाली,

‘तुला यायला हवें आहे !’

‘का ?’

‘तुझ्या हातानें अग्नि मिळावा, अशी इच्छा त्यांनीं प्रकट केलेली होती !’

“भयचकित होऊन थरथरत्या मनाने मुलगी मोलकरीणमागे चालू लागली. जळत असलेल्या प्रेताच्या मधून वाट काढीत त्या दोघी गगेजवळ येऊन पोंचल्या.

“तिथें वृद्ध ब्राह्मण एका गाठोड्यासमोर बसले होते !

“त्या गाठोड्यात त्याच्या पुताचे खण्डखण्ड केलेले अवयव होते !

“मुलगी झीट येऊन खाली कोसळली. मोलकरणीने पाणी शिंपडून तिला शुद्धीवर आणलें. शुद्धीवर येताच ती आपल्या प्रियकराचें रक्तलाळित मस्तक उराशीं धरून धाय मोकळून रडूं लागली ! रक्तानें लडबडलेल्या मुखाचें दीर्घ चुवन घेऊन ती म्हणाली,

‘ मी या मस्तकाबरोबर सती जाईन ! ’

“ म्हातारे ब्राह्मण म्हणाले,

‘ पोरी ! तुला याची शेवटची इच्छा कळली आहे काय ? ’

‘ काय ? ’

‘ जेव्हा ते हत्यारबंद लोक त्याला घरातून बाहेर ओढीत घेऊन जाऊ लागले, तेव्हा तो म्हणाला,

‘ तिला म्हणावें, मला अग्नि दे, आणि मथुरेला जाऊन गोविंदलालाला तुझी भजनें ऐकवायची इच्छा अपुरी राहिली ! ’

“ साहस करून मुलीनें विचारले,

‘ ते हत्यारबंद लोक कोण होते ? ’

‘ मुली, तें विचारू नकोस ! ’

‘ नाही ! आपणाला तें सागावे लागेल ! ’

“ क्षणभर थाबून आवढा गिळीत वृद्ध म्हणाले,

‘ पोरी, ते तुझ्या वाड्याच्या देवडीवरील पहारेकरी होते ! अंगणात त्यानीं पोराचें जे काय केले, तें तुझ्यासमोर आहे ! पोरानें अत्यंत शूरपणानें मृत्यूला आलिंगन दिले ! तोडातून चकार शब्द न काढता ! ’

“ थोड्या वेळाने मुलगी तें मस्तक घेऊन उभी राहिली आणि वृद्धाना म्हणाली,

‘ बाबा ! तुम्हाला विवाहमन्त्र येतात ना ? ’

‘ कशाला पोरी ? ’

‘ कशाला ? आता अशा वेळीं मी ब्राह्मण कुठें शोधूं ? ’

“ आणि अशा रितीनें त्या मुलीचा आपल्या प्रियकराशीं विवाह झाला ! साक्षी होते वृद्ध, मोलकरीण, धडाधडा जळणाऱ्या चिता आणि गंगामाई ! ”

माई काही वेळ गप्प बसली आणि नंतर डोळे पुसत म्हणाली,

“ भैय्या, तू ऐकला आहेस असा विवाह ! ”

जगन्नाथानें कांहीं उत्तर दिलें नाहीं. उत्तर देण्याच्या मनःस्थितीत नव्हताच तो. माई पुढें बोलू लागली,

“ नसशील ऐकला ! तूं मघा जे प्रेमाचें वर्णन केलेंस, त्यातल्या विषानें आपले सामर्थ्य अशा विकट रीतीने अनुभवास आणून दिले ! त्यानंतर तें भेसूरपणे हसत त्या मुलीसमोर उभें राहिले आणि म्हणालें,

“ आता ? पराभव झाला ना तुझा ? ”

जगन्नाथानें उन्मनी अवस्थेतून जणू जागे होऊन कुठे तरी नमस्कार करीत विचारले,

“ मग तूं काय उत्तर दिलेस माई ? ”

“ होय भैय्या ! ही माझीच कथा आहे. मी उन्मन होऊन त्या विषाला म्हणाल्यें,

‘ नाही ! तूं माझा पराभव करूं शकला नाहीस, शकणारहि नाहीस ! मी ताठरपणानें जगेन ! तुला पचवीन मी ! तुझ्या उत्तरागाच्या बळावर मी अमर होऊन जगाला सागेन, मी ब्राह्मणी आहे ! एका अति पवित्र ब्राह्मण कुमाराशी मी गगा आणि अग्नि याच्या समोर विवाहबद्ध झाल्यें आहे !’

“त्यानंतर—”

पुनः माई थाबली. जगन्नाथ म्हणाला,

“ काय माई ? ”

“ त्याचे दहन उरकल्यावर आम्हीं काशी सोडली ! त्याचें श्राद्ध केलें मथुरेला ! रोज मी श्रीहरीला भजनें ऐकवायची. दोन महिने तिथे काढल्यानंतर मामंजी म्हणाले,

‘ मुली, चल आता वृंदावनाला जाऊं. ’

“ वृंदावन, गोकुळ, अयोध्या, गया, प्रयाग, हरिद्वार अशीं नाना तीर्थें हिंडत आम्हीं पधरा वर्षे घालविलीं. परवां इथे आलो ते जणू तू भेटायचा होतास म्हणूनच ! ”

जगन्नाथ उठला, आणि हात धुऊन तो माईला म्हणाला,

“ माई, एकदा तुझ्या पायाची धूळ माझ्या स्मतकीं लावूं दे ! ”

“ असें काय करतोस भैय्या ! ”

“ काय करतो ? तुला गुरु केलें आहे मी आजपासून ! ”

“ मी काय शिकवूं शकेन तुझ्यासारख्या दिग्गज पडिताला ? ”

“ काहीं शिकवूं नकोस. मला काय शिकायचे ते मी शिकेन ! एवढीं वर्षे अनेक गुरु करून आणि अनेक विद्यार्थ्यांना शिकवून शेवटीं आज मला काय शिकलें असतां जीवन धन्य होते, ते कळलें आहे !

“ तुझ्या पायाजवळ बसून मी प्रेमाचे पाठ घेईन ! ज्या अपूर्व निष्ठेनें तूं आपल्या पतीवर प्रेम केलेस आणि ज्या अपूर्व तृप्तीने आज तू एखाद्या तुडुंब भरलेल्या जलाशयासारखी तृप्त आहेस, ती निष्ठा आणि तृप्ति यातला एक कणहि जर मला मिळूं शकेल, तर माझे जीवन धन्य होईल ! ”

खालीं वाकून जगन्नाथाने माईच्या पायाला हात लावला आणि मोठ्या श्रद्धेनें तो आपल्या कपाळाला लावला. डोळ्यातून गळत असलेली अनिर्वध आसवे घळघळा खालीं टिपकत असलेली माई म्हणाली,

“ भैय्या, दैवाने या जन्मीं मी थोरली वहीण झालें आहे ! तुला आशीर्वाद देयें, कीं तुझे जीवन धन्य होईल ? विष आणि अमृत अशीं दोन्ही रूपे त्यालेल्या प्रेमाचा तुला साक्षात्कार होईल ! ”

जगन्नाथ भान हारपल्या अवस्थेंतच रामबागेतून राणा जौहरसिंगजींच्या वाड्यात परतला, तोंपर्यंत बरीच रात्र झाली होती. त्याची वाट पहात एक शाही जासूद आणि एक दासी ताटकळत बसली होती.

“ काय आहे ? ”

“ खत धाडले आहे. ”

“ कुणी ? ”

काहीं न बोलता त्या दासीनें आपल्या हातांतील सोन्याच्या ताटावरील मखमली आवरण दूर केले. जगन्नाथाने न्याहाळून पाहिलें.

त्या ताटात एक कमलपत्र ठेवले होते !

आश्चर्यानें तें कमलपत्र उचलून जगन्नाथानें दिव्याजवळ नेलें.

त्याच्या वरील भागावर कोरले होतें, “ श्रीचरणेषु ” आणि मधील भाग मोकळा सोडून खालीं अक्षरें होती, “ इति । दासी लवगी ! ”

.८.

दुसरे दिवशीं एवढ्या लवकर जगन्नाथ पुनः रामबागेकडे येईलशी माईला अंशमात्रहि कल्पना नव्हती. ती विहिरीवर स्नान उरकून ओले-त्याने धर्मशाळेत परतते आहे, तों तिला तो विचारमग्न स्थितीत कुठेतरी पहात झपाझप पावले उचलीत इकडे येताना दिसला. आश्चर्याने तिने हाक मारली,

“ भैय्या ! ”

जागा झाल्यासारखा जगन्नाथ म्हणाला,

“ होय माई ! मी आलों आहे ! ”

“ ये ये भैय्या ! बैस ! मी आता आलों.”

विमनस्क जगन्नाथ देवळाच्या चौथऱ्यावर बसला. वस्त्र बदलून ओल्या केसाची गाठ मारीत माई येताच तो म्हणाला,

“ माई, जीवनातील एका अद्भुत पर्वाची नादी सुरू झाली आहे ! ”

“ नादी ? ”

“ होय. आणि नादीगीत गायचे काम सोंपविले गेले आहे एका कमलपत्राकडे ! ”

“ कमलपत्र ! ”

“ थाव. ”

जगन्नाथानें उपरण्यांत नीट गुंडाळून आणलेलें तें कमलपत्र तिच्या हातीं दिलें. तें पाहून ती म्हणाली,

“ हें तर कोरेंच आहे रे ! ”

“ हें विधान संपूर्ण सत्य नव्हे. ”

कोमेजलेल्या कमलपत्रावर कोरलेला मायना आणि खाली लिहिलेलें नाव हीं दोन्ही पुसट होऊ पहात होती. तीं माईला दाखवून जगन्नाथ म्हणाला,

“ यावेगळे सर्व पत्र मात्र कोरे आहे ! ”

आश्चर्यचकित माई म्हणाली,

“ हे कोणाकडून आलें आहे ? ”

“ शाही महालातून ! ”

“ आश्चर्य ! ”

काहीं क्षण विचार केल्यावर एकदम माईला कांहींतरी आठवलें. चुटकी वाजवून ती म्हणाली,

“ कळले मैय्या ! ”

“ काय ? ”

टाळ्या वाजवीत माई खोड्याळपणें गाऊं लागली,

मोरे मैय्याके अगनमे दुलहन ठाडी ॥

“ माई, मी रागावेन बरें का ! तुझे गाणें मला आता अगदीं विषवत् वाटू लागले आहे ! ”

तोंडावर हात ठेवून गंभीरपणें माई म्हणाली,

“ एवढ्यात ? अजून सोहागरात तर खूप दूर आहे ! ”

“ माई ! ” सक्रोध दृष्टीने तिच्याकडे पहात जगन्नाथ म्हणाला, “ तुला पठाण सरदाराच्या तावडीतून उगीच सोडविली, असे वाटूं लागलें आहे मला ! ”

“ अरी मैय्या री ! एवढा घुस्सा ! ”

“ घुस्सा नाही तर काय ? मी अगदीं गोंधळून गेलों आहे ! हें पत्र देऊन यापरता एक शब्दहि न सांगतां शाही जासूद आणि दासी परत गेलीं.

कमलपत्र हें प्रेमाचें प्रतीक, एवढें मला कळलें. पण हें कसे ? कां ? कोणा-
कडून ? लवंगी कोण ? ”

स्मिताने ती रम्य सकाळ अधिकच प्रियदर्शिनी करीत माई म्हणाली,
“ भैय्या ! ऐक. दिल्लीच्या मार्गातून मीक मागत असता जें ज्ञान मी
प्राप्त केलें, त्याचा लेशमात्र मी तुला मोठ्या औदार्याने दान करतें. तो तूं
ग्रहण कर.

“ या ज्ञानानें तुझा प्रपंच सुखाने परिपूर्ण होऊन तुला इहपरलोकीं
नाना प्रकारचे—”

“ माई, तू माझा असा अन्त पाहणार असशील तर तूं बाधलेली
राखी तोडून टाकून मी या क्षणीं चालता होईन बरें का ! ”

“ भैय्या री ! खरें कीं काय ? तर मग ऐक. लवंगी ही शहाजहाँची
मानसकन्या. ”

“ मानसकन्या ? ”

“ होय. शिकारीहून परत येताना ती त्याला सापडली. तेव्हापासून
त्यानें तिला आपली कन्या मानून वाढविलें आहे. ”

“ माझी आत्या शोभेल इतके तिचे वय आहे ना ? शहेजाद्याचीं वयें
अधिक असतात म्हणून विचारतो. ”

“ ज्ञानेच्छु विद्यार्थ्यानें असल्या वात्रट शंका विचारूं नयेत ! लवंगी नुकती
कुठे तारुण्याच्या प्रातात पदक्षेप करीत आहे. ”

“ तिला पाहताक्षणीं ससार विषमय वाटून विरक्ति निर्माण होईल,
इतकी कुरूप आहे ना ती ? ”

“ आता अधिक द्राडपणा करशील, तर मी माझा मोठेपणाचा अधि-
कार वापरून कान पिळीन बरें का ! ”

“ नाही. आता नाही मधे बोलायचा. पाहिजे तर ध्यानस्थ बसतो.
चालूं दे तुझे लवंगीपुराण ! ”

“ ऐक तर. लवंगीच्या सौंदर्याविषयीं मी बरेंच ऐकले आहे. ती अत्यंत
सद्गुणी, सुशील, काव्यप्रेमी आहे असा प्रवाद आहे. ”

“ माई, एक विचारूं का ? ”

“ विचार. एक प्रश्न विचारायची अनुज्ञा देतें मी तुला. ”

“ हिने आजपर्यंत आणखी कितीजणाना प्रेमपत्रें धाडलीं आहेत ? ”

गभीर होऊन माई म्हणाली,

“ भैय्या ! आता मात्र मी खरोखरीच तुझ्यावर रागावेन हं ! तुला शंका घेण्याजोगी जागा नाहीं असे नाहीं. शहेजाद्याचीं प्रेमप्रकरणे सगळ्या दिल्लीत गाजलीं आहेत. कर्णोपकर्णी अधिक विस्तार पावत तीं तुझ्यापर्यंत पोचलीं असतील तरी त्यात काहीं आश्चर्य नाहीं. पण लवंगीविषयीं मी अगदीं वेगळे ऐकले आहे. ”

“ पण दंतकथावर जरा कमी भरंवसा करावा नाही का ? ”

“भैय्या, अरे तिची रुचि तर पाहशील ! शकुंतलेच्या पावलावर पाऊल टाकून जिने कमलपत्र तुझ्याकडे धाडले, तिच्या एकान्त, विशुद्ध प्रेमाबद्दल तुला सदेह वाटतो ? ”

“ तरी पण—”

“ थांब, मला पुरते बोलून घेऊं दे. ते पत्रहि किती चातुरीने लिहिले आहे वध ! वर कोरलेन्, श्रीचरणेषु ! आणि खाली, इति । दासी लवंगी. बाकी सर्व पत्र कोरें ! आशय किती मधुर आहे तिचा ! ती आपले मोकळे हिमधवल अन्तःकरण संपूर्णपणे तुझ्या चरणीं समर्पित करू इच्छित आहे—ज्यावर आजपर्यंत कुणीहि एरू रेघहि ओढू शकला नाही, असे ! ”

काहीं क्षण थांबून जगन्नाथ म्हणाला,

“ पण माई, ती यवनी आहे—”

“ होय. मग ! ”

“ नव्हे. आमचे आचारविचार, दारिद्र्य—”

“ भैय्या, व्यर्थच एवढा पण्डित झालास ! अरे, काल जें प्रेमाविषयीं प्रवचन केलेस तूं, ते केवळ पुस्तकी ज्ञानच का होतें ! या पलीकडे काहींच अर्थ नव्हता त्याला ? जातीचीं बंधनें हीं केवळ पोरींच्या घरकुलाच्या भिंती आहेत, शुद्ध प्रेम जात ओळखीत नाही—”

“ ऐक माई, माझ्यावर अन्याय करूं नकोस असा. तूं म्हणत्येस तें खरें आहे. माझें ज्ञान कदाचित् पुस्तकीहि असेल. पण तें ज्ञान अररोक्ष अनु-

भूर्ताचा विषय व्हावे अशी माझी नितराम् इच्छा आहे. मानवी जीवनात जर प्रेमाचा ओलावा नसेल तर त्याचे ओसाड वाळवंट व्हायला क्षणाचा अवाधि काहीं लागायचा नाही. सुदैवाने माझ्या जीवनात प्रेमाने बन्धु-प्रेमाचा आकार लेवून दोन स्त्रियांच्या रूपाने प्रवेश केला. एक दुर्गाम्बा, दुसरी तूं. आता तें एका नवीन आकाराने अवतीर्ण होऊं पहात आहे.

“ पण त्याचें हें रूप फसवें असलें तर ? प्रेमापुढें जातीचीं बधनें हीं मेघमालेच्या भितीसारखीं आहेत. पण तें प्रेम विशुद्ध नसेल तर ? ”

“ मी माझी फसगत करून घेऊ इच्छित नाही.

“ म्हणूनच मी तुझ्याकडे आलो आहे. तूं या आपल्या धाकट्या भावाला आयुष्यातील एका अति महान् मधुर गंभीर अंकास प्रारंभ होत असता साहाय्य करणार नाहीस ! ”

“ करीन रे करीन ! मोठ्या सतोषाने करीन ! मी तुझी थोरली बहीण झाल्यें कशासाठी ? ”

जगन्नाथाने आंसेवे पुशीत माईच्या पायास स्पर्श केला.

प्रहरभर दिवस वर आला, तेव्हा माई हातीं भिक्षापात्र घेऊन शाही-महालाच्या परिसरात प्रवेशली. पहारेकरी पठाण कुजबुजले,

“ यही है वह बला ! ”

“ यही है ? तब तो सालीको— ”

“ चुप ! फटके खावे लागतील भर चौकात ! जाऊ दे ! ”

काहीं अडथळा न होता ती महालाजवळ आली. एक लौडी हातातील चादीच्या बागड्या चाळवीत वाटेने चालली होती. तिला माई म्हणाली,

“ देव तुझे बरे करो ! तू कुणाच्या महालात असत्येस बाई ? ”

“ झीनत बेगमच्या. ”

“ तो महाल कुणाचा ? ”

“ तो बेगम मुमताजचा. गेली बिचारी— ! ”

“ तो पलीकडील ? ”

“ शहेजादी सलीमा राहात्ये तिथें. ”

“ आणि हा ? ”

“ अम्माजान मेहरनिसाचा. ”

“ तूं फार चागली आहेस बाई. लवंगी कुठें राहात्ये ? ”

“ लवंगी ? शहेजादी लवंगी ? ”

“ होय. ”

“ ती अम्माजान मेहरनिसांच्या महालातील एका भागात राहात्ये. कशाला हवी आहे ती तुला ? ”

“ तिला गाणीं फार आवडतात म्हणे. काहीं भिक्षा मिळाली चार गाणीं गाऊन, तर पाहीन. ”

“ तुला गाणीं गाता येतात ? ”

“ हो ! येतात की ! ”

“ तर मग गाऊन दाखव पाहूं एक ! ”

“ इथे रस्त्यावर ? माझें एक राहूं दे ! पण तुझ्यासारख्या झीनत-बेगमच्या दासीला रस्त्यावर गाणे ऐकणें बरें दिसेल का ? ”

“ हो की ! हे माझ्या लक्षातच आलें नव्हतें ! चल, तुला शहेजादी लवंगीकडे घेऊन चलत्यें ! ”

लौंडीच्या पाठोपाठ महालांमागून महाल मार्गे टाकीत माईनें लवंगीच्या महालांत प्रवेश केला.

लवंगी कठड्यावर कोंपर टेकून उभी होती.

तिचे सुंदर केंस विंचरले नसल्यानें उनाडपणे इकडे तिकडे बागडत होते. अंगावरील तलम, अत्यंत सार्धी वृत्ते तिच्या नाजुक शरीरयष्टीला अधिकच शोभादायी झालीं होती. आतुर मुद्रेनें ती कुठें तरी पहात होती.

“ शहेजादी—” लौंडी म्हणाली.

लवंगी इकडे वळली, तों तिला लौंडीच्या मार्गे माई दिसली. काहीं क्षण दोघीहि एकमेकींकडे पहात राहिल्या. मग गोडसें हंसून माई म्हणाली,

“ शहेजादीना गाणीं फार आवडतात, असें ऐकलें म्हणून आल्यें आहे. ”

घाईघाईनें पुढें होऊन लवंगीनें माईचा हात धरला, आणि तिला आग्रहानें ओढीत ती म्हणाली,

“ समजलें मला ! ”

“ काय ? ”

“ त्या दिवशीं दरबारांत झालेलें प्रकरण तुम्हामुळेंच—”

“ होय शहेजादी ! ”

आपल्या आसनावर माईला बसवायचा प्रयत्न करीत लवंगी म्हणाली,

“ बसा की ! ”

आपला हात सोडवून खाली बसत माई म्हणाली,

“ असूं दे. इकडेच बसत्ये. ”

“ तर मग मीहि खालीच बसत्ये. ” माईसमोर बसून लवंगी म्हणाली,

“ तुम्ही एवढें चांगले गायला कुठें शिकलात ? ”

“ मथुरेला. ”

“ गुरु कोण तुमचा ? ”

“ गोपालकृष्ण ! ”

विश्वास ठेवायचा प्रयत्न करीत लवंगी म्हणाली,

“ तुम्हाला काहीं अडचण वाटत नसेल, तर एखादे गीत गाल का ? ”

“ तेवढ्यासाठींच आल्ये आहे. ”

लवंगी माईशीं एवढ्या सलग्मीनें वागत्ये, हें पाहून बावरलेली लौंडी हलूच महालाबाहेर सटकली. माईने एकतारीचा स्वर मिळवून गीत सुरू केलें.

कृष्ण सखा गोविंद

जय जय, राधाधरमधुमिलिंद ॥

भैरवाचे स्वर चहूंबाजूस पसरत अगदीं सहजपणें वातावरणाच्या अतरात मिसळले. महालाच्या भिंतीवर वारवार प्रतिध्वनित होऊन त्या स्वरानीं भैरव रागाचें अगोचर स्वरूप मोठ्या दिमाखानें लवंगीच्या दृष्टीला गोचर केलें.

हातावर हनुवटी टेकून त्या स्वरविस्तारानें थक झालेली लवंगी माईच्या तोंडाकडे पहात राहिली. गाणें थांबलें, तेव्हा एक श्वास सोडून ती माईला म्हणाली,

“ असें मला येतें तर ! ”

माईच्या मुखावर स्मितरेषा उमटली. तिने विचारलें,

“ काय केलें असतें ? ”

“ मीहि अशीच गायत्ये असत्ये. ”

“ प्रियकरासमोर ? ”

तत्क्षणीं लवंगीचें मुख लज्जेनें आरक्त झालें. तिच्या कानातील मोत्याचीं कर्णभूषणें त्या लालिमेवर मोठीं शोभून दिसलीं.

“ आणखी एक गाणें म्हणू ? ”

“ हो हो ! म्हणा ! ”

“ कसले म्हणू ? ”

“ कसलेहि म्हणा. ”

“ माझ्या प्रियकराचें म्हणत्ये. ”

“ तुम्हालाहि प्रियकर आहे ? ”

“ का ? दरिद्री माणसाला प्रियकर नसतो ? ”

“ छे छे ! तुम्हाला राग आला ! मी म्हणत होत्ये तुमच्यासारख्या विरागिनीला—”

माई हंसली. ती म्हणाली,

“ ऐका. माझा प्रियकर मोठा विद्वान् पण्डित आहे.”

“ नाव काय त्याचें ? ”

“ ते गीत ऐकल्यावर कळेल. ”

माईने जोगियाचे मधुर स्वर विस्तारले, आणि गीत सुरू केलें,

नयनमनोहर यदुकुलनंदन

दिसला मज साजणी

त्या क्षणीं मन गेलें मोहुनी ॥ धृ० ॥

द्रौपदिसाठीं धांवुनि आला

वस्त्ररूप मम प्रियतम झाला

घनःश्याम हरि राजिवलोचन

पाहियला लोचनीं ॥ १ ॥

कैवारी साखि हा पतिताचा
जगन्नाथ हा नाथ जगाचा
सद्गुणसागर त्रिभुवनसुंदर
वसला माझे मनीं ॥२॥

तन्मय झालें अवघें तनमन
धन्य जहाले माझें जीवन
सार्थक झालें या देहाचें
तच्चरणीं वाहुनी ॥३॥

गीत गात असता माईचें लक्ष लवंगीच्या मुखाकडे होतें. गीतात
जगन्नाथाचें नाव निघताच गीताशीं तन्मय झालेल्या लवंगीची मुद्रा खरकन्
उतरली. गीत संपल्यावर माई हंसत म्हणाली,

“ आवडलें गाणें ? ”

म्हान लवंगी म्हणाली,

“ हो ! ”

“ आणखी एक गाऊं ? ”

“ नको ! ”

“ अगवाई ! तुम्हाला हें असें काय झालें ? ”

“ कुठे ? काहीं झालें नाहीं.”

काहीं क्षण गप्प बसून नंतर मोठ्या कसोशीनें लवंगी म्हणाली,

“ हें गीत कुणीं केले ? ”

“ माझ्या प्रियकरानीं.”

“ ते कवि आहेत ? ”

“ होय. नुसते कविच नाहींत, फार मोठे पंडित आहेत.”

“ पण्डित ? ”

“ होय. केवळ संस्कृत भाषाच नव्हे, तर फारसी—अरबीहि त्यांच्या
जिव्हाशीं खेळत्ये. परवां दरबारांत माझ्यासाठीं वाद खेळून त्यांनीं माझी
सुटका केली ! ”

मेघाच्छन्न आकाशाप्रमाणें लवंगीचें मुख अगदीं काळजून गेलें. पटकन्

ती उठली, आणि कशीबशी स्वतःला सांवरीत पुनः कठड्याजवळ जाऊन उभी राहिली. तिने आपलें तोड हातात खुपसलें.

काहीं वेळ वाट पाहून माई म्हणाली,

“आता तुमची प्रकृति बरी नाहीशी दिसत्ये. पुनः कधी येईन मी गाणें ऐकवायला.”

एकदम मार्गे वळून लवंगी भरलेल्या स्वरात म्हणाली,

“तुम्हाला माझी कसम आहे ! जाऊं नका ! ”

वारंवार डोळ्यातून बाहेर धावणारी आसवे पुशीत लवंगी माईच्या जवळ आली, आणि म्हणाली,

“तुमची ओळख कधीपासून आहे ? ”

“कुणार्शी ? ”

“तुमच्या—तुमच्या प्रियतमांशी ? ”

“खूप दिवसापासून आहे. त्यानीं पहिल्या पत्नीला टाकलें होतें, तेव्हापासून.”

रुद्ध कंठानें लवंगीनें विचारलें,

“त्यांना पहिली एक पत्नी आहे ? ”

“होय. पुनः ती काळतोंडी त्याच्याजवळ येऊन राहिली आहे.”

“आणि तुम्ही ? ”

“मी ? ” आपलें हसूं दाबायचा आटोकाट प्रयत्न करीत माई म्हणाली,

“वा ! वा ! आपल्या प्रियकराच्या भेटीचीं गुपितें कुणाला सांगायचीं नसतात ! ”

खालीं तोंड घालून लवंगी मुकाट्यानें वसून राहिली. तिच्या नेत्रांतून गळणाऱ्या आसवांनीं खालची संगमरवरी फरशी भिजून गेली. थोड्या वेळानें माई म्हणाली,

“येऊं आता मी ? ”

रडून लाल झालेले आपले डोळे पुशीत लवंगी निर्धारानें जणूं स्वतःशींच बोलली,

“ चालेल मला ! मी दोघींचीहि दासी होऊन राहीन ! ”

“ मला म्हणालांत कांहीं ? ”

एकदम लवंगीनें माईचे दोन्ही हात धरले, आणि ते आपल्या छातीशीं आवळीत ती म्हणाली,

“ माझी एक प्रार्थना ऐकाल का तुम्ही ? ”

“ प्रार्थना ऐकल्यावर मग निर्णय देईन. ”

“ हो म्हणा हो ! हो म्हणा ! ”

“ थोडा वेळ म्हणतयें. करा प्रार्थना. ”

“ तुम्हा दोघींचीं वस्त्रें धुवीन मी ! भाडीं घाशीन—”

“ वेतन काय घ्याल ? ”

“ काहीं नाही. ”

“ पण हें धुणीं धुणें आणि भांडीं घासणें तुमच्याच्यानें व्हायचें नाही. आम्ही तुम्हाला ठेवणार नाहीं ! ”

“ ठेवा हो ! काय पडेल तें काम करीन मी ! ”

“ पाय दाबाल ? ”

“ हो ! दाबीन. ”

“ मी झोंपल्यावर मला वारा घालाल ? ”

“ हो ! घालीन. ”

“ चुकारपणा केलात तर काढून टाकीन ! ”

“ नका ! तेवढें करूं नका. ”

मोठ्या गभीरपणें माई म्हणाली,

“ बरें आहे. मी तुम्हाला निभावून नेईन. पण माझी सवत मोठी द्राड आहे. ”

“ असूं दे. ”

“ ती तुम्हाला छळील. ”

“ छळू दे. मी सोशीन. ”

“ उपाशी ठेवील—”

“ मी उपाशी राहीन. ”

“ तुम्हाला संवय नाही ! ”

“ मी संवय करीन. ”

“ आजपासून— ”

“ हो ! आजपासून ! ”

“ ठीक आहे. मी तुमची शिफारस करून पाहीन तिच्याजवळ. ”

“ एवढे कराल, तर मी जन्मोजन्मी तुमची ऋणी होईन ! ”

“ पण हें सुख सोडून या आपत्तीत उडी घ्यायची दुर्बुद्धि तुम्हाला का आठवली ? ”

काही क्षण थांबून लवंगी थरथरत म्हणाली,

“ मला—मला ते हवे आहेत ! ”

“ कोण ? ”

“ तुमचे—माझे प्रियतम ! ”

मुद्रेवर आणवेल तेवढा क्रोध आणीत माई म्हणाली,

“ माझ्या सवती ! ”

लवंगी कोसळून माईच्या पायांवर पालथी पडली, आणि मुसमुसून रडू लागली. हुदके देत असताच ती म्हणाली,

“ नका हो ! मला असे दूर लोटून नका ! मी केवळ त्यांचे मुख पाहूनच समाधान मानीन ! मला याहून अधिक काही नको ! तुमच्या घराबाहेर पडून राहीन मी. घरातसुद्धा यायची नाही ! एवढी—ही एवढीच अनुज्ञा द्या मला ! पाहिजे तर मी त्याच्या समोर येणारहि नाही ! ”

“ कधीच ? ”

आवेग दाबीत लवंगी म्हणाली,

“ होय ! कधीच येणार नाही ! काय म्हणाल ती अट मान्य करीन मी ! पण त्याचे श्रीमुख पाहू देण्याचा हा एवढा अनुग्रह करा माझ्यावर ! ”

“ न केला तर ? ”

“ तर ? तर—तर—जर हें एवढेहि करवत नसेल तुमच्याच्याने, तर मग तुमच्या प्रियतमाला माझा एक निरोप तरी पोचवा ! ”

“ काय ? ”

“ त्यांना सांगा, की—

“ की एक कमलिनी चंद्रबिंबाची वाट पहात होती !

“ पण दुर्दैवाने त्या अभागिनीच्या नशिबी चन्द्रदर्शन नव्हतें !

“ म्हणून ती कोमेजली ! ”

माईचे पाय सोडून लवंगी धरणीवर कोसळली. भावनाना शक्य तितका आवर घालीत माई म्हणाली,

“ हा निरोप त्यांना सांगितला, तर ते काय करतील ? ”

लवंगी उठून बसली. भावाविष्ट नेत्रांनी माईकडे पहात ती म्हणाली,

“ ते कवीचें हृदय घेऊन जन्मास आले आहेत. माझ्या कबरीजवळ हळुवार पावलांनी येऊन ते माझ्यासाठीं दोन बहुमोल आसवें वाहवतील ! ”

“ मी हा निरोप स्वतः सांगणार नाही. ”

“ मग ? ”

“ मी तुमची आणि त्याची एकदाच भेट करवून देईन ! ”

अंगी चेतना संचरून लवंगी उभी राहिली, आणि माईचे बाहु धरून म्हणाली,

“ काय म्हणालात ? ”

“ होय. एकदाच— ”

“ केव्हां ? ”

“ आज रात्री. ”

“ कुठे ? ”

“ रामबागेंत वकुळीच्या झाडाखालीं याल ? ”

“ होय ! या येण्यासाठीं मी वेळीं माझ्या प्राणाचेंहि मोल देईन ! ”

लवंगीच्या बाहुपाशातून कशीबशी आपली सोडवणूक करून घेत माई बाहेर पडली.

रात्री जगन्नाथ रामबागेंत शिरला, तेव्हां चन्द्रोदय होऊन गेला होता. धर्मशाळेबाहेर माई त्याची वाट पहात होती.

“ कशाला बोलाविलेंस माई ? ”

“ काम आहे. ”

“ कसलें काम ? ”

“ मोठ्या माणसानीं काम सांगितल्यावर मुलांनीं चवकस्या करायच्या नसतात. त्या बकुळीखालीं जाऊन बस. मुकाट्यानें. ध्यान धरून.”

“ कुणाचें ? ”

“ विषाचे. प्रेमाच्या अधर्मागाचें.”

जगन्नाथ झाडाखालीं बसला. प्रहर रात्र उलटून गेली. माईला वस्त्राव-
गुंठित लवंगी एका दासीवरोवर येताना दिसली. तिच्याजवळ जाऊन
माई तिच्या कानात म्हणाली,

“ मी सकाळीं सांगितलें ते सगळे खोटे. तुझा प्रियतम केवळ तुझाच
आहे ! तुझा एकटीचा ! ”

थरथरत असलेल्या लवंगीला हातानें धरून माई बकुळीच्या झाडाखालीं
घेऊन गेली. जगन्नाथास हाक मारून ती म्हणाली,

“ भैय्या ! साभाळ ही तुझी वस्तु.”

जगन्नाथ पुढें झाला. त्याला पाहताच लवंगी माईच्या करपाशांत शुद्ध
हारपून कोसळली.

.९.

शुद्धीवर येताच लवंगी अनिमिष नेत्रांनीं जगन्नाथाच्या मुखाकडे बघू लागली. लाज नाही, भय नाही, संकोच नाही.

जगन्नाथहि भान हरपून तें ईश्वरनिर्मित सौंदर्य अतृप्त नेत्रांनीं जणूं पिऊं लागला.

शुद्ध त्रयोदशीचा चंद्र आकाशाच्या मध्यभागी उभा राहून त्या युगुलाच्या प्रथम मीलनाचा साक्षी झाला होता. त्याचें चादणें बकुळीच्या शाखामधून खालीं गळत होतें. त्या चादण्याच्या प्रकाशात दिवसा सामान्य दिसणाऱ्या प्रत्येक वस्तूला एक अलौकिक शोभा आली होती.

सामान्य वस्तूला सौंदर्याचें प्रदान करणारें तें चादणें लवंगीच्या मुखावर द्विगुणित होऊन खालीं सांठत होतें.

जगन्नाथानें कालिदासाची शकुंतला कठगत केली होती. पार्वतीच्या सौंदर्याचे वर्णनहि त्यानें अनेकदा विद्यार्थ्यांस शिकविले होतें. पण तें कविवर्णित सौंदर्य प्रत्यक्ष दर्शनाचे वेळीं एवढें मनोहारि होऊं शकतें ही गोष्ट आजपर्यंत जगन्नाथाच्या ध्यानीच आली नव्हती.

कलाकाराच्या दृष्टीने वेड्यासारखा तो लवंगीच्या मुखाकडे पाहात राहिला.

माई हळूच बाजूला झाली. तिचे जाणें कुणाच्याहि लक्षात आले नाही.

कांहीं क्षणानंतर लवंगी भानावर आली, आणि लजेनें आरक्त होऊन

तिने तोंड खाली वळविले. आकाशात चंद्र प्रकाशात असून देखील पृथ्वीवरील मुखचन्द्र दिसेनासा झाला.

जगन्नाथाला आपण काय करीत आहोंत, तें कळलें नाहीं. तो पटकन् लवंगीजवळ गेला, आणि त्यानें तिचें मुख आपल्या हातांनीं उचलून चन्द्रप्रकाशात धरलें !

थरथर कापत असलेल्या लवंगीनें एकदां त्याच्याकडे पाहिलें, आणि आपला सर्व भार त्याच्या अंगावर टाकीत डोळे मिटून घेतले. तिचा उष्ण, मधुर श्वासोच्छ्वास जगन्नाथाच्या शरिरावर रोमांच उभे करूं लागला.

वेलीला लीलया अंगावर वागविणाऱ्या वृक्षाच्या अभिनिवेशानें जगन्नाथानें लवंगीचा भार अगदीं सहज तोलून धरला. तें जाणवताच लवंगीने नेत्र उघडले, मधुर स्मित करून एकदां त्याच्याकडे पाहिलें, आणि पुनः पापण्या झाकून ते प्रियदर्शन हृदयात साठविलें.

नवनीतकोमलागी लवंगीला हृदयाशीं वागविणाऱ्या जगन्नाथाला वाटलें,
“ आज मी पूर्ण पुरुष झालों आहे ! पुरुषार्थाचा साक्षात्कार मला झाला आहे ! ”

तोच माई खाकरली, आणि म्हणाली,

“ वेळ संपली ! ”

पटकन् लवंगी जगन्नाथापासून दूर झाली. माई त्याच्याजवळ येऊन कृतककोपाने म्हणाली,

“ कोण तुम्ही ! काय करीत होतात इथें ? ही कुणी तरी राज-घराण्यातील मुलगी दिसत्ये. आणि हा कोणीतरी मधुकन्या ! काय रे चोरानो ! या पवित्र बागेचा उपयोग अशा गाठीभेटीसाठीं करता काय ? ”

“ माई— ! ” व्याकुळ होऊन जगन्नाथ म्हणाला.

“ मी माई नाहीं. शाही कोतवाल आहे मी ! थांबा, तुम्हाला चागली शिक्षा लावत्ये ! ”

माईनें लवंगीचा दंड धरला आणि तिला आपणाकडे ओढलें. जगन्नाथ आर्जवी स्वरांत म्हणाला,

“ असें काय करत्येस माई ? ”

“ चुप ! तुला काहींहि करीत नाही ! जा, तुला क्षमा केली आहे. या पोरटीला मात्र मी शाही तुरुंगात डाबणार आहे ! ”

लवंगी विस्मित नेत्रानीं माईकडे पहात राहिली. तें पाहून लटका आवेश टाकून देत माई गदगदा हंसली, आणि लवंगीला पोटाशी धरून ती म्हणाली,

“ किती ग छळत्यें मी माझ्या सोनुलीला ! पण आतां घरी जा. यानंतर भेट दोघाचे लग्न झाल्यावर. समजलें ना ? नाहीतर लोकात चर्चा सुरू होईल. तुझ्यापेक्षा तुझ्या प्रियकराला ती चर्चा हानिकारक ठरेल. त्याला अजून दिगंत कीर्ति मिळवायची आहे. आता मी करत्यें सगळें नीट. विश्वास आहे ना माझ्यावर ? ”

“ हो ! ”

वारंवार मार्गे वळून पहात हळू हळू लवंगी झाडाच्या सावल्यात दिसेनाशी झाली.

“ आता काय माई ? ” हताश जगन्नाथानें विचारलें.

“ आता काहीं नाही. मुकाट्यानें झोंपायचें. ”

“ झोंप येणार नाही. ”

“ तर मग जग मिथ्या आहे, हें मनाला पटवीत रहायचें. ”

“ माई, तूं दुष्ट आहेस ! ”

“ छान ! जगात कुणाचें बरें करूं नये म्हणतात, तें काहीं खोटे नाही ! मी जाऊन झोंपत्येंच मुळीं ! ”

माई धर्मशाळेकडे निघाली, हें पाहून जगन्नाथानें कळवळून हाक मारली,

“ माई, जाऊं नकोस ! तुझ्या पाया पडतो ! ”

“ पड ! ”

जगन्नाथ तसाच बसून राहिला. काय करावें हें त्याला सुचेनासें झालें. ती त्याची अगतिक अवस्था पाहून माई हंसत त्याच्याजवळ आली, आणि त्याच्या खांद्यावर हात ठेवीत म्हणाली,

“ वेडा रे वेडा ! अगदींच वेडा हो हा माझा भैरव ! ”

“ माई ! ”

“ चल आतां. आज इथेंच झोंप. यापुढें मी सागेन तसें वागायचें. तुम्हा दोघाचीं हाडें भाजीन, तेव्हा कुठे मला स्वस्थपणें झोंप लागेल. ”

जगन्नाथ माईमागें चालूं लागला.

सहा दिवस गेले. माई काहींहि बोलेना. सातव्या दिवशीं सायंकाळीं जगन्नाथ रामबागेंत शिरला, त्यावेळीं चागली थडी पडायला प्रारभ झाला होता. मातीच्या आळ्यात निखारे फुलवून माई शेकत बसली होती. बाबाजी नुकतेच ध्यानासाठीं शिवमंदिरात गेले होते.

“ ये भैय्या ! ”

जगन्नाथ मुकाट्यानें जाऊन शेगडीजवळ बसला. माई कौतुकानें त्याच्याकडे पहात स्मित करूं लागली. त्यानें तिच्याकडे पाहिलें, तेव्हां तो म्हणाला,

“ इथें हृदय पेटतें आहे आणि तूं हस ! ”

“ काय काय होतें साग वधूं ? ”

“ मी नाहीं सागत जा ! ”

“ असें रे काय करतोस ? साग ! माझा राजा भैय्या तो ! ”

जगन्नाथ समोर पहात काहींसा स्वतःशींच बोलला,

“ तें मृदुमधुर हंसूं, ते निःश्वास, तें अत्यंत नयनमनोहर मुख, पद्माचे सहोदर शोभतील असे ते नेत्र, सारेंच हृदयाचा दाह करणारे आहे ! ”

आणि अचानक त्याच्या मुखातून श्लोकबद्ध विरहावस्था आकारास आली.

तन्मज्जु मन्दहंसितं श्वसितानि तानि

सा वै कलङ्कविधुरा मधुराननश्रीः ।

अद्यापि मे हृदयमुन्मदयन्ति हन्त

सायंतनाम्बुजसहोदरलोचनायाः ॥

मायेनें पाझरून माई म्हणाली,

“ भैय्या ! तुझी ही अवस्था मला कळत का नाहीं ? ”

“ तुलाहि—? ”

“ होय भैय्या ! एकदां मीहि अशीच रात्री जागवीत उशीवरील वस्त्र आसवानीं भिजवीत होत्यें. आता तें केवळ स्वप्न झालें आहे. असूं दे. मलाहि हा तुमचा विरहीभाव उमजतो. ”

“ मग तूं काहींच कशी बोलत नाहीस ? ”

“ तवा तापू दे. विरहानंतरच्या मीलनात अपूर्व सुख आहे रे ! ”

“ हा तवा आणखी किती तापणार ? ”

“ अगोदर मला साग, तूं त्यानंतर पातशहाकडे गेला होतास ? ”

“ नाही. ”

“ का ? ”

“ मला कुठें जावेंसेंच वाटत नाही माई ! त्रयोदशीच्या रात्रीचें तें मधुर मीलन माझ्या सर्वांगातील चेतना आपणाबरोबर नेऊन केवळ स्मृतीच्या पटावरच अवशिष्ट राहिलें आहे. ”

“ पण तू एकदां पातशहाकडे जाऊन यायला हवें आहेस. ”

“ कशाला ? ”

“ तुम्हा दोघांच्या मीलनास त्याच्या अनुज्ञेची आवश्यकता आहे, हें तुझ्या स्मरणात कसें राहिले नाही ? ती त्याची मानसकन्या आहे—”

“ मग मी आता काय करूं ? ”

“ आत्ता पातशहाकडे जाऊं शकशील ? ”

“ हो ! त्याच्या इथे मला मुक्तद्वार आहे—”

“ जाऊन ये. आणि उद्या सायकाळीं पुनः जलमंदिरात येईन, असें त्यांना आश्वासन दे. ”

“ कशाला ? ”

“ तें त्याचें तानमान कळल्यावर सागेन. जर ते तुझ्यावर अजूनहि प्रसन्न असले, तर—पण तें तूर्त तरी गुपितच राहू दे. ”

जगन्नाथ तसाच निघाला, तो शाही महालात जाऊन पोंचला. पहारे-कन्यांनीं आत वर्दी पोंचविली, आणि बाहेर येऊन अदवीनें सांगितलें,

“ शहेनशाह आपली याद करीत आहेत. ”

जगन्नाथ आत गेला. एका पलगावर रजई पाघरून शहाजहाँ बसले होते.

त्याच्या समोर एका तिपाईंवर चंदनी लाकडे जळत असलेले एक लोहपात्र ठेवले होते.

“ या ! या पण्डितराज ! ”

पलंगाशेजारी एका लोंडीने एक आसन माडले. जगन्नाथ त्यावर जाऊन बसला.

“ बहुत दिवसांनी आमची याद आली ? ”

खाली मान घालून जगन्नाथाने म्हटले,

“ असे झाले खरे ! मी सफाई पेश करू शकणार नाही ! ”

हसून शहाजहाँ म्हणाले,

“ अरे ! पण्डितजी, सफाईची जरूरत नाही. लेकिन तुमची तबियत ठीक दिसत नाही ! ”

“ तसे काहीं झाले नाही मला ! ”

“ दिल्लीची थंडी थोडी अधिक असत्ये ! ”

“ हो. ”

“ मग ? थंडीचा त्रास होतो ? ”

“ नाही ! ”

“ तुम्ही शाही हकीमाला आपली तबियत दाखवून घ्या. आमच्या इथे तुमच्यासारख्याची तबियत खराब व्हावी, हे आम्हाला बरे वाटत नाही. ”

जगन्नाथ मनात म्हणाला,

“ माझ्या प्रकृतीच्या अस्वास्थ्याचे औषध देणारा हकीम या शाही महालातच आहे ! ”

हाताने डोळ्यात शिरणारा चंदनाचा धूर वारीत शहाजहाँ म्हणाले,

“ पण्डितजी ? काहीं सुनवा ना ! ”

“ काय सुनवू ? ”

“ काय—हा ! या थंडीचीच बहार सुनवा ! ”

क्षणमात्र थाबून जगन्नाथ म्हणाला,

“ एकावे जहोपन्हा !

“ थंडीमुळे एखाद्या दरिद्री माणसाने हातपाय आकसून घ्यावेत—

“ तसा दिवस आकसून लहान झाला आहे.

“ प्रियतमेने पहाट झाल्यावरहि प्रियकराच्या भोंवतालची मिठी ढिली करूं नये—

“ तशी रात्र आकाशाला आपल्या पाशातून लवकर मोकळें करीत नाही.

“ विस्तवाची उष्णताहि थंडीचें निवारण करण्याच्या बाबतीत असमर्थ ठरली आहे.

“ सूर्य हें थंडीचें कौतुक पाहण्यासाठीं एका बाजूला कलला आहे.

“ सगळ्यात सुखी आहात आपण !

“ ज्याच्या हृदयात प्रेमाची ऊन आहे अशा विलासिनीच्या अंतरात आपलें वास्तव्य आहे.

“ शिवाय रजईतला कापूस थंडीला आपणापर्यंत पोचूं देत नाही !

“ आणि सगळ्यात दुःखी आम्ही !

“ ज्याना पाघरायला रजईहि नाही !

“ वा प्रेमाच्या उबेंत बसून थंडीचा मोसम घालविता येईल अशी युवतीहि नाही ! ”

शीतार्ता इव संकुचन्ति दिवसा नैवाम्बरं शर्वरी

शीघ्र मुञ्चति किं च तत्र हुतभुक् कोणगतो भास्करः ॥

त्वं चानङ्गहुताशभाजि हृदये सीमंतिनीना गतो

नास्माकं वसनं न वा युवतयः कुत्र ब्रजामो वयम् ॥

खोखो हंसून पातशहानीं सगळा महाल निनादून टाकला. दासीहि तोंडावर वस्त्रे धरून हंसूं लागल्या.

“ वा वा ! कमाल केलीत पण्डितराज ! खरोखर कमाल ! आतां तुम्हाला काय देऊं ? ”

“ शहेनशाह आपला शब्द खरा करायला उत्सुक आहेत काय ? ”

“ बेशक ! ”

“ मी मागेन तें मला मिळण्याची शक्यता आहे ना ? ”

“ होय पण्डितजी ! आमच्या गळ्यातले तावीज आहात आपण ! काय वाटेल ते—पण थावा ! ”

“ काय ? ”

“ दोन गोष्टी मागूं नका ! ”

“ कोणत्या ? ”

“ एक आमच्या डोक्यावरील ताज ! का सागतों हैं ? कळलें ना ? ”

“ होय. ”

“ का ? ”

“ पुनः माझे काव्य ऐकून त्याची कदर करण्याचें आपलें सामर्थ्यच मी मागितल्यासारखें होईल. ”

“ क्या खूब ! विलकुल ठीक ! आणि दुसरी आमचें मुमताजबेगम-वरील प्रेम ! ”

हंसत जगन्नाथ म्हणाला,

“ तें तर आपणाजवळ आपल्यालाच मागितल्यासारखें होईल ! ”

“ बेशक ! अगदीं आमच्या दिलातली बात बोललात पण्डितजी ! तेव्हा या दोन गोष्टी सोडून काहीहि. ”

“ ठीक आहे. उद्या— ”

“ उद्या ? ”

“ होय. उद्या सायकाळीं शाही चढ्याजवळ ! ”

“ बहोत अच्छा. ”

“ येऊ मी आता ? ”

“ या. ”

जगन्नाथानें लगेच जाऊन माईला ही वार्ता सांगितली, तेव्हा ती अत्यंत प्रसन्न होऊन म्हणाली,

“ भैय्या, झाले तुझें काम. ”

“ काहीच झालें नाही अजून. ”

“ नाही कसे ? झालेंच. उद्या सायंकाळीं जलमंदिरात तुला तुझी प्रियतमा भेटेल. ”

ज. पं...८

दुसरे दिवशीं सकाळीं माई एकतारी घेऊन लवंगीच्या महालात गेल
तिला पाहताच लवंगीचें हारपूं पहात असलेलें चैतन्य जणूं पुनः परत आं
धावत येऊन तिला मिठी मारीत लवंगी म्हणाली,

“ बहन ! किती दिवसानीं—”

“ किती वाळलीस ग पोरी ? ”

“ वाळल्यें ? कुठे वाळल्यें ? ”

“ वाळलीस तर काय ! डोळे बघ किती खोल गेले ते ! ”

लवंगीनें आपलें मुख माईच्या छातींत लपविले. तिच्या विस्कटलेल
केसात बोटें फिरवीत माई म्हणाली,

“ हें असें करून चालायचें नाहीं हो ! सागून ठेवत्यें ! ”

“ काय बहन ? ”

“ ही असली हाडकुळी सून मला नाहीं चालायची. मी माझ
भैय्याला सागेन—”

“ काय ? ! ”

“ तूं आपली दुसरी पहा म्हणून. ”

“ बहन— ! ”

लवंगी माईच्या वस्त्राशीं उगीचच चाळा करीत राहिली. अन् म
म्हणाली,

“ चल, जाऊं दे मला. ”

“ एवढ्यात ? ”

“ तर ! भिक्षा मागितल्याशिवाय मला कोण जेवूं घालतो ? ”

“ बहन, सगळी दिल्ली तुमच्या स्वरमाधुरीवर कुर्बान होत्ये आहे—

“ पण दिल्ली ही काहीं खायची चीज नव्हे ! ”

“ तुम्ही माझ्या इथें जेवाल ? ”

“ नाहीं ग बाई ! बाबाजी माझ्या पाठींत दाडकें घालतील ! ”

“ बाबाजी कोण ? ”

“ माझे गुरु. असू दे. येत्ये मी. ”

पण लवंगी कांहीं माईचा पदर सोडीना.

“ सोड कीं मला ! ”

“ तुम्हीं कांहीं सांगितलें नाहींत ! ”

“ काय सागूं ? ऐक. अलिकडे थंडी पडूं लागली आहे. ”

“ जा ! ”

“ बरे. दुसरें सागत्यें. एका म्हशीला दोन तोंडाचें रेडकूं झालें. ”

रडकुडीला येऊन लवंगी म्हणाली,

“ मी बोलायची नाहीं अशानें ! ”

“ नको गऽ माझी बाई ती ! काय हवें आहे तुला ? ”

“ कांहीं चागली वार्ता—”

“ कुणासंबंधी ? ”

लवंगीने मान खाली लपवली.

“ असें असें. भैय्या मथुरेला गेला आहे. ”

“ केव्हा येतील ? ”

“ मी काय सागू ? कदाचित् वर्षानें, कदाचित् दोन वर्षांनी—”

लवंगी रडू लागली, असें जाणून माईने तिचें तोंड वर उचललें आणि म्हणाली,

“ हंस बघूं ! हंसलीस तर सागत्यें चागली वार्ता ! ”

लवंगी खुदकन् हसली. तिच्या हनुवटीला हात लावून माई बोलली,

“ ऐक. उद्यां सायंकाळीं तीन प्रहर उलटल्यावर केशरी वस्त्रें नेसून शाही चप्प्याचें पाणी आणायला जा. ”

“ कशाला ? ”

“ माझ्या म्हशीला पाजण्यासाठी ! ”

“ जा बहन ! ”

“ मग कशाला म्हणून काय विचारत्येस ? माझ्यावर विश्वास आहे ना ? ”

“ हो. ”

“ तर मग उद्यां. तिसरे प्रहरी. ”

दुसरे दिवशीं दुपारीं तीन प्रहराचे टोल पडले, आणि जगन्नाथ शाही चष्म्याच्या दारापाशीं आला. दारीं उभ्या असलेल्या पहारेकऱ्याने सांगितले,

“शहेनशाह आपली याद करीत आहेत.”

जगन्नाथ आत शिरताच आश्चर्याने थक् झाला !

तेच कमनीय मुख !

जें त्रयोदशीच्या रातीं चंद्रप्रकाशात अगदीं जवळून पाहिले होतें—

तेच कमलाची शोभा उणी भासविणारे नेत्र—

तें मंद स्मित—

ते उष्ण श्वास—

मनुष्याकार धारण केलेली तीच महाकर्वीची प्रतिभा—

रंभा—

उर्वशी—

तिलोत्तमा—

नव्हे ! त्याच्याहून आगळें रूप —

जें एकदा हृदयाशीं धरले होते—

तें कुसुम्भावर्णाचीं वस्त्रें लेऊन जणूं त्रिभुवनाची श्रुति वाढवीत होतें !

चन्द्रप्रकाशातील रूपापेक्षा शतगुणित होऊन !

मस्तकावर पाण्याचा कुभ होता. त्याला एका हातानें आधार दिल्या-
मुळें उरप्रदेश किंचित् उचावला होता !

अशी कुरंगनयना लवगी शहाजहाँच्या जवळ उभी होती. पातशहा तिच्या हनुवटीला हात लावून तिची थट्टा करीत होते.

जगन्नाथ कृतार्थ नेत्रांनीं ती शोभा जणूं आपल्या अंतरात साठवून घेऊं लागला.

एवढ्यात लवंगीचे लक्ष त्याच्याकडे गेलें !

आनंदानें ती थिरकली. तिचे मुख आरक्त झालें. दृष्टि खालीं वळली.
पतिशहा हें पाहून म्हणाले,

“क्यौ ब्रिटिया ! क्या हुवा ?”

लवगीचें मुख अधिकच खालीं गेलें. पातशहानीं समोर पाहिले. त्याना समाधिमग्न जगन्नाथ दिसला. ते हंसून म्हणाले,

“ पण्डितजी ! ”

जगन्नाथ त्याच आवेशात पुढे झाला. पातशाहाजवळ जाऊन तो बोलूं लागला,

“ जहॉपन्हा !

“ काल मी मागेन तें द्यावयाचा आपण सकल्प केला होतात !

“ आपल्याजवळ अमाप संपत्ति आहे.

“ पृथ्वीपतीला लाजवील असें वैभव आपल्या दारीं झुलत आहे.

“ आपण कृपाकटाक्ष टाकाल त्या माणसाचे दारिद्र्य अभ्राच्या सावली-सारखे दिसेनासे होईल, असें आपले औदार्य आहे !

“ मागायचें असेल, तर आपणाजवळ, नाहींतर जगदीश्वराजवळ !

“ बाकी कोण काय देणार ?

“ एका वेळची भाजी होईल, एवढें दान देणाऱ्याजवळ मागणारानें तरी काय मागावें ?

दिल्लीश्वरो वा जगदीश्वरो वा

मनोरथान् पूरयितुं समर्थः

अन्यैर्नृपालैः परिदीयमान

शाकाय वा स्याल्लवणाय वा स्यात्

“ तेव्हा याचकाचे मनोरथ पूर्ण करण्याचे सामर्थ्य आणि इच्छा ज्याचे अंगीं आहे, अशा आपणाजवळ मी याचना करीत आहे.

“ काय मागू ?

“ हत्ती ?

“ छे ! त्याना खायला कुठून घालूं ?

“ घोडे ?

“ छे ! त्याच्यावर बसून मला कोणताहि देश पादाक्रांत करायचा नाहीं.

“ मग काय ? द्रव्य ?

“ द्रव्याचे ठिकाणीं माझी आसक्ति कधींच नव्हती.

“ शिवाय मी दरिद्री माणूस तें सांभाळीत कुठें बसूं ?

“ मी या सगळ्याहून वेगळी वस्तु आपणाजवळ मागणार आहे !

“ जिच्या रूपसंपदेमुळें—

“ लाजून—

“ चंद्रानें पश्चिम समुद्रात बुडी दिली,

“ जिच्या मृदु, मधुर हास्यापुढें—

“ कोमेजून—

“ अमृत पृथ्वी सोडून स्वर्गात चालतें झालें,

“ जिच्या कोमलतेपुढें—

“ निष्प्रभ होऊन—

“ कमळानीं पाकळ्या मिटल्या,

“ अशी ही सुसुखी—

“ मस्तकावरील उदककुंभाच्या भाराने जी श्रान्त झाली आहे,

“ कुसुम्भावर्णाच्या वस्त्रांनीं जिची शोभा अधिकच वृद्धिंगत झाली आहे,

“ ती ही आपली प्रियदार्शिनी मानसकन्या—

“ लवंगी—

“ मी पत्नीरूपानें ग्रहण करूं इच्छीत आहे !”

न याचे गजालिं न वा वाजिराजि

न वित्तेषु चित्तं मदीयं कदाचित्

इयं सुस्तनी मस्तकन्यस्तकुम्भा

कुसुम्भारुणा मे दृगङ्गीकरोतु ॥

शहाजहाँ डोळे मिटून जगन्नाथाचें भाषण ऐकत होते. तो थांबतांच ते आपल्या आसनावरून उठले, आणि जगन्नाथाजवळ जाऊन जड आवाजांत बोलले,

“ पण्डितराज जगन्नाथ ! आज आपण मला फार मोठ्या फिकरींतून मुक्त केलें आहे !

“ मी पाळलेली ही माझी पोर—

“ अत्यंत रसिक आहे ती. मुद्दाम एक अध्यापक ठेवून मला हिची संस्कृत काव्य शिकायची इच्छा पुरी करावी लागली !

“ समोरील दुःखी जीवाचें साधें कण्हणेहि तिच्या डोळ्यात आसवें उभी करूं शकते.

“ अत्यंत सुंदर, मृदुभाषिणी, अशी ही माझी लाडकी पोर—

“ जेव्हा तिने माझ्याजवळ तुम्हावरील तिचें प्रेम प्रकट केलें, तेव्हां एक कष्टसाध्य बाब म्हणून माझ्यासमोर बाबा आदमच्या पहाडाएवढी फिक्र निर्माण झाली !

“ पण मी तिला सांगितल्याप्रमाणें तिने काय प्रयत्न केले कोण जाणे, ती कामयाब झाली आहे.

“ तुम्हाला मी मालदार करूं शकतों.

“ पण तसे करणें हा तुमचा अपमान आहे.

“ तेव्हा प्रपंचाची फिक्र करावी लागणार नाही, एवढीच दौलत आणि ही माझी बेटी मी तुमच्या स्वाधीन करित आहे.

“ ये बेटी ! ”

दोन पावले पुढे होऊन शहाजहाँनी आपल्या हातानें लवंगीच्या मस्तकावरील कुभ उतरून खाली ठेवला, आणि तिला हातीं धरून ते जगन्नाथाजवळ आले. त्यानीं दोघाचेहि हात एकमेकाच्या हातीं दिले !

बाकी सर्व झाले माईच्या इच्छेप्रमाणें. तिच्या आग्रहावरून व्रात्यस्तोम-विधि करून लवंगीकडून प्रायश्चित्त करविलें गेले. कन्यादान केलें स्वतः पातशहानीं. अत्यंत साध्या रीतीनें विवाह साजरा झाला.

एक मुसलमानी हिंदूवर आषक झाली, म्हणून पाठीमागें मुसलमानानीं नाकें मुरडलीं.

एक विद्वान् पण्डित एका यवनीवर भाळला, म्हणून हिंदूनीं मनोमनीं पण्डिताचें चिंतितं येईल तितकें अहित चितिलें.

शाही बागेंत एक लहानसा वाडा होता. तें घर जगन्नाथास आदण

मिळालें. गृहप्रवेश करताना माई हातीं नीराजन घेऊन ओवाळायला आली. ती लवगीच्या कानाशीं तोंड नेऊन म्हणाली,

“ ऐकलेस सूनवाई ! आता चागला मजबूत पिजरा करून त्यात हें पाखळें कोंडून ठेव बरें का ! ”

“ बहन— ! ”

“ छे ग बाई ! बहन काहीं या बाबतींत उपयोगी पडायची नाहीं. इथें ज्याचा तोच हवा ! ”

.१०.

मात्र ही पिजऱ्याची युक्ति स्वतः माईच्या बाबतीत असफल झाली.

कायस्थ बहीण, ब्राह्मण भाऊ आणि यवनी पत्नी अशा तीन प्रेमी जीवांचे ते कुटुंब विवाहाच्या सोपस्कारातून मोकळे होते न होते, तो आठ दिवसांनी एका रात्री बाबाजी झोंपले, ते उठलेच नाहीत ! अत्यंत शातपणे त्यांनी जीवनयात्रा संपविली.

दिल्लीच्या सत्संगप्रेमी हिंदूंनी मोठ्या समारंभाने बाबाजींची अंत्यक्रिया केली. प्रेतावर पहिली मातीची मूठ टाकली जगन्नाथाने. शोकविव्हल झालेल्या माईला लवंगीने सावरून धरले.

धर्मशाळेत परतल्यावर जगन्नाथ माईला म्हणाला,

“ माई, बाबाजी अत्यंत शातपणें गेले—”

“ होय रे भैय्या ! मला त्यांनी आपली सेवाहि करुं दिली नाही ! ”

“ त्याचे काम संपलें, ते गेले माई ! ”

“ काम संपलें कसें भैय्या ? ”

“ तुझ्या पतिदेवामागे तूं अनाथ झालीस, तेव्हां त्यांनी तुला एवढी वर्षे आपल्या छत्राखाली आश्रय दिला. आता तुझा भाऊ तुला भेटला. एका नवीन, समर्थ खाद्यावर तुझा भार देऊन ते स्वतः बाजूला झाले ! ”

“ जन्मभर मी भारच होऊन राहू का रे ? ”

“ नव्हे माई ! पुरुषाला स्त्रीचा भार होतच असेल, तर तो हातीं

वागविलेल्या छत्राच्या भारासारखा आहे ! आपल्या स्नेहाची पखरण पुरुषाच्या पायतळीं अथरून जी स्त्री त्याला जीवनाच्या रखरखीतला विसावा होते, त्या स्त्रीचा भारहि पुरुष वागवणार नाही, तर तो उन्मत्त होईल ! उद्दाम वनेल ! पिसाळलेल्या कुत्र्यासारखा वाटेल त्या वस्तूचे चावे घेत जगताचे जीवन अशक्य करून टाकील. स्त्री हा पुरुषाच्या खाद्यावरील भार आहे, आपल्या इच्छेने नव्हे, जगदीश्वराच्या.

“ पण तो भार आहे, म्हणूनच पुरुष बेताल होऊ शकत नाही. तूं ज्या अर्थाने भार शब्द वापरलास, त्या अर्थाने तूं भार मुळीच नाहीस !

“ हें मी माझे बोलत नाही माई ! तूंच शिकविले आहेस हें ! ”

“ मी ? ”

“ होय. तूंच. कोणत्याहि ग्रथात न लिहिलेलें हें ज्ञान मला तुझ्यापासूनच मिळालें आहे— ! ”

“ असूं दे भैय्या ! तुझे शिष्यपण तुलाच लखलाभ होवो ! माझा भाऊ म्हणून तुला मी एक प्रार्थना करत्ये. ”

“ काय ? ”

“ मामजी गेले. माझ्याभोंवतींचीं वंधने निखळलीं. आता काशी-पर्यंतची सोबत पाहून दे मला ! ”

“ काशीला जाणार तुम्ही ? ” लवणीने व्याकुल होऊन विचारले.

“ होय पोरी ! ऐकलेस भैय्या, माझ्या जीवनातली एक घटना तुला सांगायची राहिली. मी घरातून गेल्ये, हें पाहून माझ्या वडिलानीं विष खाऊन जीव दिला ! त्याच्या मागोमाग आईहि गेली. पेढीचें वाटोळें झालें. शाही कोतवालाने सगळी संपत्ति आपल्या ताब्यात घेतली. माझे म्हणायला कोणीहि राहिले नाही तिथे. आता मला कोणी ओळखणारहि नाही काशीत. ”

“ तुझे काशीला जायचें ठरले आहे ? ”

“ होय. इथें राहून काय करूं मी ? ”

“ ठीक आहे. तर मग आम्हालाहि तुझ्याबरोबर काशीस आलें पाहिजे. ”

“ कशाला ? ”

“ कशाला ? माझ्यावाचून तूं राहूं शकशील, कारण तूं मोठी बहीण आहेस. मोठेपणाच्या अहंकारापोटी तूं मला सोडून जायचें साहस करूं शकशील; पण मला तें करता येणार नाही—”

“ भैय्या ! ”

“ होय माई ! मी तें साहस करूं शकणार नाही ! तुझ्याबरोबर जाशील तिथे आले पाहिजे मला ! ”

“ होय बहन ! आम्ही तुम्हाला सोडून राहू शकणार नाही ! ” लवगी आग्रहानें म्हणाली.

“ अरे, तुम्ही दोघे वेडीं का आहात ? ”

“ आतापर्यंत नाही; पण तुला जर आम्ही जाऊ देऊं, तर मात्र आम्हाला वेड्याच्या साम्राज्याचा पट्टाभिषेक करून घ्यावा लागेल ! ”

“ बहन, याचें हे जाणोत ! मी तुम्हाला जाऊ देऊ शकत नाहीं.”

“ का ग पोरी ? ”

“ जन्मोजन्मीं न फिटतील, एवढे उपकार करून ठेवले आहेत तुम्हीं माझ्यावर. मी ते पेडायचा प्रयत्नहि करणार नाहीं. मात्र म्हातारपणीं मी तुम्हाच्या हाताने धरून देवदर्शनाला घेऊन जाईन ! मदिरात गेल्यावर कमी दिसूं लागल्यानें तुम्ही विचाराल, पोरी, माझ्या गोविंदलालाचे पाय कुठे आहेत ग ? मग मी तुमचे हात गोविंदलालाच्या पायावर ठेवीन !

“ तुम्हाला न्हाऊं मी घालीन ! तुमचे हे लाव सडक केस मी विंचरीन ! तुम्ही वाती वळायला बसाल तेव्हा कापूस पिंजून देईन !

“ अशी नाना प्रकारें तुमची सेवा करीन.

“ आणि जेव्हा तुम्ही अंतिम वाटचाल करूं लागाल, तेव्हा मी तुमच्या तोंडांत गगाजल घालीन !

“ मग तुम्ही डोळ्यात पाणी आणून थरथरत्या हातांनीं मला जवळ घ्याल, आणि म्हणाल,

‘ फार केले हो माझें पोरीने ! ’

“ हें माझ्या जीवनातलें एक मधुर स्वप्न आहे.

“ तें पूर्ण करण्यासाठी मला तुमच्याबरोबर राहिलें पाहिजे ! ”

गद्गद कठाने जगन्नाथ म्हणाला,

“ माई, साग ! आता तूं आम्हाला सोडून जाऊ शकशील ? ”

आसवें टिपीत माई म्हणाली,

“ भैय्या ! तुम्ही दोघेंहि सारखीच दुष्ट आहात ! ”

दुःखाचा विसर पडण्यासाठी माईला कुठे तरी नेणें आवश्यक होतें.
जगन्नाथ त्याच चिंतेत होता, तो चौथे दिवशीं पातशहानीं विचारले,

“ पण्डितजी ! ”

“ जहॉपन्हा ! ”

“ कश्मीरला चलाल ? ”

“ कश्मीरला ? ”

“ होय ! मोठा सुहावना मुल्क आहे ! आस्मानशीं टक्कर घेणारे
बर्फाळे पहाड ! झील ! बडे बडे पेड ! गुलाबाच्या फुलाचे अंथरूण !
बडे बडे चष्मे ! वाः ! क्या खूब ! चला, तिथे मुमताजचे भाई आहेत.
असफखॉ. बडा रसिक आदमी. तुम्हाला खूप आवडेल. ”

“ पण—”

“ समजलों. एकटे नव्हे. आमची वेटीहि बरोबर येऊ दे. ”

“ आणखी—”

“ काय ? ”

“ माई ! माझी बहीण ! ”

“ ती स्वरदेवता ? ”

“ होय ! ”

“ वाहवा ! काय मजा येईल ! एखाद्या मोठ्या झीलमध्ये भल्या मोठ्या
शिकान्यात आपण सगळे बसू. आस्मानातून चादनी टपकेल, आणि माई
मल्हारचे सुर आलापील ! जरूर ध्या तिला बरोबर ! ”

जगन्नाथ आणि लवंगी जेव्हा ऐकेचनात, तेव्हा माई काश्मीरला जायला
तयार झाली.

आणि मग स्वतः शहाजहॉ, जगन्नाथ, लवंगी, माई ही सगळी मंडळी

शाही लवाजमा बरोबर वागवीत संथपणे प्रवास करीत श्रीनगरला पोचली. वाटेतला काल जगन्नाथाच्या अपन्हुति, उत्प्रेक्षा, उपमान आदि अलंकारा-बरोबर कसा कुठें गेला काहीं कळले नाही.

काश्मीरमधील निसर्गाचे कमनीय रूप पाहून जगन्नाथास पराकाष्ठेचा संतोष झाला. अनेकदा सकाळीं सूर्योदयाबरोबर तो एकटाच काश्मिरी शाल पाघरून निसर्गदर्शनास बाहेर पडे. काहीं वेळाने स्वयंपाकाची खटपट करीत असलेली माई लवंगीला म्हणे,

“पोरी ! कुठे गेला हा वेडा भैय्या ! जा, त्याला शोधून आण ! ”

लवंगी त्याच्या शोधार्थ बाहेर पडे. बराच वेळ शोधल्यावर तो कुठें एखाद्या तलावाचे काठीं धुद होऊन कमलाची शोभा पहात बसलेला तिला दिसे. हळूच मागून जाऊन ती त्याचे नेत्र झाकी. तो ते सोडवायचा प्रयत्न करीत म्हणे,

“सोड ! ”

“नाव घ्या ! मग सोडीन ! ”

“नाव घेऊ ! काळतोडी ! ”

“जा ! ”

“बरें बरे ! हिडिंबा ! ”

“हैं काय हो ! ”

मग तो बळेंबळे तिला आपल्या कुशीत ओढून घेई, आणि तिच्या कानाजवळ तोड नेऊन म्हणे,

“कमलनयना ! लवंगी ! ”

लवंगी डोळे मिटून त्याच्या कुशीत तोंड लपवी. तो तें वर उचली. चालण्याच्या श्रमानीं तिच्या भालावर स्वेदकणिका गोळा होत. त्या आपल्या ओठानीं टिपून जगन्नाथ म्हणे,

“लवंगी, तुझ्यावर काव्य करतो.”

“करा बघूं ! ”

“ऐक तर !

“हे सुंदरि, मधुर स्मितानें आलोकित असलेलें तुझें मुखकमल पाहून भ्रमराना हें कमलच फुलले आहे, असा भास होऊन आनंद होतो !”

“पुरे झाले ! नेहमी आपली ती कमलाची उपमा !”

“असें ? राहूं दे ती. दुसरी उपमा ऐक.

“तुझ्या हिमगौरमुखकातीला अधिकच शोभा देणारीं तुझीं काळीं बुबुळें पाहून हें जणू मृगलाछनयुक्त चन्द्रबिंब आहे, अशा भ्रमानें चक्रोराचीं पिलें जिभा चाटू लागतात !”

आलोक्य सुन्दरि मुखं तव मन्दहासं

नन्दत्यमन्दमरविन्दधिया मिलिन्दाः ॥

किं चासिताक्षि मृगलाञ्छनसभ्रमेण

चञ्चूपुटं चट्टलयन्ति चिरं चक्रोराः ॥

लवंगी स्तिमित होऊन जगन्नाथाच्या मुखाकडे पहात राही, आणि मग एकदम आपल्या अधरानीं ते झाकून घेई.

लवंगीला जाऊन बराच वेळ झाला, हें पाहून माई स्वतः तिच्या शोधास निघे. एकमेकांच्या मिठीत बेहोष होऊन गेलेले हें युगुल तिला दिसलें, कीं ती ठसकल्याचा आव आणी. लगेच हीं दोघें वाजूला होत.

“भैय्या ! अरे एवढा मोठा पण्डित तूं !”

“काय झाले माई !”

“तुला एवढें कसे कळेना !”

“काय ?”

“अरे, अजून रात्र व्हायला पुष्कळ अवधि आहे !”

“असें का ! हात्तिच्या ! इथे सूर्याचें तेजहि चन्द्रप्रकाशासारखें शीतल भासून दिवसा रात असल्याचा भ्रम होतो !”

“चल ! द्राड कुठला !”

कधीं तीं तिघें सायकाळीं फिरायला बाहेर पडत. ताल, तमाल, देवदार, अक्रोड यांच्या गर्द राईतून उद्दाम गतीनें वाहणाऱ्या एखाद्या प्रवाहाच्या काठीं असलेल्या खडकावरून धडपडत जेव्हां तीं पाण्याजवळ पोचत, तेव्हा तें अति शीतल जल हातीं घेऊन जगन्नाथ म्हणे,

“ माई, हें जल पाहिलें कीं मला तुझ्या स्नेहाची आठवण होते.”

लवंगी विचारी,

“ वहनचा स्नेह काय पाण्यासारखा पातळ आहे ? ”

“ नाही ! पाण्यासारखा तृत्तिकारक. पाण्यासारखा मिळेल त्या पात्राचा आकार धारण करणारा.”

“ म्हणजे काय ? ”

“ काय तें ऐक. विरागिनी माई तुझ्यामाझ्या प्रणयातील रस नि सग मनाने अनुभवू शकते.”

माई हंसून म्हणे,

“ करतोस काय भैय्या ! रसग्रहणाची ही मार्भिकता न दाखवली, तर तुम्ही म्हणाल—”

“ काय ? ”

“ ही म्हातारी नको आमच्याबरोबर ! ”

“ तुला म्हातारी कोण म्हणतो ? ”

“ कोणीं म्हटलें तरच म्हातारी होईन, असा आशीर्वाद मला मिळालेला नाही.”

“ मग काय आपल्याच मनानें तू म्हातारपण स्वीकारलेस ? ”

“ होय.”

“ तर मग मीहि आपल्या मनानेंच या हिमालयाचा स्वामी होऊन तुला या जलप्रवाहाचे पाणी देऊन टाकतो ! ”

“ वा रे कर्णराजा ! मी या पाण्याचें काय करूं ? ”

“ रामबागेंतील फुलझाडाना घाल.”

फुसफुस हसत लवंगी म्हणे,

“ नाही तर आपल्या म्हशीला पाजा ! ”

“ म्हैस कुठें आहे ग माझ्याजवळ ? ”

“ वा वा ! मला जलमदिरातील तलावाचे पाणी जिच्यासाठीं आणायला सांगितलें होतेंत—”

मग तीं तिघेहि मिळून पोटभर हंसत.

एखादे वेळीं रानभर पसरलेल्या गुलाबाच्या ताटव्यात फिरत असता माई मुद्दाम मागे राही. हातात हात घालून गुलाबपुष्पाचा वास घेत जगन्नाथ मिस्किलपणे लवंगीकडे पाहून म्हणे,

“ मदन किती द्राड आहे बघ ! ”

“ काय केलेन् त्याने ? ”

“ अपराध तुम्ही करता ! शिक्षा आम्हाला भोगावी लागते ! ”

“ अपराध ? ”

“ होय. कुसुमाची शोभा हिरावून घेऊन तुम्ही आपलें अंगप्रत्यंग नटविता ! ”

“ मग ? ”

“ मग काय ! या तुमच्या अपराधावद्दल दंड आम्हाला सोसावा लागतो ! ”

“ कसला दंड ? ”

“ तुमच्या यौवनाची नव्हाळी पाहून आमचे प्राण विकल होतात ! ”

अङ्गैः सुकुमारतरैः त्वं कुसुमानां श्रियं हरसि ।

विकलयति कुसुमबाणो बाणालीभिर्मम प्राणान् ॥

कधीं एखाद्या प्रवालवृक्षाच्या खोडात जगन्नाथ जाऊन बसे. लवंगी उभी राहून म्हणे,

“ मला येऊं द्या ना तिथे ! ”

“ ये कीं ! तुला कोण नको म्हणतो ? ”

“ असे हो काय करता ? मला झाडावर कुठे चढता येतें ? ”

“ चढवीन. पण एका अटीवर ! ”

“ कोणती अट ? ”

“ वर आल्यावर एक-- ”

“ जा ! ”

“ बरे बरें ! रूसूं नकोस. ये. ”

जगन्नाथानें हात देऊन लवंगीस आपल्याजवळ ध्यावें. तेवढ्या भ्रमानीं हि आरक्त झालेल्या तिच्या मुखाचे बळेंबळें चुंबन घेऊन जगन्नाथानें म्हणावें,

“लवंगी, तुझ्या अधराच्या मधुरिमेनें या प्रवालवृक्षाच्या लालीस लाज आणली,

“आणि याचे कोमल पल्लव—

“तुझ्या अधराच्या मृदुतेमुळे लाजून त्यानीं माना खालीं घातल्या !”

अरुणमपि विद्रुमदुं मृदुलतरं चापि किसलयं बाले
अधरीकरोति नितरा तवाधरो मधुरिमातिशयात् ॥

सायंकाळ झाल्यावर त्या दोघानीं झाडावरून उतरून हातात हात घालून घरीं परतावे. असा काळ मोठा सुखात चालला.

जणूं ते दिवस मोठी श्रवणरम्य कथाच होती. हूं म्हणताक्षणीं एक सायंकाळ उलटून जावी, पण तिचे लवमात्र भान असू नये.

एके सकाळीं जगन्नाथ फिरायला जाण्याच्या तयारीत आहे, तो पात-शहाकडून बोलावणे आले. एका चौखात्री किनखात्री तंबूत शहाजहॉ उतरले होते. पहारेकऱ्याच्या मधून जगन्नाथाने तंबूत प्रवेश केला, तेव्हा हुक्क्याची नळी बाजूला ठेवून पातशहा म्हणाले,

“या पण्डितजी !”

पातशहाची विषण्ण मुद्रा पाहून चिंतित स्वरात जगन्नाथाने विचारलें,

“हुजुराची प्रकृति ठीक दिसत नाही—”

“तबियत ठीक आहे आमची.”

“मग मुद्रा उदास का ?”

क्षणभर थाबून शहाजहॉ म्हणाले,

“पण्डितजी ! तुम्हापासून चोरून ठेवण्याजोगें काहीं नाही. तुम्हाला माहीत आहे, आमच्या दारावर आमची अधिक मुहब्बत आहे.”

“शहेजादा दाराचा स्वभावच कुणालाहि आवडण्यासारखा आहे !”

“होय. तुमचेंहि त्याच्यावर प्रेम आहे.”

“ते माझे स्नेही आहेत.”

“तर नेमकी हीच गोष्ट आमच्या औरंगजेबाला आवडत नाही.”

“कां ?”

“ दाराची परधर्मसहिष्णुता त्याच्या मनास येत नाही ! त्याने आमच्या मुरादच्या हातात हात मिळवून तिकडे पुंडावा माडला आहे ! शिवाय दक्षिणेतहि विजापुरकराचें बड वाढीस लागलें आहे. तें बड मोडायला काय आम्ही स्वतः जावें—”

“ शहेनशाह,

“ मत्त मातगाच्या गण्डस्थलावर आपल्या नखानीं चित्रें काढणें, ही ज्याची आवडती क्रीडा, त्या केसरीने काय हरिणाच्या धुमाळीकडे नजर वर उचलून अवधान द्यावें ? ”

वेतण्डगण्डकण्डूतिपाण्डित्यपरिपन्थिना

हरिणा हरिणालीपु कथ्यतां कः पराक्रमः ॥

“ तुमचे म्हणणेहि ठीक आहे पण्डितजी ! लेकिन आज दिल अस्वस्थ झालें आहे. दाल झीलमध्ये चलता ? ”

“ सगळी मंडळी ? ”

“ होय. तुमची माई येईल ? ”

“ होय. येईल ती. एकदा आपल्याला गाणें ऐकविण्याचें तिच्याहि मनात आहे.”

“ चला तर. ”

दुसरे दिवशीं ही सगळी मंडळी दाल सरोवराचे रोखाने निघाली. सरोवरावर चारसहा भव्य शिकारे तयार होते. त्यातला एक बहुमोल गालिचांनीं सजवला असून वर किनखाची छप्पर होतें. स्वतः शहाजहाँ, जगन्नाथ, माई, लवंगी आणि असफखॉ ही मंडळी त्या शिकाऱ्यात चढली, आणि इतर मंडळी दुसऱ्या शिकाऱ्यावर स्वार झाली.

शिकारे सुरू झाले, त्या वेळीं सूर्य पश्चिमेकडे कलला होता. भोंवतालच्या बर्फाच्छादित गिरिशिखरांचीं रक्तवर्ण प्रतिबिंबें तलावाच्या स्वच्छ, निळसर पाण्यात चकाकत होती. वाऱ्याच्या झुळकींनीं वातावरणात अधिकच रम्यता आणली होती.

लवंगी शहाजहाँच्या जवळ बसली. तिच्या पाठीवरून हात फिरवीत शहाजहाँ म्हणाले,

“ बेटी ! खुश तो हो ? ”

“ जी हँ अब्बाजान ! ”

“ असफखॉ, या इकडे ! तुमची आमच्या रसिक पण्डितराजाशी ओळख करून देतो. ”

जगन्नाथाला जबळ बसवीत शहाजहॉ म्हणाले,

“ हे आमचे जावई राजपण्डित जगन्नाथ ! शायरी याच्या घरी पाणी भरत्ये ! शायरीहि अशीतशी नव्हे ! बेहद ऊंची ! अव्वल दर्जाची ! ”

“ आपल्या प्रिय माणसाची प्रशंसा करावी, हा सज्जनाचा स्वभावच आहे खॉसाहेब ! ”

“ हा आपला विनय आहे पण्डितजी ! ” असफखॉ म्हणाला, “ इतके दिवस शेनशहॉच्या सरबराईत गुंतलो असल्याने आपली पहेचान होण्याचा मौका आला नाही. ”

“ हा हा ! असफखॉ, पहेचान न होऊ शकली, तर काहींतरी कमी रहावी, असेच पण्डितजींचे पाण्डित्य आहे ! पण्डितजी, सुनवा ना काहीं ! ”

“ ऐकावे हुजूर ! ” जगन्नाथ क्षणभर चिंतन करून अंगुलि उचलीत म्हणाला,

“ दक्षिणवायु वहात आहे.

“ देवदाराच्या फुलोऱ्यातून डोकावणाऱ्या आम्रवृक्षांचीं तांबूस पानें शोभायमान भासत आहेत.

“ कोकिला कूजन करीत आहेत.

“ हें वातावरण आम्हाला सुखमय भासत असले, तरी—

“ त्या तिथें, पलिकडील तीरावर—

“ एका झोपडीत,

“ कमलाची काति जिच्या अंगकातीपुढे उणी भासावी, अशा बालेला—

“ आपले प्राण साभाळणेंहि कठीण झालें आहे.

“ तिला दक्षिणवायु—

“ चन्दनवृक्षावर वास्तव्य करणाऱ्या नागराजाच्या फूत्काराप्रमाणें वाटत आहे.

“आमृतृक्षाच्या पल्लवाची रक्तिमा तिला खैराच्या इंगळासारखी नेत्र-
दाहक झाली आहे.

“कोकिलाचें कूजन तिला विषवत् झाले आहे !

पाटीरद्रुभुजङ्गपुङ्गवमुखायाता इवातापिनो
वाता वान्ति दहन्ति लोचनममी ताम्रा रसालद्रुमाः ॥
एते हन्त किरन्ति कूजितमयं हालाहल कोकिला
बाला बालमृणालकोमलतनुः प्राणान्कथं रक्षतु ॥

“कारण ज्यामुळे हे सगळे सुखमय भासते,

“असा तिचा प्रियकर तिच्याजवळ नाही !”

शहाजहाँ रागावून म्हणाले,

“कुठे आहे तो कातिल !”

“तो या आपल्या शिकान्यावर वल्ही चालवीत आहे !”

असफखॉ अत्यंत सन्तुष्ट होऊन उठला, आणि त्याने आपल्या डोक्या-
वरील पगडी उतरून जगन्नाथाच्या डोक्यावर ठेवीत म्हटले,

“लाजवाब ! पण्डितराज ! आपण आजपासून माझे भाई झालात !”

शहाजहाँ म्हणाले,

“पण्डितराज ! असफखॉ आमच्या बेगम मुमताजमहलचे भाई आहेत !
ताजमहाल बाधताना याचें खूप साहाय्य झाले आहे आम्हाला !”

भावावल्याचा आव आणून जगन्नाथ म्हणाला,

“हरे राम ! कसा कठिण प्रसंग ओढवला !”

“का हो, काय झाले !”

“आता मी कोण ?”

सगळी मंडळी जगन्नाथाच्या तोडाकडे बघू लागली. शहाजहाँ म्हणाले,

“पण्डितराज, काव्य करीत आहात काय ?”

“छे छे ! मीच कवितेचा विषय झालों आहे !”

“कसे ?”

“असफखॉ आपले मेहुणे, या नात्याने मी आपला मेहुणा झालों —
आणि—आणि लवगीचा पति या नात्याने—”

हंशानें नावेतले वातावरण जणूं सजीव झालें. शहाजहाँ म्हणाले,
“असफखॉ, गाणें ऐकायचें आहे !”

“वा वा ! अशा वेळीं गाणें ऐकायला मिळालें, तर बेहस्त खालीं उतरेल ! कोण गातें ?”

“माझी बहीण गात्ये.”

असफखॉ म्हणाला,

“जहॉपन्हा, मीं एक बेहतरीन सारंगिया आणि तबलजी घेतला आहे बरोबर. पण्डितराज, त्याची साथ चालेल काय आपल्या बहिणीला ?”

जगन्नाथानें माईकडे पाहिलें. तिने काहीं न बोलतां मान डोलावली. लगेच असफखॉनें शेजारील शिकान्यास जवळ बोलावून त्यावरील म्हाताऱ्या सारंगीवाल्याला आणि तबलजीला वाद्यासह शाही शिकान्यावर घेतलें. त्या दोघांनीं पातशहाँना लवून मुजरे केले, आणि वाद्यें लावलीं. समोरील गालिच्यावर माई मर्यादेनें येऊन बसली.

तिचा अगदीं साधा वेष पाहून सारंगिया खंयचटपणें हळूच म्हणाला,
“ये गाएंगीं ?”

माईच्या तें लक्षात आलें. तरी काहीं न बोलता तिने मनोमनीं गोविंद-लालाचे ध्यान करून नमस्कार केला.

तबलियानें तबल्यावर थाप टाकली. सारंगियाने पहिल्या तडाख्यास एक अद्भुत स्वरवेल उभवून षड्जावर गज स्थिर केला.

माईनें मान डोलावून अगदीं अलगत त्या स्वरात आपला स्वर मिळवून दिला. तोहि अशा अजोडपणें कीं कळे न कळे. पातशहाँनीं मान हालवून वा ! म्हटले. असफखॉ जरा पुढे सरला.

सूर्य अस्तास जात होता. तलावाच्या पाण्यात पडलेलीं हिमशिखराचीं प्रतिबिंबें अंधुक होत होतीं. शिकान्यात अत्तराचे दिवे पेटले होते. सगळें वातावरण धड ना ज्ञात, धड ना अज्ञात, अशा उदासीनपणाने भरून गेले होते. वल्ह्याचा होणारा सपसप आवाज हें औदासीन्य वाढवीत होता.

आणि माईनें विरही मारव्याचे स्वर आलापिले.

पहिल्या स्वरविस्तारांतच तिने श्रोत्यांना जिंकले. सारंगिया जरा सावधपणे वाजवू लागला.

तिने अत्यंत मंद लयीत एकतालातील पद सुरू केलं.

आयी रजनिया ॥

“ रात्र झाली आहे.

“ कोकिलपक्षी गाऊन गाऊन थकून स्वस्थ बसला आहे.

“ आकाशात चतुर्थीचा क्षीण चन्द्र कसावसा प्रकाशत आहे.

“ राताकिडे किंर किंर करीत आहेत.

“ प्रियतम दूर देशास निघून गेला आहे.

“ त्याची आठवण काढून काढून प्रिया क्षीण झाली आहे.

“ ती मृत्यूला म्हणत आहे—

“ मृत्यो ! माझे शरीर खुशाल नष्ट कर !

“ पण नेत्राची शक्ति नेऊ नकोस !

“ कारण—

“ माझा प्रियतम आल्यावर एकदा त्याला डोळे भरून पहावे,

“ असे माझ्या मनात फार आहे ! ”

प्रत्येक शब्द माई अत्यंत स्वच्छपणे म्हणत होती. प्रत्येक चरण सर्वांच्या अन्तःकरणास स्पर्श करीत होता. मने अत्यंत मृदु होऊन माईच्या स्वराशी तल्लीन झाली. भावनाचे बंद खुलले. अतरीचीं दारं सताड उघडलीं. अतरा संपवून माई ध्रुपदावर उतरली,

आयी रजनिया ॥

मूर्तिमत विरहिणी तिने सगळ्यांच्या दृष्टीसमोर उभी केली, आणि ती थाबली.

शहाजहाँच्या डोळ्यातून आसवे वाहू लागलीं. अस्फुट स्वरांत ते म्हणाले,

“ मुमताज ! प्यारी मुमताज ! ”

लवगीने पातशहाँच्या कुशीत डोकें खुपशीत म्हाटलें,

“ अब्बाजान ! ”

तिच्या डोक्यावर हात फिरवीत पातशहा बोलले,

“ मेरी लाडली ब्रिटिया ! ”

जगन्नाथाची समाधि लागली. असफळी भावावेगामुळे काही न बोलतां स्तब्ध बसून राहिला. सारंगियानें सारंगी खाली ठेवून माईपुढें डोके टेकले. भरलेल्या स्वरात शहाजहाँ म्हणाले,

“ माई ! आम्ही काय कौतुक करणार तुमच्या कलेचे ! तुम्हाला काहीहि वस्तु देणें ही अह्माच्या घरची गुनहगारी ठरेल ! तुमची कला मोल करण्यापलीकडील आहे ! आज तुम्हीं विरहिणीच्या रूपानें मुमताजला आमच्यासमोर खडें केलेत—ताजमहालातील कवरीत चिरविश्रान्ति घेत असलेल्या मुमताजला ! ”

जगन्नाथ भानावर आला, आणि त्यानें सर्वांच्या देखत माईच्या पायास हात लावून वदन केलें.

“ हा ! ” पातशहा एकदम म्हणाले, “ हे माईच्या गानविद्येचें खरें मोल ! ”

बैठक उदासपणें सपली. शिकाऱ्यातील एक खोली या तिघाना दिली होती. त्या खोलीत जाऊन जगन्नाथ अंथरणावर काहीं न बोलता पहुडला.

“ का हो ? जेवायचे नाही ? ” लवंगीनें विचारले.

“ नाही. ”

“ का रे भैय्या ? ”

“ माई ! तू आपल्या स्वरसामर्थ्यानें एका वेगळ्या जगात नेऊन सोडलें आहेस—

“ उदास, पण मधुर !

“ मला कृपा करून त्यातून खाली ओढूं नकोस ! तिथेंच राहूं दे ! विरहगीते गात ! ”

. ११ .

माईने आपल्या विरहगीताने निर्माण केलेले औदासीन्य—

एवढ्या वेगाने ते जीवनाच्या प्रत्येक अगास स्पर्श करून दशांगुलें उरेल अशी कल्पना कोणीच केली नव्हती, खुद्द माईनेहि नाही.

काश्मीरहून मंडळी दिल्लीस परतली, आणि लगेच पातशहा मुमताजच्या कबरीच्या दर्शनासाठीं म्हणून आग्याला गेले.

जगन्नाथाच्या या विवाहाबद्दल पसरलेला असतोष एवहापर्यंत वाढीस लागला होता. ज्या राणा जौहरसिंगजींनीं एकदा जगन्नाथाचे अपूर्व कौतुक केलें, त्याच्याच घरीं जगन्नाथाचा निषेध करून त्यावर वाहिष्कार टाकावा कीं काय याचा निर्णय घेण्यासाठीं पण्डिताची सभा भरली. स्वतः जगन्नाथालाहि त्या सभेत बोलावणे केले गेले. वादाची रणधुमाळी उडाली. कोणी काहीं ऐकून ध्यायलाच तयार होईना. जगन्नाथाने “स्त्रीरत्न दुष्कुलादपि” हें मनूचें वचन पुढे करून आपले समर्थन करायचा कसोशीनें प्रयत्न केला; पण दिल्लीकर पण्डिताचा मनूच्या वचनापेक्षा आपल्या बाहुसामर्थ्यावरच अधिक भरवसा होता.

शेवटीं राणा जौहरसिंगजींनीं तो कोलाहल थांबविला, आणि ते जगन्नाथास म्हणाले,

“पण्डितजी, मला आपल्यासमोर धृष्टतेने प्रस्ताव माडताना फार वाईट वाटतें—”

“ राणाजी, सभेने शिष्टाचाराची मर्यादा केव्हाच ओलाडली आहे ! ”

“ नाही पण—”

“ कसाला अडखळता राणाजी ? स्पष्टपणें सांगून का टाकीत नाही ! ”

“ ठीक आहे. आपण यवनीचा त्याग करून—”

“ बोला ! ”

“ प्रायश्चित्त घ्यायला सिद्ध असाल—”

“ प्रायश्चित्त ? ”

“ होय ! पण्डिताचा तसा आग्रह आहे ! ”

“ या पण्डिताचा ? ”

“ होय रे यवनीच्या जारा ! ” एक उद्दाम ब्राह्मण गर्जला.

“ थात्रा ! का उगीच वाद वाढविता ? ” राणाजी दोन्ही हात उभवून म्हणाले.

जगन्नाथानें आपला ओठ चावला, आणि काहीं न बोलता तो स्तब्ध राहिला.

“ करा पण्डितजी ! एवढेच हे करा ! आपले पाडित्य आम्हाला बंदनीय, आहे—”

“ पुरे ! ” जगन्नाथ गदगदा हळून स्वतःला शक्य तितका आवर घालीत बोलला,

“ अधिक बोलून आपला आणि आमचा मनस्ताप वाढवावा अशी आमचीहि इच्छा नाही.”

“ मग काय आहे आपली इच्छा ? ”

“ आपण यवनीचा त्याग करावा ! आपल्याला केवळ स्त्रीतुखच हवे असेल, तर—”

“ मीं हे न केले तर ? ”

“ तर !—तर आम्हाला दुर्दैवाने आपणाला जातिवहिष्कृत करावें लागेल ! ”

“ हें भय आपण कुणाला घालीत आहात, कल्पना आहे ना ? ”

“ होय ! दुर्दैवाने पातशहानीं आपणास जामात करून घेतलें आहे.”

“ ही गोष्ट जर त्याच्या कानापर्यंत गेली तर ? ”

“ तर ?—तर ब्रह्मकार मार्गे व्यावा लागेल, हें आम्हाला माहीत आहे !
पण मनोमनीं—”

“ ऐका ! मी उद्या माझे घरीं सर्वास जेवायचें निमंत्रण करण्या-
साठीं शाही स्वार धाडला, तर जो तें निमंत्रण नाकारील असा कोणी
पण्डितबुव इथें आहे काय ? ”

सभेत थोडी चुळबुळ झाली, पण पुनः सगळें शांत झालें.

“ पण्डितमन्यानो ! ऐका !

“ तुम्ही सगळे अत्यंत धुद्र आ हात

“ मदोन्मत्त गजांसंबधीं सिंहाने केवळ ऐकलेच काय ते होतें.

“ ज्याच्यावर आपल्या तीव्र नवनिशित नखानीं चित्रे काढावीत, असा
कोणी या सभेंत दिसत नाही !

“ इथे केवळ वाचाळ जंबुक आहेत !

“ मृग आहेत.

“ लाडगेहि आहेत.

“ तेव्हा केसरी आपल्या नखाचें पाडित्य प्रकट करणार नाही !

दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः

कारिण्यः कारुण्यास्पदमसमशीलाः खलु मृगाः ।

इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिखाना पुनरयं

नखाना पाण्डित्य प्रकटयतु कस्मिन्मृगपतिः ॥

“ तुमचा विरोध विचारातहि न घेण्याच्या लायकीचा आहे.

“ तरी पण ऐका.

“ मीं लवगीचे धर्मविधीने पाणिग्रहण केले आहे.

“ तिची माझी ताटातूट एक मृत्यूच करू शकेल.

“ तुमच्या या धृष्टतेचे प्रायश्चित्त तुम्हाकडून घडाविणेंहि काहीं अशक्य
नाहीं.

“ पण तो विचार मी सोडून देतों.

“ कारण तेवढीहि तुमची योग्यता नाही. ”

जगन्नाथ सभेंतून उठला आणि तसाच घराकडे निघाला. त्याला

मार्गांत लोक जागोजाग जमून भीतिग्रस्त मुद्रांनीं चर्चा करताना दिसले. हे असे का व्हावे, ते त्याला कळेना. अस्वस्थ मनानें त्यानें घरीं पाऊल घातलेन्, तो त्याला माई शोकाकुल लवगीची समजूत घालीत असलेली दिसली.

“ काय झाले ? ” आश्चर्यमग्न जगन्नाथानें विचारले.

“ भैय्या ! बरें झाले तूं आलास ! ”

“ का ? ”

“ एवढा वेळ मी तुझीच वाट पहात होत्ये. ”

“ कशासाठी ? ”

“ हिची समजूत घालण्यासाठी ! ”

माई उठून बाहेर गेली. जगन्नाथ लवंगीजवळ गेला आणि खाली बसून तिला कुशीत ओढीत तो म्हणाला,

“ का रडत्येस ? ”

“ तुम्हाला नाही कळले ? ”

“ काय ? ”

“ अब्बाजान आग्न्याला गेले— ”

“ मग ? ”

“ तिकडे त्यांना पक्षघाताचा झटका आला ! ”

“ अरे ! ”

“ अर्धे अंग लुळे पडलें ! ”

“ बरोबर कोण आहे ? ”

“ सलीमा ! पण— ”

“ पण काय ? ”

“ तिलाहि तो राहूं देणार नाही त्याच्याजवळ ! ”

“ कोण ? ”

“ औरंगजेब ! ”

“ कां ? ”

“ मुरादला बरोबर घेऊन त्याने आग्रा काबीज केलें, अब्बाजानना कैद केलें, आणि दारावर चाल करून गेला आहे तो ! ”

“ दारावर ? करीना का चाल ! शाही फौज दारामागे उभी आहे ! ”

“ तुम्हाला इथली राजनीति माहीत नाही. ”

“ काय आहे ती ? ”

“ दारानें राज्यावर बसणें लोकाना आवडणार नाही. ”

“ कां ? ”

“ तो युद्ध करण्याच्या विरुद्ध आहे; आणि इथल्या लोकांना लुटालूट करणेंच आवडते. ”

“ मग काय होईल ! ”

लवंगीनें काहीं क्षण तसेच दवडले, आणि मग डोळे पुशीत म्हणाली,

“ औरंगजेब दाराला ठार मारणार ! ”

“ हरि हरि ! काय सागत्येस हें ? ”

“ जे घडते तेच सागत्ये. भावाचे मुडदे पाडून ताज मिळविणें हा शाही रिवाज आहे इथला ! ”

एक निश्वास सोडून जगन्नाथ म्हणाला,

“ धन्य आहे राजनीति ! ”

काहीं वेळ दोघेहि बोललीं नाहींत. मग त्याच्या कुशीतून डोके वर उचलीत लवगी म्हणाली,

“ मी औरंगजेबाला ओळखत्ये, आता या जन्मीं अब्बाजानची भेट घडणार नाही ! आणि — ”

“ आणि काय ? ”

“ आम्हाला दिल्ली सोडून गेलें पाहिजे ! ”

“ का ? ”

“ आमचा विवाह ज्याना रुचला नाही अशा लोकाचा शिरोमणि आहे औरंगजेब ! ”

एक निश्वास टाकून जगन्नाथ म्हणाला,

“ का ? ”

“ कारण मी मुसलमान आणि तुम्ही हिन्दु ! ”

“ नेमकें हेंच—”

“ काय ? ”

जगन्नाथ उठून उभा राहिला, आणि त्यानें माईला हाक मारली.
आत येऊन माई म्हणाली,

“ काय भैय्या ! ”

“ दोघीहि ऐका ! ”

त्याने संभेतील वृत्त त्या दोघींना ऐकविलें. दोघीहि श्वास रोधून ऐकत राहिल्या. लवगीची मुद्रा काळवडून गेली. जगन्नाथ निर्धारयुक्त स्वरात म्हणाला,

“ लवगी, खिन्न का होत्येस ? ”

तिच्या डोळ्यातून आसवे ओघळूं लागलीं. तीं टिपून ती म्हणाली,

“ माझ्यामुळे—”

“ वेडी आहेस तूं लवगी ! आपल्या आयुष्यातील अत्यंत मधुर काल आपण एकत्र घालविला आहे. आपण दोघें एकमेकाच्या जीवनात इतकीं मिळून गेलो आहोत, कीं आपल्याला वेगळें करण्याचे सामर्थ्य कृतान्त काळाचेहि अंगीं नाहीं !

“ तो हीं शरीरें वेगळीं करूं शकेल !

“ पण मने ?

“ तीं एकरस होऊन गेलीं आहेत—

“ गंगा—यमुनासारखीं.

“ त्याचा संगम तेवढाच विशुद्ध ! तेवढाच पवित्र !

“ ऐक लवंगी.

“ तूं, मी आणि माई—

“ गंगा, यमुना आणि सरस्वती !

“ हे प्रयाग भावी प्रेमी युगुलाचे तीर्थस्थान होईल !

“ जगाकडून निंदिलीं, उपेक्षिलीं गेलेलीं युगुले—

“ त्यांना या प्रयागात स्नान करून चिरशांतीचा लाभ होईल !

“ त्यांच्या अस्थि या त्रिवेणी संगमांत विसांवतील ! ”

माई जगन्नाथाजवळ आली, आणि अत्यंत स्नेहभावाने त्याच्या पाठीवर हात ठेवीत म्हणाली,

“ भैय्या ! मी तुझ्यासारखा भाऊ मिळवून धन्य झाल्ये ! आणि या पोरीसारखी बहिनी मिळवून !

“ अरे ! चला माझ्याबरोबर. मी गाणी गाऊन पुनः एकदा भिक्षा मागेन. आपण तिथे मिळून तीर्थयात्रेला जाऊं. वाटेंत कोणी आपली जात विचारणार नाही ! आणि—आणि विरागिनींकडे पाहताना आपली दृष्टि स्वच्छ ठेवण्याएवढी धर्मबुद्धि या देशात अजून जागृत आहे ! ”

“ होय माई ! आपण सगळ्या तीर्थयात्रा संपवू ! मथुरेला जाऊन गोविंदलालाच्या मदिरात पुनः एकदा तूं गा. आम्ही आमची नम्र श्रद्धा त्याच्या चरणीं समर्पित करू.

“ मग आपण हिमालयात जाऊ !

“ तिथे एका हिमवाहिनीच्या तटाकीं आपण एक झोंपडी बांधूं.

“ तूं पाणी आणीत जा, ही स्वयंपाक करीत जाईल.

“ आणि मी तिथे एक पाठशाळा सुरू करीन !

“ त्या पाठशाळेंत मी विद्यार्थ्यांना अलंकारशास्त्रात प्रवीण करीन !

“ नानावृत्ते—

“ शिखरिणी, पृथ्वी, शार्दूलविक्रीडित, मालिनी, पुष्पिताम्रा, प्रहर्षिणी, वसन्ततिलका, गीति, आर्या, उद्रीति, मन्दाक्रान्ता—

“ हीं सगळीं वृत्ते मी पुनः एकदा जीवन्त करीन !

“ आणीकहि नवीं वृत्ते घडवीन मी !

“ आणि पातशहानी दिलेली उपाधि—

“ राजपण्डित—

“ तिचे अक्षर आणि अक्षर मी सार्थ करीन !

“ माझ्यानंतर होणाऱ्या सर्व पण्डितांनी अगोदर मला अनन्यभावाने नमस्कार करून मग पद्यरचनेस प्रारंभ करावा, असें लाघव मी रचीन !

“ हे सर्व करण्यास आवश्यक ती शांतता मला तिथे लाभेल !

“चल माई ! ”

माई कौतुकानें म्हणाली,

“भैय्या, मला करावें लागणारें एक काम विसरलास तूं ! ”

“काय ? ”

“या माझ्या द्राड सुनेच्या पोराला खेळविणे—”

शोकभारानें विव्हल झालेली लवंगीहि या परिहासानें खुदकन् हसली. पण सर्वच घटना अकल्पनीय गतीनें घडत होत्या. त्याच रात्रीं दिल्ली-भर लोकांची धावाधांव सुरू झाली. शहाजहाँ आणि दारा या दोघांच्या हितैषी सरदाराच्या घरावर चौक्यापहारे बसले.

सायंकाळी लवंगीची म्हातारी दासी घाबऱ्या घाबऱ्या येऊन लवंगीला म्हणाली,

“त्रिटिया, अम्माजान मेहरुनिसाचा निरोप आहे ! ”

“काय ? ”

“आजच्या आज इथून निघून जा ! ”

“का ? ”

“उद्या सकाळपर्यंत खासा औरंगजेब येऊन दिल्लीची नाकेबंदी करील ! ” लवंगी चिंतातुर मुद्रेनें माईकडे गेली, आणि तिला ही वार्ता सांगून म्हणाली,

“आता ? ”

“भैय्या कुठे आहे ? ”

“ते दाराची चौकशी करायला गेले आहेत.”

“तो आल्यावर लगेच निघायचे.”

“लगेच ? ”

“होय पोरी ! या पेटत्या आगीतून शक्य तितक्या लवकर बाहेर पडलें पाहिजे.”

लवंगी डोक्यावर हात देऊन बसून राहिली. माई भराभर सामानाची आवराआवर करू लागली खरी; पण काय ध्यावे आणि काय ठेवावें हेहि तिला कळेनासें झालें.

एवढ्यात जगन्नाथ घरीं परतला. ही आवरासावर पाहून तो चकित होऊन म्हणाला,

“ काय हें माई ? ”

“ हें सगळे देऊन टाकणार आहे. ”

“ कुणाला ? ”

“ औरंगजेबाला बक्षीस म्हणून ! ” माई हंसली. जगन्नाथ वेड्यासारखा तिच्याकडे पहात राहिला. तोच लवंगी उठून त्याच्याजवळ आली, आणि त्याचा हात धरून केविलवाण्या स्वरात म्हणाली,

“ अहो ! आपल्याला आताच निघालें पाहिजे ? ”

“ कुठें ? ”

“ कुठे ? मला नाही माहीत ! ”

“ मला तरी कुठे माहीत आहे ? ”

माई हातची वस्तु खाली ठेवीत म्हणाली,

“ मग काय मला माहीत आहे ? ”

“ बरें झालें. कुणालाच माहीत नाही ! ” जगन्नाथ खाली बसला.

माई त्याच्याजवळ गेली, आणि म्हणाली,

“ भैय्या! वेड्यासारखे काय करतोस ? ऊठ, आत्ता निघायला हवें इथून ! ”

“ कुठे ? ”

“ कुठेहि ! वाट मिळेल तिकडे. ”

“ पण दाराची खबर अजून मिळाली नाही. ”

“ ती सावकाश मिळेल ! तूं अगोदर अंगावर वागविता येईल इतकें सामान घे. ”

“ का ? ”

माईने औरंगजेबाच्या आगमनाविषयी कळलेला निरोप त्याला सांगितला. लवंगी स्फुदत म्हणाली,

“ बहन, आपण गेलों, तर माझे ससे, हरीण, मीं काश्मीरांतून आणलेले देवदाराचें रोप— ”

“ सश्याच्या आणि हरिणांच्या गळ्यांत दोऱ्या बाधून बरोबर घे ! ”

“ वाः ! मग तें सर्व इथें सोडून घावें लागेल, असें का सागत नाही ? ”

“ माझ्या गोजिरवाण्या सुने ! अगोदर घराबाहेर पडा ! या सगळ्या गोष्टींची चिंता आपण बाहेर गेल्यावर निवान्तपणे करू ! ”

त्या रात्री, तशा गोघळात घोडी मिळविणें हेहि अशक्य होतें. शेवटीं मध्यरात्री एकदाचे माईने त्या दोघाना घराबाहेर काढलें. दिल्ली-विषयक अनेक प्रिय आठवणी जाग्या होऊन लवंगी मुकाट्यानें आसवें दाळीत चालूं लागली.

पहाऱ्याची व्यवस्था पार कोलमडून पडली होती. अनेक कुटुम्बें घोडी, मेणे, उंट, गाढ्या, काय मिळेल तें वाहन वापरून दिल्लीबाहेर पडत होती. वाटेत काहीं ठिकाणीं दाडगे अरब, पठाण आदि पंचहत्यारी स्वार या पळणाऱ्या ताड्यापैकीं इच्छेस येईल त्याला अडवून लुटालूट करीत होते. सुदैवाने यापैकीं कुणाचीहि दृष्टि न जाता हीं माणसें मथुरेच्या वाटेनें दिल्ली-बाहेर पडलीं.

अंधारात ठेचा खात पुढील प्रवाशाच्या अनुरोधाने, अंगावरील ओझे वागवीत चालणे माईला संवईचे झाले होतें. जगन्नाथहि या क्षेत्रात फारसा नवीन नव्हता. तें क्षेत्र सर्वथा अपरिचित होतें लवंगीला. आजपर्यंत शाही महालाबाहेर फारसें कधीं पाऊल न टाकलेल्या तिला मात्र तो प्रवास अगदीं असह्य झाला.

दोनतीन मैल कशीवशी त्या दोघाबरोबर चालून मग लवंगी मध्येच थांबली आणि म्हणाली,

“ अजून किती लाब जायचे आहे ? ”

“ पुष्कळ लाब. नुक्ता तर कुठे या प्रवासाला प्रारंभ झाला आहे.”

विमनस्क जगन्नाथानें उत्तर दिलें, आणि तो तसाच चालत राहिला. पण लवंगी थांबली, हें माईला कळलें. ती तिच्याजवळ गेली, आणि म्हणाली,

“ का ग पोरी ? थकलीस ? ”

त्या प्रश्नातला ओलावा लवंगीला जाणवला. ती गर्हिवरून म्हणाली,

“ बहन ! मला संवय नाही ना चालायची ! ”

“ होय. मला माहीत आहे तें. आण तुझे सामान माझ्याजवळ. ”

“ नको बहन. ”

“ देखेस की नाही ?

“ पण तुमच्याजवळ अगोदरच माझ्यापेक्षा अधिक ओझे आहे ! ”

“ आता मी रागावेन बरे का ! ”

माईनें बळें बळे तिच्याजवळचें सामान घेतले, आणि मग त्या जगन्नाथाचा मागोवा घेत चालू लागल्या.

आणखी एक आपत्ति उभी राहिली ! विचारमग्न जगन्नाथ या दोर्घीच्या थावण्याकडे लक्ष न राहून तसाच पुढे गेला ! हू हू असे हुकार टाकीत मोई एक मेणा घेऊन त्या दोर्घीच्या पुढे गेले आणि त्याच्यामागून एक घोडेस्वार ! लवगी बावरून म्हणाली,

“ हे कुठे आहेत ? ”

माईहि थोडीशी घाबरली. ती हाका मारू लागली,

“ भैय्या ! अरे भैय्या ! ”

उत्तर नाही ! लवंगी तिला चिकटून रडूं लागली. तिला समजावीत माई म्हणाली,

“ उगी पोरी ! रडून का भागते ? आल्या प्रसंगाला तोंड द्यायला हवें. देव कदाचित् आपली परीक्षाच पहात असेल. भैय्या पुढें गेला आहे. आपण मागें राहिलों, हे त्याच्या लक्षात आलेलें दिसत नाही. तो थावला असेल आपल्यासाठी. चल. थावून भागायचें नाही. ”

माई जवळ जवळ लवंगीला ओढीतच निघाली, तों मागून घोडेस्वारांची एक टोळी उधळत आली. माईनें लवगीला बाजूस ओढले, म्हणून बरें झालें. एरव्हीं ती टापाखालीच सापडती.

आता मात्र लवगीच्या अंगांतलें चैतन्य जवळजवळ हारपलें !

पति कुठें दिसेनासा झाला आहे, मार्गहि अनोळखी, त्यात अंधाराची भर, भोंवतारी जीव घेऊन बेभानपणें पळत सुटलेली गर्दी, अशा स्थितीत ती कोमलागी वाघाच्या तोंडीं सापडलेल्या हरिणीसारखी थरथर कांपू लागली.

माई वळून तिला म्हणाली,

“ पोरी ! खाद्यावर बसत्येस का माझ्या ? ”

“बहन ! बहन !” असें पुटपुटून लवंगीने माईच्या गळ्यात मिठी मारली. तिची समजूत कशी काढावी, ते माईला कळेनासे झाले. तिचाहि धीर खचू लागला.

तोंच हाक ऐकू आली,

“ माई ! ”

“ भैय्या ! ”

घाबरलेला जगन्नाथ आवाजाच्या अनुरोधाने याच्याजवळ आला. त्याला पाहताच लवगी त्याच्या गळ्यात पडून स्फुंदू लागली.

“ कुठे गेला होतास भैय्या ? ”

“ तुम्ही मागे राहिलात हें माझ्या ध्यानीं आले, तेव्हा जवळजवळ अर्धा मैल पुढे गेलों होतो ! अचानक मागे वळून पाहिलें ! तुम्ही नाहीं ! एकदम धस्स झाले ! वाटले, संपले ! तसाच मागे वळून पळत सुटलो ! ”

“ छान केलेस ! इथें एका माणसाने अगदीं पाय पसरून रडायला बसायची वेळ आणली होती ! ”

“ लवगी ! घाबरली होतीस ? ”

“ नाहीं ! पेढे वाटण्याच्या तयारीत होती. ” माई म्हणाली.

“ चला आता. ”

जगन्नाथानें लवंगीचा हात धरला, आणि ती तिथे पुनः वाटचाल करूं लागली.

थोड्या वेळानें एक गांव लागलें. ते सबध गांव भीतिग्रस्त मनानें जागेच होते. काहीं मडळींचे पडाव धर्मशाळा आणि चावडीवर पडले होते. कुठेंहि पाय ठेवायला काहीं जागा नव्हती. शेवटीं गावाबाहेरील एका झाडाखालीं जगन्नाथानें एक घोंगडी अंथरून त्यावर ती तिथे कशीं-बशीं पडुडली.

उजाडलें. पुनः धावपळ सुरू झाली. लवंगी रात्रीच्या चालण्यानें अगदीं गळून गेली होती. थकवा तिच्या मुद्रेवर अगदीं स्पष्ट दिसत होता. पण निघणें भाग होतें ! रात्रीच्या धावाधावीत तिच्या सपाताहि घेणें राहून गेलें होतें.

रेंगाळत ती त्या दोघाच्या मागे कशी तरी ढकलत चालत होती. ऊन्ह चढू लागलें, तसे तिचे पाय भाजू लागले. हें माईच्या लक्षात आलें, तेव्हा तिने आपली ओढणी फाडली, आणि तीं चिरगुटे तिच्या पायांस बाधलीं.

एकदोन दिवस पुरेल इतकें अन्न त्यानीं बरोबर घेतलें होतें. दुपारीं एका पायऱ्याच्या विहिरीवर तीं तिघे थाबलीं. सावली होती, पण ती दुसऱ्या पळकऱ्यानीं अडविली होती. शेवटीं काठीवर उपरणे टाकून जगन्नाथानें कशीबशी लवंगीपुरती सावली केली. डोळ्यात पाणी आणून ती माईला म्हणाली,

“ बहन, तुम्ही ! ”

“ माझी काळजी करूं नकोस ! ”

“ ऊन्ह तर तुम्हालाहि लागतें ! ”

“ मला उन्हाची संवय आहे. ”

“ तर मग मलाहि संवय करायला हवी ! ” लवंगी सावलीतून बाहेर सरूं लागली. तिला आत कोंबीत माई म्हणाली,

“ माझी सोनुली ती ! खूप सोसायचें आहे पुढें. एव्हाच अशी उतावीळ होऊ नकोस ! ”

जेवणे उरकलीं. थाबण्याइतकी सवड नव्हती. दिल्लीपासून जितकें लाव जातां येईल, तितकें जाणें इष्ट होतें. तीं तिघें भर उन्हातच निघालीं.

पण सायकाळीं मोठ्या मुष्किलीनें सात आठ मैल जागा ओलाडल्यावर जेव्हा तीं एका गावाच्या हद्दींत शिरलीं, तेव्हा लवंगीचे पाय भाजून त्यांना फोड येऊ लागले होते !

तिनें पायाचीं फडकीं सोडलीं, आणि ते गोंजारूं लागली. माईनें जेव्हां तें पाहिलें, तेव्हा कळवळून ती हात मानेमागे घेऊन झाडाच्या बुंध्याशीं बसलेल्या जगन्नाथास म्हणाली,

“ भैय्या ! तुला उठायला हवें ! ”

“ कशासाठी ? ”

“ थोडें तेल पैदा कर कुटून. ”

“ तेल ! ”

“ होय. या गांवात मिळाले तर बघ. ”

“ कशाला ? ”

“ अरे ! पाय बघ काय झाले आहेत पोरीचे ! ”

जगन्नाथानें झटकन् उठून पायास हात लावला. लवंगीला तेवढा स्पर्श जाणवून तिने पटकन् पाय मार्गे ओढले.

जगन्नाथाच्या डोळ्यात खळकन् पाणी उभे राहिलें. तो गर्हिवरून म्हणाला,

“ लवगी ! तुला माझ्यासाठी फार सोसावें लागत आहे ! मी तुझ्या जीवनात प्रवेशलो नसतो तर ? ”

“ अहो ! असें काय बोलता हे ! ” लवंगी आश्चर्यचकित होऊन म्हणाली,

“ होय लवगी !

“ माझे दर्शन काहीं तुला सुखकर झाले नाही !

“ एन्ही कुण्यातरी देखण्या सरदाराशीं तुझा विवाह झाला असता,

“ त्याच्या सगमरवरी महालातील जलाशयाच्या पाळीवर—

“ एखाद्या दासीच्या हातच्या विंझण्याने उष्म्याचा ताप कमी करीत—

“ कारजाच्या पाण्याचे तुषार अंगावर घेत—

“ पीत असलेल्या मधुर सरवताच्या चवीला उणेदुणे म्हणत—

“ वाळ्याच्या तट्यातून येणाऱ्या हवेच्या झुळकीला उष्ण म्हणून बोल लावीत—

“ असें जीवन व्यतीत करावें अशी कोमल तुझी कान्ति !

“ ती माझ्यासारख्या दरिद्री कवीच्या पदरीं पडलीस !

“ का केलास हा अपराध ?

“ जा ! अजूनहि परत जा !

“ नव्हे, मी नेऊन तुला पोंचवितों !

“ औरंगजेबाला साग, मीं फसवून तुझ्याशीं लग्न केलें होतें !

“ आणि आता तुला पश्चात्ताप झाला आहे !

“ कदाचित् औरंगजेब मला सजा देईल-देईलच तो !

“ मी ती आनदानें सोशीन !

“ कारण-कारण हें तुझे दुःख आता माझ्याच्यानं पाहवत नाही ! ”

लवंगीला तें सगळें अगदीं असह्य झालें. ती तशीच धडपडत उठली, आणि जगन्नाथाचे तोंड एका हाताने बंद करून ती त्याच्या अगावर कोसळली.

डोळे पुसून माई म्हणाली,

“ पुरे रे ! तिला शारीरिक यातना होत आहेत, तेवढ्या पुरे आहेत. त्यांत या शब्दबाणाची भर घालू नकोस आणखी ! ”

जगन्नाथानें आणलेले तेल लवंगीच्या पायाना चोळून ते दावीत माई बराच वेळपर्यंत बसली. त्या करस्पर्शात लवंगीला कधींहि न अनुभवलेल्या मातृसुखाचा आस्वाद चाखायला मिळाला. ती त्याच धुर्दीत माईच्या कुशीत डोके खुपसून झोपली.

दुसरे दिवशीं पुनः प्रवास सुरू झाला. जगन्नाथ एका घोड्याकरितां पडेल तो दाम देण्यास तयार झाला. पण पुढें पळालेल्या पळीने होतीं नव्हतीं तीं प्रवाससाधने निकालास लावलीं होतीं.

रोज निरनिराळ्या आपत्तींना तोंड द्यावें लागे. त्या आपत्तींशीं झुंजत हीं तिघे कशीं तरी मथुरेजवळ पोचलीं खरीं, पण तोवर लवंगी अगदीं ओळखू येईनाशी झाली

वस्त्रे फाटून गेलीं. डोळे खोल गेले. गालफडें वर आलीं. चालायची संवय झाल्यामुळे ती चाले, एवढेच. एवढीं तिचे शरीर केवळ अस्थि-पंजर मात्र राहिले.

माई रोज रात्रीं तिचे पाय दावी. तीहि माईच्या माडीवर डोकें ठेवून मुकाट्यानं पडून राही. माईने विनोद केला, कीं ती हसे, पण तें हसणें तेवढेंच.

जगन्नाथ तिच्या चित्तेच्या भारानें खचत चालला. ज्या आवेशानें तीं मथुरेच्या वाटेला लागलीं, तो आवेश मथुरेंत शिरताना काहीं शिष्टक राहिला नाही.

....१५१....

सायंकाळीं तीं मथुरेच्या एका देवळांत शिरलीं. लवंगीनें आत पाय
टाकला, धडपडत ती देवळाच्या पायऱ्या चढली, आणि खालीं कोसळली !
माईने घाईघाईने तिला सावरलें. पण तिच्या हाताला जणु चटका बसला !
ती ओरडली,
“ भैय्या ! ”
“ काय झाले ? ”
“ अरे हें बघ काय तें ! तापली आहे ही ! ”

.१२.

त्यानंतर जगन्नाथानें करता आला तो एकहि उपाय काहीं करायचा ठेवला नाहीं.

पण त्याचे दुर्दैव त्याच्या अगोदर मथुरेस जाऊन पोंचलें होतें.

दिल्लीच्या एका यात्रेकरुने जगन्नाथाला ओळखलें ! यवनीशी विवाह झालेला ब्राह्मण म्हणून तो आपल्या पड्याजवळ कुजबुजला. पड्यानें आपलें प्राप्त कर्तव्य ओळखून लगेच ती वार्ता गावभर पसरविली. ज्या देवळात हीं उतरलीं होती, त्या देवळाच्या पुजाऱ्याने लगेच वाववाव उड्या मारीत देवळांत जाऊन या तिघाना ओढून बाहेर काढले !

त्यांना जागा मिळाली एका दरिद्री कुम्भाराच्या ओटीवर.

जगन्नाथ सगळ्या वैद्यश्रेष्ठाकडे औषधासाठीं हिंडला. पण सगळीं औषधें त्याच्यासाठीं मथुरा सोडून पळालीं ! एकहि वैद्य या यवनीपतीला औषध देऊन आपला उदार धर्म वाटविण्यास तयार झाला नाहीं !

लवंगीचा ताप उतरलाच नाहीं. माई सारखी उशापायथ्याशीं बसून होती. लवगी कधीं तापाच्या ग्लानीनें शुद्ध हारपून कण्हत पडून राही, तर कधीं शुद्धीवर आल्यावर माईशीं कुजबुजत बसे.

आशासक्त जगन्नाथ पुनः एकदा वैद्याकडे जाऊन आला. लवंगीच्या उशाशीं तो दोन्ही हातांनीं तोंड झाकून बसून राहिला. माई लवगीसाठीं पेज करण्याच्या खटपटीस लागली.

लवंगीने डोळे उघडून जगन्नाथाकडे पाहिले. त्याचा उदास भाव पाहून तिच्या मुदेवर मावळते स्मित उमटले. ती त्याचा हात आपल्या क्षीण हातांनी धरून म्हणाली,

“ अहो ! ”

“ काय ? ”

“ तुम्ही रडताय ? ”

“ छे ! ”

“ हो ! रडताय ! हंसा बघू ! ”

“ नाही लवंगी ! हंसू येत नाही माझ्याजवळ ! ”

“ का ? ”

“ मी तुला फसविले ! ”

“ कसे ? ”

“ माझ्याशी लग्न केल्यानंेच तुझ्यावर या आपत्ती कोसळताहेत ! ”

“ खोटें ! ”

“ काय खोटे ? ”

“ मी अत्यंत सुखात आहे ! ”

“ सुखात आहेस ? ”

“ हो ! ”

“ काहीतरीच ! ”

“ का ? तुमच्यासारखा पति कुणाच्या नाशिवात आहे ? माईसारखी नणंद कुणाच्या भाग्यात आहे ? ”

तेवढ्यात माई पेज घेऊन आली.

“ उठत्येस जरा ? ”

“ कशाला ? ”

“ पेज पी ! ”

“ नको मला. ”

“ पी ग ! ”

“ ऊं हूं ! ”

“असैं काय करत्येस ग पोरी ? काहीं खालें नाहींस, तर ताकत कशी येईल अगात ? ”

“ ताकत नकोच मुळीं मला ! ”

“ का ग ? ”

“ अगात ताकद आली, तर मग—”

“ मग काय ? ”

“ तुमच्याकडून सेवा कशी करून घेता येईल ? ”

“ पोरी ! ”

“ होय बहन ! तुमच्यासारखी गगेएवढी पवित्र बाई पाय चेंपत्ये, डाक दात्रत्ये, दात धांसून देत्ये, अगातलें बदलत्ये—”

“ तूं चुप रहा पाहू ! पेज पी अगोदर ! ”

“ न प्यायलें तर ? ”

“ तर मी निघून जाईन ! ”

हंसून लवंगी म्हणाली,

“ तुमच्याने जाववायचें नाहीं बहन ! हाक मारताच धावत याल ! ”

“ बरे बरे ! पेज पी ! ”

“ पित्त्ये ! ”

पेज पिऊन पुनः लवंगी बोलूं लागली. चुप रहा म्हटल्यानें काहीं ती चुप रहायची नाहीं. डोळ्यात पाणी आणून ती म्हणाली,

“ मला बोलू द्या ना बहन ! ”

“ बरे बाई ! रडूं नकोस.”

“ हा ! आता छान झाले ! बहन ! ”

“ काय ? ”

“ माझी हरणी गाभण आहे. तिला काय होईल ? ”

“ होईल काहींतरी.”

“ काहींतरी कसे होईल ? हरिण तरी होईल नाहींतर हरिणी तरी ! ”

“ हरिण होईल.”

“हरिण ? ऊंहुं ! हरिणीच होईल ! गोड गोड पिल्लं ! मोठाले डोळे !
मऊ मऊ अंग ! ”

थोड्या वेळाने पुनः ती म्हणाली,

“ बहन ! ”

“ काय ? ”

“ माझ्या देवदाराच्या रोपाला पाने फुटून लागली आहेत. तें मोठे
होईल नाहीं ? ”

“ होय. ”

“ केवढे मोठे ? ”

“ खूप मोठे ! ”

“ खूप मोठे म्हणजे कुतुबमीनाराच्या एवढे. तेवढे होईल ना ? ”

“ होईल ! ”

“ बहन, माझ्या सशाचा एक डोळा मेल्या माजराने फोडून टाकला ! ”

“ फोडू दे. ”

“ तुम्ही त्याला मारा हा ! दूध ठेवा समोर ! म्हणजे तें जवळ येईल. ”

“ हो ! ”

थकून जाऊन लवंगीला झापड लागे. जगन्नाथ सारखा आसवे गाळीत
बसे. माई त्याच्या डोक्यावर हात ठेवून दटावणीच्या स्वरात म्हणे,

“ भैर्या ! वेडा का तूं ? ”

“ सहन होत नाहीं माई हें ! ”

“ सहन न करून कसे चालेल ! प्रारब्ध भोगायला हवे ना ! ”

“ पण हें एवढे भयाण प्रारब्ध ? ”

“ रडून तें चागले होईल का ? ”

“ पण मला काहींहि करता आले नाहीं ! ”

“ प्रयत्न केलास ना तूं ? ”

“ होय माई ! वैद्याच्या हातापाया पडलों ! शेवटीं म्हटलें, तुमच्या
औदार्यावर एक उत्कृष्ट काव्य करून देतो तुम्हाला, औषध द्या ! ”

“ मग ? ”

“ते हासले ! गदगदा ! आणि म्हणाले—”

“काय ? ”

“जंहु ! ते तुला सागण्याजोगें नाही ! ”

“नको सागूस ! पण रडूं नकोस ! ”

“माई ! ”

“काय रे ? ”

“दिच्या स्मृति जाग्या होताहेत ग ! ”

तोंच लवगी जागी होऊन म्हणाली,

“अहो ! ”

“काय ? ”

“आहात ना इथे ? ”

“आहे ना ! ”

“मला किनई भीति वाटते ! ”

“कसली ? ”

“तुम्ही मला सोडून जाल ! ”

“नाहीं जायचा ! ”

“आणि माई ? ”

“मीहि नाही जायची ! ”

“तुम्ही दोघेहि जाऊं नका हा ! जवळ बसा माझ्या. तुमचे हात इकडे
या ! छातीवर धरून ठेवत्ये मी. कैद करत्ये तुम्हा दोघाना. म्हणजे पळून
नाहीं जायचीत ! ”

काही क्षण थाबून अत्यंत स्वच्छ शब्दात लवगी म्हणाली,

“अहो ! ”

“काय ? ”

“मी खराब दिसत्ये अलिकडे ? ”

“नाहीं.”

“माझे गाल बसले आहेत का ? ”

“नाहीं.”

“ मग तुम्ही माझे चुन्न का घेत नाही ? ”

जगन्नाथानें आसवें पुशीत मान खालीं घातली.

“ तुम्हाला आठवते ? ”

“ काय ! ”

“ काश्मीरमध्ये तुम्ही प्रवालवृक्षावर बसला होतात ! ”

“ हो ! ”

“ मला वर घेतल्यावर तुम्ही माझें—बहन, लाजू नकोस ! उठून जाशील नाहीतर ! ”

“ नाही जायची ! ”

“ तुझ्याजवळ काय लाजायचें आहे ? तुला आमचें सगळें माहीत आहे. प्रणय, शृंगार, आलिंगने—माहीत आहे ना ? ”

“ हो ! ”

जगन्नाथाकडे वळून ती म्हणाली,

“ ध्या ना हो चुन्न ! ”

माईने जगन्नाथाचें तोंड लवगीच्या मुखावर टेकविले.

लवगी तृत होऊन म्हणाली,

“ आहा ! तुम्ही एकदा म्हणाला होतांत, स्त्रियांच्या अधरात अमृत असतें ! खोटें तें, अमृत तुमच्या अधरात आहे ! थंड ! बर्फासारखें ! ”

ती स्वरथ पडून राहिली. थोड्या वेळाने ती पुनः म्हणाली,

“ अहो ! ”

“ काय ? ”

“ तुम्ही आग्याला गेला होतात ? ”

“ नाही ! ”

“ चला, आपण आत्तां जाऊं या.”

“ हो.”

“ अहा ! आग्याला जाऊं ! तिथें अब्बाजान आहेत ! तुम्हीं ताज पाहिला आहे ? ”

“ नाही.”

“ आपण पाहू या बरें का ! चादण्या रात्री. त्या पादण्या स्वच्छ सौंदर्याच्या समोर उभी राहू आपण दोषे ! हातात हात घालून ! ”

एकदम ती माईकडे वळून म्हणाली,

“ बहन ! ”

“ काय ? ”

“ तुम्ही माझ्या केसात बोटे का फिरवीत नाही ? फिरवा ना ! मला बरे वाटते. ”

“ किनई बाळ ! त्याचा गुता झाला आहे ! ”

“ मग विंचरा ते ! मी उठून बसत्ये. छानदार वेणी घाला माझी. पहिल्या रात्री घातली होतीत तशी. घाला ना ! ”

“ घालत्ये ! ”

“ हा ! वेणी घाला. आपल्या बागेंत कुंद बहरला आहे. त्याचीं फुले तोडून आणा. उठा ना ! ”

“ उठत्ये. ”

“ अर्ध्या फुलाची वेणी करा. अर्धी तशीच ठेवा. तुम्ही माझे ऐकत का नाही ? ”

“ ऐकत्ये की ! ”

“ नाही ऐकत ! अहो, ऐकलेत का ? ”

“ काय ? ”

“ बहनला तिचा पगार देऊन काढून टाका आजपासून ! ”

“ काढीन ! ”

“ आत्ता काढा ! उठा ! ”

माई उठू लागली. हे पाहून लवंगी किंचाळली,

“ बहन ! ”

“ काय ? ”

“ रागावलात तुम्ही ? मला सोडून चाललात ? जाऊं नका हो ! मला किनई आई नव्हती ! नव्हतीच मुळी ती ! तुम्ही माझी आई आहात ! आहात ना ? ”

“ होय ! ”

“ अहो ! इकडे या ! माई, नव्हे, आई ग ! माझें डोकें आपल्या माडीवर घे ! अहो, पुनः एकदा म्हणा ! ”

“ काय ? ”

“ म्हणा, कीं तूं मला फार आवडत्येस ! या स्थितीतहि ! ”

“ होय ! ” जगन्नाथ रुद्ध कण्ठाने म्हणाला, “ तू मला फार फार आवडत्येस ! या स्थितीतहि ! ”

“ अहा ! एका स्त्रीला निळवायचें असतें, तें सर्व मला मिळाले आहे ! मी तृप्त आहे ! आता पुढील जन्मी— ”

लवंगीनें डोळे मिटले. माई रडत म्हणाली,

“ भैय्या ! गगाजल आण ! ”

जगन्नाथानें धावत माईच्या सवळींतील गंगाजलाची कुपी आणली. ती कशीवशी तोंडात ओततात न ओततात, तों सपलें सगळे !

जगन्नाथानें लवंगीच्या प्रेतावर पालयें पडून हृदयकपाट भेदून टाकणारा डा फोडला.

आर्तस्वरात तो म्हणाला,

“ लवंगी ! अर्ध्या वाटेतच सोडलेस मला ?

“ काहीं क्षणापर्यंत तू माझ्याशीं बोलत होतीस !

“ माझ्यासारखा पति मिळाला हे भाग्य, असे तुझ्या मुखीचे शब्द—

“ अजून पुरते आकाशात विरले नाहीत तों—

“ एकदम मौन धारण केलेस—

“ कधींहि न संपणारे—

“ ज्याला मर्यादा नाही, पार नाही, सीमा नाही—

दयितस्य गुणाननुस्मरन्ती

शयने सम्प्रति या विलोकितासीत्

अधुना खलु हन्त सा कुशाङ्गी

गिरमङ्गीकुरुते न भाषितापि ॥

- “ प्रियदर्शनी ! एकदा माझ्याकडे पहा ग !
“ आपल्या निळ्या कमळाला लाजविणाऱ्या नेत्रांनी—
“ एकदाच—केवळ एकदाच !
“ नाहीस पाहणार !
“ साधकाचें ध्येय जे निर्वाण—
“ तें हार्ती लागताच—
“ मजविषयीं अपरंपार स्नेहाने भरलेले—
“ तुझें अन्तःकरण—
“ काय रितें झालें ? ”

निर्वाणमङ्गलपदं त्वरया विशन्त्या
मुक्ता दयावति दयापि किल त्वयासौ
यन्मा न भामिनि निभालयसि प्रभात—
नीलारविन्दमदभङ्गिमदैः कटाक्षैः ॥

माई त्याला हृदयार्शी धरून म्हणाली,
“ भैया ! अरे हृदय फुटते रे माझे ! तुझा हा करुण विलाप ऐकण्याचें
सामर्थ्य कुठून आणू मी ? ”

जगन्नाथ हृदके देत म्हणाला,

“ माई,

“ आपल्या मन्दस्मिताच्या अमृतानें—

“ मला स्नान घालून—

“ प्रफुल्ल नेत्रकमलानीं—

“ जी अहर्निश माझी पूजा करीत होती—

“ ती नित्यमङ्गलमयी—

“ माझ्या गृहातली देवता—

“ कामेश्वरी—

“ माझ्या हृदयाचा प्रान्त व्यापून राहिली आहे ! ”

मन्दस्मितेन सुधया परिषिच्य या मां
नेत्रोत्पलैर्विकसितैरनिशं समीजे
सा नित्यमङ्गलमयी गृहदेवता मे
कामेश्वरी हृदयतो दयिता न याति ॥

लवंगीच्या प्रेताच्या कपाळावर आपले ओंठ टेकवून माई उठली, आणि घरवाल्या कुंभारास घेऊन आली.

“ भैय्या ! ऊठ ! ”

“ कशाला ? ”

“ धरून ठेवल्याने पोर काहीं परत यायची नाही आता. तिची व्यवस्था लावायला नको ? ”

कुंभाराकडे वळून ती म्हणाली,

“ बाबा ! तुला कदाचित् ठाऊक नसेल. आता आपण जिचा अन्त्य-संस्कार करणार आहोत, ती पातशहा शहाजहाँची मानसकन्या होती ! ”

“ काय ? ” आश्चर्याने स्तम्भित होऊन कुंभाराने विचारले.

“ होय. कदाचित् आग्न्याच्या ताजमहालशेजारीं एका भव्य कबरीत हिने चिरनिद्रा घेतली असती. पण आता ती जिये जाळली जाईल, तें ठिकाण कोणालाच माहीत असणार नाही ! ”

कुम्भार आणि माई दोघानीं प्रेत उचलून दहनभूमीत नेले. जगन्नाथानें अग्नि दिला. मजा पाहण्यासाठीं एकत्र झालेले लोक म्हणाले,

“ यवनीची हीच गत व्हायची ! भाग्य समजा, कीं आम्हीं आमच्या मशानात प्रेत जाळू दिलें ! ”

तिसरे दिवशीं अस्थि गोळा केल्यावर माई म्हणाली,

“ भैय्या ! चला आता ! ”

“ कुठे ? ”

“ काशीला ! ”

“ कशाला ! ”

✓ “ तिथेंच गेले पाहिजे भैय्या ! जगानें धिक्कारलेल्या जीवांना भागिरथी दूर लोटीत नाही ! ”

उदास, हेतुशून्य अशी काशीयात्रा सुरू झाली. दोघेहि चालायचें म्हणून चालत बोलणे जवळजवळ बंदच झाले. मध्येच एकदा माई म्हणाली,

“ भैया ! ”

“ काय ? ”

“ अलंकारशास्त्रावरील तुझे प्रेम—”

“ तें आता गंधर्वनगर ठरलें आहे ! ”

“ माझे ऐकशील ! ”

“ काय ? ”

“ अलंकारशास्त्रावर एक अद्वितीय ग्रंथ लिही.”

“ आणि ? ”

“ आणि पूर्ण झाल्यावर तो लवगीच्या स्मृतीला समर्पित कर ! ”

जगन्नाथ चालतां चालता एकदम उभा राहिला, आणि मग मंत्रानें भारल्यासारखा बोलूं लागला,

“ होय माई !

“ प्रपंचाचा पट अचानक दुभंगला—

“ माझी मृगलोचना सखी दूर दूर गेली—

“ माझ्या पोहोंचेपलीकडे—

“ पण मी एक अलौकिक ग्रंथ रचीन—

“ जो अलंकारशास्त्रांतील मेरुदण्ड मानला जाईल—

“ ज्याच्या अध्ययनावांचून अलंकारशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांचें अध्ययन अपूर्ण राहील—

“ आणि मग—

“ ज्या माझ्या प्रियतमेच्या नावानें—

“ धूळफेंकीचीं वादळे निर्माण करण्यांत—

“ या पंडितमन्याना स्वर्गलाभ झाल्यासारखे हर्षाचे कड आले—

“ त्या पंडितमन्याना—

“ त्या ग्रंथाच्या शेवटीं मी लिहिलेला—

“ लवंगीच्या सद्गुणांची स्तुति करणारा श्लोक—

“ त्याचें अध्ययन केल्याशिवाय—

“ साहित्यशास्त्री ही पदवीच प्राप्त होऊ शकणार नाही—

“ अशा रीतीने त्याच्याकडून—

“ मी माझ्या प्रियतमेचें श्राद्ध करवीन ! ”

काशीला पोचल्यावर नगरापासून लाव एका धर्मशाळेंत या दोघांनी मुक्काम केला. माई भिक्षा आणून जगन्नाथाच्या भोजनाची व्यवस्था करी, आणि तो ग्रंथरचनेत निमग्न असे. केवळ सायंकाळीच काय तो जगन्नाथ श्रीविश्वेश्वराच्या मन्दिरात दर्शनाला जाऊन येई. त्या पोळलेल्या जीवाला श्रीविश्वेश्वराने शातिलाभ करून दिला जगन्नाथाला ग्रंथरचनेची समाधि लागली !

भामिनीविलास पूर्ण झाला. जगदाभरण शेवटास गेला. सुधालहरी, अमृतलहरी, करुणालहरी, लक्ष्मीलहरी हीं स्तोत्रें लिहून झालीं. आणि मग जगन्नाथानें अलंकारशास्त्रावरील आपला अलौकिक ग्रंथ रसगंगाधर लिहिणें सुरू केले.

ग्रंथसगतीच्या तद्वैत निमग्न असलेला जगन्नाथ श्रीविश्वेश्वराच्या दर्शनास गेला, आणि तो मन्दिरातून बाहेर पडतो, तो राणा जौहरसिंगजी सुप्रसिद्ध आचार्य अप्पय्या दीक्षितांसह बोलत सभामण्डपात उभे होते, त्याच्या दृष्टीस पडला !

“ पण्डितजी ! ” जौहरसिंगजी आश्चर्याने म्हणाले.

एखाद्या पाषाणमूर्तीप्रमाणें जगन्नाथ उभा राहिला.

“ आपण इथे ? ” जौहरसिंगजींनी विचारलें.

“ होय ! ” जगन्नाथाच्या मुखातून उत्तर बाहेर पडलें.

“ कोण हे ? ” अप्पय्या दीक्षितांनी पृच्छा केली.

“ वा ! आपला याचा परिचय नाही ? शहाजहाँच्या यवनी मानस-कन्येशी विवाहबद्ध होऊन जे काश्मीरच्या नंदनवनात तिच्या सहवासोचा आनंद मनसोक्त उपभोगीत होते, ते हे—”

“ जगन्नाथ ? ”

“ होय ! दिल्लीकर पंडिताचा उपमर्द करून मग जे यवनीचा हात धरून दिल्लीतून पळून गेले—

“ ते हे पंडितराज जगन्नाथ ’ पण्डितजी, यवनी कुठे आहे ? ”

ओंठ चावीत उत्तर न देता जगन्नाथ उभा राहिला. त्याची मुद्रा विकृत दिसू लागली.

तोंपर्यंत अपय्या दीक्षिताच्या भोंवती काशीस्थ ब्राह्मणाचा मेळा गोळा झाला होता. पण्डे मुठी वळून दात खाऊं लागले होते त्या सगळ्यांना मार्गे करीत अपय्या दीक्षित पुढे झाले, आणि म्हणाले,

“ जगन्नाथ ! तूं चोरासारखा काशीत येऊन राहिलास— ”

“ चोरासारखा ! ”

“ होय ! आणि नित्य नियमाने विश्वेश्वराच्या दर्शनास येऊन काशीस्थ पण्डितांनी मोठ्या परिश्रमानी साभाळलेले इथले पावित्र्य आपल्या ससर्गाने भ्रष्ट करीत होतास ! पण विश्वेश्वर न्यायी आहे ! त्याच्यापुढे पाप लपत नाही ! ”

“ माझ्याशी कोण बोलत आहे ? ” जगन्नाथाने संतापाने थरथरत विचारले.

अपय्या दीक्षितांनी मागे वळून पाहिले. त्याचा एक विद्यार्थी पुढे येऊन प्रौढीने म्हणाला,

“ अहंकारी पापिष्ठा ! साहित्याचार्य अपय्या दीक्षित तुझ्यासमोर उभे आहेत ! ”

“ काय ? अपय्या दीक्षित ? चित्रमीमांसेचा कर्ता अपय्या दीक्षित ? ज्याने तो ग्रंथ लिहून साहित्यशास्त्राला अवकळा आणली, तो अपय्या दीक्षित ? ”

“ चूप ! नाहीतर विश्वेश्वराचे देऊळ रक्ताने रंगून निघेल ! यवनी-जाराच्या रक्ताने ”—दीक्षिताचे विद्यार्थी दातओठ खात पुढे सरसावून म्हणाले.

“ थांबा. ” दीक्षितांनी त्यांना आवरीत म्हटले, “जगन्नाथा, तुझ्याशी अधिक बोलण्याची माझी इच्छा नाही, कारण तशी तुझी योग्यता नाही ! ”

“ योग्यता ? अरे योग्यता ठरविणार तुम्ही कोण ? आपल्या अहं-
काराचा बुडबुडा फुगवून त्याच्या आश्रयाने स्वर्ग जवळ करू इच्छिणारे
क्षुद्र जंतु !

“ योग्यता ठरवील महाकाल !

“ जो या सगळ्या कळसूत्री बाहुल्यांचीं सूत्रे हातीं वागवून सहज
लीलया त्याना नाचवीत आहे—

“ तो योग्यता ठरवील—

“ आणि—

“ या बाहुल्यापैकीं जगन्नाथ हे नाव धारण केलेली बाहुली प्रेमाने
उचलून घेऊन तो—

“ कदाचित् या सगळ्या बाहुल्यांचीं मस्तकें—

“ त्या बाहुलीच्या चरणीं नम्र करील ! ”

संताप अनावर होऊन दहावीस ब्राह्मणांनीं जगन्नाथाशीं, लोटालोटी सुरू
केली. त्याना कसोशीनें मागे सारीत अप्पय्या दीक्षित म्हणाले,

“ जगन्नाथा ! तूं या क्षणीं इथून जा ! काशीचा धर्माधिकारी या
नात्यानें मी तुला आज्ञा करीत आहे ! ”

“ काय ? ”

“ तूं पुनः विश्वनाथाचें मंदिर आपल्या ससर्गाने विटाळता कामा
नयेस ! जा ! ”

जगन्नाथ विकल होऊन म्हणाला,

“ अरे ! सगळ्या विश्वाचा नाथ—त्याचें द्वार तुम्ही मला बंद करतां ? ”
उत्तर दिले उद्दाम ब्राह्मणांच्या तडाख्यानीं.

मारीत, लोटीत त्यांनीं जगन्नाथाला काशीच्या बोळांतून पुढें चालविलें !
केशाने मारावें, याचाहि काहीं विधिनिषेध पाळला नाही त्या विप्रश्रेष्ठानीं !

पादत्राणे, दगड, काठ्या हे सर्व सहन करीत जगन्नाथ म्हणत होता,

✓“ विश्वनाथा ! तूं हि जगन्नाथाला आश्रय देऊ शकला नाहीस ! ”

.१३.

मध्यरात्री माई जागी झाली, तों तिला दिवा ढणढण जळत असलेला दिसला. उद्‌भ्रात जगन्नाथ भेसूर मुद्रेने पानामागून पानें लिहीत चालला होता.

“ भैय्या ! ” माईने हाकारले. उत्तर नाही. माई उठून जगन्नाथा-जवळ गेली आणि म्हणाली,

“ भैय्या ! काय लिहीत आहेस हे ? ”

विकट हसूं हंसून जगन्नाथ म्हणाला,

“ चित्रमीमासाखंडण ! ”

“ चित्रमीमासाखंडण ? ”

“ होय ! अप्पय्या दीक्षिताने साहित्याच्या प्रातात जी घाण करून ठेवली, ती काढीत आहे ! ”

“ नको भैय्या ! ऐक माझे ! ” काकुळतीने माई म्हणाली.

“ काय ? ”

“ लोकांचीं धुणीं धूत वसण्यापेक्षा तुझा रसगंगाधर पूर्ण कर ! ”

“ जगन्नाथाच्या जीवनात काय पूर्ण झालें आहे माई ?

“ त्याचे सगळेच अपूर्ण !

“ माझी दुर्गाम्बा—

“ तिला म्हटलें होते, उत्तरेतून कीर्तिसंभार घेऊन येऊन तो तुझ्या लेंकराला खेळायला देईन—!

- “ आता काय देऊं तिला ?
“ काल खाहेल्या शिव्या ?
“ दगड ?
“ पादत्राणे ?
“ ती कामना मध्येच खण्डित होऊन तिचे अणुरेणु—
“ आकाशात उडून गेले आहेत—
“ लोकक्षोभाच्या वादळाबरोबर.
“ त्यानंतर जीवनात प्रवेशली लवंगी—
“ नाना मधुर संकल्पाचे वायन सवे घेऊन —
“ विशुद्ध प्रेमाची वस्त्रे लेऊन—
“ मधुभाषिणी—
“ गजगामिनी—
“ प्रियदर्शिनी—
“ पण—
“ वास्तवानें—
“ भेसूर, विक्राळ हंसू हंसत—
“ तेंहि चित्र अर्धवट रंगलेल्या स्थितीत फाडून टाकले !
“ तिथून आलों होतो—
“ विश्वनाथाच्या पायाजवळ—
“ तो सगळ्या विश्वाचा नाथ—
“ पीडिताचे विश्रामस्थान—
“ आर्ताचा सखा—
“ तो तरी मला आपल्या चरणापासून दूर लोटणार नाही—
“ या कामनेने—
“ पण—
“ काल जगन्नाथाला त्यानेंहि हात धरून उठवून दिले !
“ तोहि आश्रय देऊ शकला नाही त्याला !
“ रसगंगाधर अपूर्ण राहिला ?

“ राहूं दे !

“ आता—

“ जगन्नाथ निर्विषय झाला आहे !

“ काहींहि घडविण्याचे सामर्थ्य असलेली सृजनशक्ति विमुख झाली आहे !

“ राहिले आहे एकच—

“ लवगीचे स्मरण—

सर्वेऽपि विस्मृतिपथं विषयाः प्रयाताः

विद्यापि खेदगलिता विमुखीबभूव

अद्यापि सा हरिणशावकलोचना मे

नैवापयाति हृदयादाधिदेवतेव ॥

“ पण अजून संहाराचें सामर्थ्य अंगी असल्याचा भास होतो आहे, तोंवर—

“ महामहोपाध्याय अप्पय्या दीक्षिताच्या तोंडाला काळे फासून घेऊं दे ! ”

जगन्नाथ वेड्यासारखा मोठमोठ्याने हसत सुटला !

“ भैय्या ! तूं ऐकणार आहेस कीं नाहीं माझे ? ”

“ काय ? ”

“ आता झोंप पाहूं ! ”

“ झोप येणार नाहीं माई ! ”

“ येईल ! ”

“ एक करशील ?

“ लहानपणीं दुर्गाम्बा माझ्याजवळ झोपून मला म्हणे, दादा, मला थोपट ! आता मी तुला म्हणतो, माई मला थोपट ! थोपटशील ? ”

डोळ्यातलें पाणी पुशीत माई म्हणाली,

“ होय ! ”

जगन्नाथ आडवा झाला. माई त्याला थोपटीत राहिली.

“ माई ! ”

“ काय ? ”

“ एक गाणें म्हण ना ! ”

“ म्हणत्ये ! ”

अत्यंत मृदु स्वरात माईने गाणें सुरू केले.

सो जा मेरे बचपन सो जा

विस्मृतिके नव अचल में ॥

थोड्या वेळानें जगन्नाथास झोंप लागल्याचा भास झाला. म्हणून माई अलगतपणे उठून त्याच्या पायथ्याशी आडवी झाली. काहीं वेळानें जगन्नाथ तटकन् जागा झाला.

उठून तो बाहेर आला. पहाट झाली होती.

शुक्र अस्तास चालला होता.

जगन्नाथ कावराबावरा होऊन त्याला म्हणाला,

“ एकटाच चाललास ?

“ थाव !

“ मीहि येत आहे ! ”

जगन्नाथ वेड्यासारखा निघाला. रोजच्या परिपाठाप्रमाणें तो दशाश्व-
मेध घाटावर जाऊन पोंचला. उन्हाळी पुरास आज भरते चढले होतें.
गंगेचें पाणी उसळ्या घेत, खळाळत वर चढत होते.

जगन्नाथाने ते पाहिले. अत्यानंदित होऊन तो म्हणाला,

“ अहा !

“ आई माझ्याजवळ येत आहे !

“ ये आई !

“ सगळ्यांनी टाकलेला जगन्नाथ तुझ्या आश्रयास आला आहे !

“ आजपर्यंत—

“ लावच्या लाव, कंटाळवाणी वर्षे—

“ द्रव्यरूप मदिरेचे पान करून उन्मत्त झालेल्या नृपाची—

“ स्तुतिस्तोत्रे गाण्यात गेली—

“ तूं दुरावलीस !

“ पण म्हणून मला जडमतीला दूर लोटणें, हा कांहीं तुझा स्वभाव नव्हे, कारण—

• “ तूं आई आहेस !

पुरो धावं धावं द्रविणमदिराघूर्णितदृशां
महीपाना नाना तरुणतरखेदस्य नियतम्
ममैवाऽयं मन्तुः स्वहितशतहन्तुर्जडधियो
वियोगस्ते मातर्यदिह करुणातः क्षणमपि ॥

• “ माते ! हा तुझा कुपुत्र अनाथ झाला आहे—

“ तू स्नेहानें परिपूर्ण आहेस !

“ याला इहपरलोकीं गति उरली नाही—

“ तूं स्वतःच सद्गतिरूपा आहेस !

“ हा महापापी आहे—

“ तूं विश्वाच्या उद्धाराचे कंकण ल्याली आहेस !

“ हा भवरोगग्रस्त आहे—

“ तूं सिद्ध औषधि आहेस !

“ हा युगायुगाचा तहानेला आहे—

“ तूं अमृतमयी आहेस !

• “ तेव्हा तूं या कुपुत्राला दूर लोटूं नकोस !

अनाथः स्नेहाद्रौ विगलितगतिः पुण्यगतिदा
पतन् विश्वोद्धर्त्रीं गदविगलितः सिद्धभिषजम्
सुधासिन्धु तृष्णाकुलितहृदयो मातरमयं
शिशुः संप्राप्तस्त्वामहमिहविदध्याः समुचितम् ॥

“ आई !

“ आतां माझ्या शुभाशुभाची चिंता तुला !

“ त्वदेकशरण झालेल्या या तुझ्या लेकराला—

“ अशा कसोटीच्या वेळीं—

- “ जेव्हा सगळ्या विश्वाचे शुभशकुन—
“ त्याच्यासाठी अपशकुन झाले आहेत—
“ तेव्हा—
“ जर तू आपल्या कुशीत—
“ ठाव देणार नाहीस—
“ तर—
“ गंगा त्रिभुवनाला अभय देणारी आहे —
“ असा तुझ्याविषयी प्रचलित असलेला विश्वास अस्तंगत होईल ना !
“ आणि—
“ तुझी अकृत्रिम करुणा—
“ विफल होईल ना !

सदैव त्वय्येवार्पितकुशलचिन्ताभरमिम
यदि त्वं मामेव त्यजसि समयेऽस्मिन् सुविषये
तदा विश्वासोऽयं त्रिभुवनतलादस्तमयते
निराधारा चेयं भवति खलु निर्व्याजकरुणा ॥

- “ तेव्हा ये आई !
“ अशीच वर ये !
“ आपला पदर खोंचून घे !
“ मस्तकीं शोभत असलेले हे चन्द्रविंब—
“ ते नेटकें सावरून धर !
“ तुझ्या जललहरी सर्पाप्रमाणे—
“ इतस्ततः क्रीडा करीत आहेत,
“ त्यांना जरा आवर घाल !
“ आणि—
“ तुझ्याशिवाय ज्याला कुठेहि आश्रय उरला नाही,
“ विश्वनाथानेहि ज्याला दूर लोटले—

“ अशा जगन्नाथाला आपल्या असीम जलशशीत—

“ लहानसे स्थान दे ! ”

बधान द्रागेव द्रढिमरमणीयं परिकरं
किरीटे बालेन्दुं नियमय पुनः पन्नगणैः
न कुर्यास्त्वं हेलामितरजनसाधारणतया
जगन्नाथस्याय सुरधुनि समुद्धारसमयः ॥

गंगेचे जल जगन्नाथ बसला होता, त्या पायरीपर्यंत आले. तो उठला, एकदा अस्पष्टपणे “ लवगी ! ” असे पुटपुटला आणि त्याने गंगेत उडी घेतली !

“ भैय्या ! ” त्याचा मागोवा काढीत धावत आलेली माई आर्त स्वरांत ओरडली.

चारसहा बुडबुडे वर आले, आणि एकमेकाभोंवतीं गरगर फिरत प्रवाहाबरोबर वहात गेले.

